ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ

100

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано 2001 р.
Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано 2015 р.

Редакційна колегія:
Пашко П. В., д.е.н. (голова)
Бережнюк І. Г., д.е.н.
Деркач Л. В., к.ю.н.
Крисоватий А. І., д.е.н.
Мазаракі А. А., д.е.н.
Ченцов В. В., д.н.держ.упр., д.іст.н.

У СЕРІЇ «МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2002

«Основи митної справи»

«Митний контроль та митне оформлення»

2003

«Таможенное оформление морских грузов»

«Основы таможенного дела в Украине»

«Митний контроль на автомобільному транспорті»

2004

«Митний контроль на залізничному транспорті»

«Митне оформлення автотранспортних засобів»

«Основи митної справи в Україні»

«Митний кодекс України та нормативно-правові акти, що регулюють його застосування»

«Митний контроль на повітряному транспорті»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

«Коментар до Митного кодексу України»

2005

«Порядок заповнення вантажної митної декларації»

2006

«Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей»

«Історія митної справи в Україні»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

2008

«Основи митної справи в Україні»

2009

«Таможенный контроль: на пути к международным стандартам»

«Таможенный контроль в морских пунктах пропуска»

«Митне оформлення енергоносіїв»

«Митна безпека»

«Міжнародні перевезення товарів автомобільним транспортом: теорія і практика»

«Підготовка та підвищення кваліфікації митних брокерів і декларантів: збірник нормативних документів і відомчих роз'яснень»

2010

«Святий Матфей. Митар. Апостол. Євангеліст»

«Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті»

2011

«Митні інформаційні технології»

«Особливості митної класифікації товарів»

«Інфраструктура відкритих ключів: технології, архітектура, побудова та впровадження»

«Розподілені бази даних»

2012

«Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності митних органів»

«Митний кодекс України» / Коментар до ст. 6»

«Митна політика та митна безпека: концептуальне визначення та шляхи забезпечення»

«Архітектура комп'ютера»

«Комп'ютерна схемотехніка»

2013

«Актуальні питання теорії та практики митної справи»

«Історія митної діяльності»

«Механізми державного управління митною справою»

«Формування системи митного аудиту»

2014

«Митна енциклопедія, т. 1»

«Митна енциклопедія, т. 2»

«Митна енциклопедія, т. 3»

У СЕРІЇ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»
ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2015

«Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти»
«Українська митниця: вчора, сьогодні, завтра»
«Митна політика держави та її реалізація митними органами»
«Механізми державного управління митною справою»
«Історія митної діяльності»
«Митне право України»
«Реформування податкової системи України: сучасні виклики та орієнтири»
«Митна справа»
«Міжнародні економічні відносини: у 2-х частинах»
«Адміністративно-правове сприяння соціально-економічному розвитку в Україні: теоретико-методологічні засади»
«Бухгалтерський облік в умовах застосування інформаційних технологій: історія та практика»
«Розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками: сучасний стан, проблеми та напрями удосконалення»
«Формування управлінської компетентності майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: теорія і практика»
«Let Develor English skills»
«Кримінальний процес України»
«Європейська інтеграція»
«Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень у сфері оподаткування: теорія та практика»
«Інформатика та обчислювальна техніка: практикум»

2016

«Регулятивний потенціал фінансового ринку в умовах глобальних викликів»
«Правовий статус фіскальних органів України та держав-членів Європейського Союзу»
«Психологічні основи у професійній підготовці фахівців ПМ»
«Математика для економістів. Вища математика. Частина І. Лінійна алгебра. Аналітична геометрія»
«Сучасні інформаційні системи і технології: управління знаннями»
«Економічна кібернетика: введення в спеціальність»
«Інформаційні системи та технології у фінансових установах»
«Фінансове забезпечення інноваційного розвитку»
«Практикум з інформаційних систем в економіці»
«Практикум з WEB-програмування»
«Малий та середній бізнес у взаємовідносинах із податковими органами: соціологічна інтерпретація»
«Моделювання систем захисту інформації»
«Формування бюджетної стратегії України: теорія, методологія, практика»
«Актуальні питання розвитку банківської системи України»
«Система державного фінансового контролю: формування та розвиток в Україні»
«Соціалізація студентської молоді у процесі професійної підготовки»
«Розвиток бухгалтерського обліку в умовах інтеграційних процесів»
«Правове забезпечення фінансової безпеки України»
«Grammar for Students of Economics (для економістів)»
«English Grammar for law Students (для юристів)»
«Алгоритмізація та програмування»

2016

«Основи психології та конфліктології для фахової підготовки економістів»

«Проблеми соціологічного, психологічного та педагогічного забезпечення податкових відносин в Україні»

«Математика для економістів. Функція багатьох змінних. Ряди»

«Інформаційні системи і технології»

«Інформаційні системи і технології на підприємстві»

«Теорія ймовірностей та математична статистика: практикум»

«Економічні перспективи підприємництва України»

«Актуальні проблеми теорії держави і права»

2017

«Теорія держави і права»

«Історія митної діяльності»

«Механізм державного управління митною справою»

«Митна політика держави та її реалізація»

«Митне право України»

«Стан та перспективи розвитку бухгалтерського обліку та оподаткування в Україні»

«Державні цільові фонди»

«Аналітично-контрольні аспекти регулювання фінансово-господарської діяльності суб'єктів економіки»

«Міжнародне фінансове право»

«Концептуалізація інституту уповноважених економічних операторів: проблеми забезпечення безпеки та спрощення міжнародної торгівлі»

«Тактика розслідування фінансових злочинів, вчинених із використанням зареєстрованих у зоні пільгового оподаткування компаній»

«Інститут митної вартості імпортних товарів в Україні: актуальні питання та вектори розвитку»

«Державна фіскальна служба України: управління кадровим потенціалом в умовах інституційних змін»

«Фінансовий ринок України: розбудова інфраструктурної компоненти»

«Податкова політика України: теоретико-правовий аспект»

«Митна статистика України»

«Запобігання митним правопорушенням: охорона і захист прав інтелектуальної власності на митному кордоні України»

«Інформаційні системи і технології в податковій справі»

«Митна справа України

«Україна – територія можливостей для розвитку підприємництва»

«Актуальні проблеми приватного права»

«Антикризове управління фінансовими корпораціями»

«Оподаткування електронної комерції в Україні»

«Протидія агресивному податковому плануванню: світовий досвід та виклики для України»

2018

«Податкова діяльність держави в умовах становлення інформаційної постіндустріальної економіки»

«Зовнішня торгівля України. Митна статистика (1991–2016 роки)»

«Митна логістика»

«Інноватика на фінансових ринках»

«Особливості документування махінацій у сфері державних фінансів, при вчиненні яких використовуються зареєстровані на територіях з пільговим оподаткуванням компанії»

2018

«Міжнародне співробітництво держав у сфері захисту національних меншин»

«Адміністрування податків і платежів»

«Регулювання фінансових ринків в умовах глобалізації»

«Управління митними ризиками: теорія та практика»

«Митна вартість транспортних засобів: теоретико-методологічні засади контролю в Україні та міжнародна практика»

«Фінансовий ринок»

«Підприємництво в умовах формування нової економічної і технологічної нормальності суспільства»

«Актуальні проблеми удосконалення системи протидії митним правопорушенням»

«Оподаткування зовнішньоекономічної діяльності»

«Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної практики»

2019

«Електронний аудит – сучасна форма електронного контролю»

«Розвиток постмитного аудиту в Україні»

«Податок на доходи фізичних осіб та єдиний соціальний внесок: новації реформ та їх наслідки»

«Підприємницька діяльність»

«Основи оподаткування»

«Інформаційно-аналітичні технології в оподаткуванні»

«Основи зовнішньоекономічної діяльності»

«Актуальні питання запобігання і протидії незаконному обігу тютюнових виробів»

«Управління фінансовими активами»

«Дослідження підприємництва: ключові механізми організації, основні драйвери та перспективи»

«Підприємство в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку»

«Система управління ризиками у державній митній справі»

«Фіскальна політика України в умовах фінансової децентралізації: теорія, методологія, практика»

«Митна наука. Анотований покажчик результатів наукових досліджень (2009–2018 рр.)»: у 2 т.

«Управління публічними фінансами та проблеми забезпечення національної економічної безпеки»

«Приватний і публічний інтерес у системі податкових правовідносин»

2020

«Митна статистика України»

«Управлінські інформаційні системи в обліку та оподаткуванні»

«Митне право»

«Модернізація податкової і митної політики в інституціональному забезпеченні розвитку економіки України»

«Імплементація європейських цінностей та технологій оподаткування в Україні»

«Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки»

«Державний фінансовий аудит: проблеми теорії і практики»

«Державний фінансовий контроль»

«Економічна теорія»

«Державні цільові фонди»

«Теоретичні та практичні аспекти визначення та підтвердження походження товарів»

«Організація постмитного контролю та аудиту»

«Методологічне та інструментальне забезпечення наукових досліджень»

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»
Заснована 2015 року і є продовженням започаткованої 2001 року
серії «Митна справа в Україні»

Методологічне та інструментальне забезпечення наукових досліджень

Навчальний посібник

За редакцією
доктора економічних наук, професора О. А. Шевчука

Ірпінь
2020

УДК 001(075.8)
ББК 72я73
М 54

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 7 від 18 червня 2020 року)

Рецензенти:
Лактіонова О. А., д.е.н., завідувачка кафедри фінансів і банківської справи Донецького національного економічного університету імені Василя Стуса;
Швабій К. І., д.е.н., професор, директор Навчально-наукового інституту економіки, оподаткування та митної справи Університету ДФС України.

Автори:
Бодров В. Г., д.е.н., професор; Лазебник Л. Л., д.е.н., професор; Онишко С. В., д.е.н., професор; Рижко В. А., д.ф.н., професор; Шевчук О. А., д.е.н., професор.

М 54 **Методологічне та інструментальне забезпечення наукових досліджень** : навчальний посібник / Бодров В. Г., Лазебник Л. Л., Онишко С. В., Рижко В. А., Шевчук О. А. ; за ред. д.е.н., професора О. А. Шевчука. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. – 324 с. – (Серія «Податкова та митна справа в Україні» ; т. 154).
ISBN 978-966-337-595-3

У навчальному посібнику розглядаються питання методології та інструментального забезпечення організації наукових досліджень. Розкривається сутність загальних методів наукових досліджень, детально розглядається зміст спеціальних методів наукових досліджень, надається характеристика складових інформаційного простору наукових досліджень з корисними посиланнями для їх використання, висвітлюються питання загальної організації наукового дослідження та особливості проведення навчальної та кваліфікаційної наукової роботи. Окрема тема присвячується сутності, структурі та інструментарію фінансової науки.

Для студентів економічних спеціальностей закладів вищої освіти.

УДК 001(075.8)
ББК 72я73

© Бодров В. Г., Лазебник Л. Л., Онишко С. В.,
Рижко В. А., Шевчук О. А., 2020
© Університет державної фіскальної
служби України, 2020

ISBN 978-966-337-595-3

Ті з нас, хто боїться наразитися на ризик спростування своїх ідей, не беруть участі у науковій грі.

К. Поппер

ЗМІСТ

Передмова 8
Тема 1. Наука як форма знання і продуктивна сила суспільства 10
1.1. Сутність і предмет науки у контексті окремих форм знань (В. А. Рижко) 10
1.2. Роль фундаментальної і прикладної науки в реалізації науки як продуктивної сили (В. А. Рижко) 17
1.3. Економіка знань як новий напрям розвитку наукових знань (С. В. Онишко) 27
Питання для самоконтролю 31
Тема 2. Основні методологічні положення наукових досліджень (В. Г. Бодров) 32
2.1. Місце теорії в наукових дослідженнях 32
2.2. Методологія наукового пізнання 43
2.3. Методологія класичної науки 49
2.4. Методологія неокласичної та постнекласичної науки 52
2.5. Діалектичні положення в наукових дослідженнях 56
Питання для самоконтролю 60
Тема 3. Парадигмальні особливості предмета і методології сучасних економічних досліджень (В. Г. Бодров) 61
3.1. Розширене тлумачення і структура предмета сучасної теоретичної економіки як методології управління національним господарством 61
3.2. Інституціоналізація предмета економічної науки. Сучасна еволюція основних функцій і завдань теоретичної економіки 67
3.3. Розвиток формально-логічного апарату економічної науки. Системний аналіз і структурно-функціональний підхід в економічних дослідженнях 83
3.4. Економічна синергетика. Розширення сфери застосування порівняльного економічного аналізу 94
3.5. Формаційний, цивілізаційний, інституціональний, циклічний підходи в сучасному економічному пізнанні 101
Питання для самоконтролю 107

Тема 4. Характеристика загальних методів наукових досліджень (О. А. Шевчук).....108
4.1. Основні групи загальних методів та роль філософії у їх пізнанні.....108
4.2. Загальнологічні методи і засоби наукових досліджень.....117
4.3. Правила аргументації.....120
Питання для самоконтролю.....122
Тема 5. Сутність і зміст спеціальних методів наукових досліджень (О. А. Шевчук).....124
5.1. Методи збирання та узагальнення інформації.....124
5.1.1. Методи спостереження та збирання даних.....124
5.1.2. Методи вибіркового спостереження.....125
5.1.3. Методи групування.....130
5.1.4. Таблично-графічні методи.....131
5.2. Методи економічного аналізу.....132
5.2.1. Загальні підходи до класифікації методів економічного аналізу.....132
5.2.2. Методи і прийоми статистичного аналізу.....136
5.2.3. Бухгалтерські методи аналізу.....139
5.2.4. Методи факторного аналізу.....140
5.2.5. Особливості методів і прийомів фінансового аналізу.....142
5.3. Економіко-математичні методи та методи моделювання.....144
5.4. Методи прогнозування і планування, програмно-цільовий та нормативний методи.....149
5.5. Евристичні методи.....155
Питання для самоконтролю.....156
Тема 6. Інформаційний простір наукових досліджень (Л. Л. Лазебник).....157
6.1. Структура інформаційного простору, інформаційні ресурси.....157
6.2. Основні засоби сучасного пошуку наукової інформації.....168
6.3. Наукометричні показники: імпакт-фактор, індекс Хірша.....173
6.4. Інформаційні системи підтримки наукових досліджень.....176

Питання для самоконтролю 180
Тема 7. Особливості, сутність, структура та інструментарій фінансової науки (С. В. Онишко) 182
7.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві 182
7.2. Розвиток фінансової науки в Україні в контексті наукових надбань українських економістів-фінансистів XIX–XX стст 191
7.3. Сутність та структура фінансової науки..... 204
7.4. Предмет і об'єкт фінансової науки. Фінансономіка (фінансилізація) як предмет сучасної фінансової науки..... 217
7.5. Система фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки 230
Питання для самоконтролю 236
Тема 8. Процес та організація наукового дослідження (С. В. Онишко) 238
8.1. Наукове економічне дослідження як наукова праця і творчий процес 238
8.2. Вибір і обґрунтування проблеми наукового дослідження 244
8.3. Формулювання теми дослідження, визначення його об'єкта та предмета..... 248
8.4. Загальні вимоги до методичного та інформаційного забезпечення наукового дослідження..... 254
8.5. Формулювання висновків і рекомендацій за результатами досліджень 259
8.6. Оприлюднення і апробація результатів наукового дослідження 261
8.6.1. Загальні підходи до підготовки і оформлення публікацій..... 261
8.6.2. Підготовка наукової доповіді та тез наукової доповіді 263
8.6.3. Основні вимоги до написання наукової статті 265
8.6.4. Особливості підготовки монографії (дисертації) 267
Питання для самоконтролю 268

Тема 9. Види й особливості проведення навчальної та кваліфікаційної наукової роботи (О. А. Шевчук) 270
9.1. Загальна характеристика окремих видів навчальної та кваліфікаційної наукової роботи 270
9.2. Особливості підготовки курсової роботи як навчально-наукового дослідження 273
9.3. Підготовка й оформлення випускової кваліфікаційної наукової роботи.....278
9.4. Організація керівництва, рецензування і захисту випускових кваліфікаційних робіт.....284
Питання для самоконтролю.....285
Тести 287
Список рекомендованих джерел.....316

ПЕРЕДМОВА

Цей навчальний посібник призначений для ознайомлення з методологією та інструментальним забезпеченням організації процесу наукових досліджень у галузі соціальних наук, бізнесу, економіки, фінансів, обліку і оподаткування тощо.

Цільова аудиторія навчального посібника – здобувачі вищої освіти другого (магістерського) та третього (освітньо-наукового) рівнів, хоча старші дослідники також можуть його використовувати як зручний довідковий матеріал.

Важливим питанням для приваблення потенційних читачів саме до цього навчального посібника є відмінність від інших підручників та навчально-методичної літератури. Ключовими відмінностями є такі. По-перше, у цьому навчальному посібнику детально висвітлюються не тільки методи дослідження (загальні і спеціальні), але досить ґрунтовно характеризується увесь процес дослідження від початку до кінця. Методи дослідження розглядаються як важливий, структурований, але один із етапів дослідницького процесу. Крім методів дослідження, значна увага приділена складнішим та менш структурованим питанням, таким як зміст наукової теоретизації та методології наукових досліджень, інформаційному простору, які є передумовами наукових дослідження.

При цьому використовувалися узагальнення наукових пошуків широкого кола науковців, серед яких Л. Антошкіна, О. Жилінська, В. Ганін, К. Гурова, Д. Стеченко, колектив авторів під керівництвом А. Мазаракі та багато інших, що відображені, зокрема, у навчальних посібниках з проблематики методології та організації наукових досліджень.

По-друге, зміст корелює з методичними вимогами Університету державної фіскальної служби України щодо підготовки курсових та дипломних робіт здобувачами вищої освіти.

Навчальний посібник структуровано на 9 тем. Перша тема розкриває загальну характеристику науки як форми знання і продуктивної сили суспільства, у другій викладено основні методологічні постулати наукових досліджень. Третя – фун-

даментальна, вона стосується парадигмальних особливостей сучасних економічних досліджень. У четвертій і п’ятій темах ґрунтовно і детально розглядаються методи наукових досліджень – загальні і спеціальні. Шоста знайомить зі структурою сучасного економічного простору наукових досліджень. Сьома тема присвячена особливостям фінансової науки. Восьма і дев’ята теми розкривають питання організації наукових досліджень: у восьмій надається загальна характеристика процесу та організації наукових досліджень, а дев’ята акцентує увагу на особливостях проведення навчальної та кваліфікаційної наукової роботи. У кінці усіх тем є перелік питань для самоконтролю, а в кінці навчального посібника – тести для перевірки рівня засвоєння матеріалу.

Автори будуть вдячні за коментарі, зауваження та доповнення до змісту навчального посібника.

ТЕМА 1
Наука як форма знання і продуктивна сила суспільства

 Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– *пояснити сутність і предмет науки у контексті окремих форм знань;*

– *пояснити роль фундаментальної і прикладної науки в реалізації науки як продуктивної сили;*

– *охарактеризувати економіку знань як новий напрям розвитку наукових знань*

1.1. Сутність і предмет науки у контексті окремих форм знань

У загальному розумінні наука є особливим видом людської діяльності, спрямованої на отримання знань. Умовно кажучи, наука – це виробництво знань. Однак такі «вироблені» наукові знання можуть бути отримані виключно науковим способом (через наукове пізнання) і мати певний набір характеристик. Зокрема, наукове знання є результатом наукового пізнання, тобто отримані у такий науковий спосіб, який вважається адекватним поставленому дослідницькому завданню. У зв'язку з цим інструментарій наукового пізнання є надзвичайно широким і потребує ретельного відбору, особливе місце серед якого посідають так звані «ідеальні» методи, принципи, категоріальний апарат тощо. Для більш глибокого розуміння процесу відбору необхідного інструментарію наукового пізнання, розкриття сутності науки особливе значення має ознайомлення з філософським підходом до розуміння знань та форм їх вираження. Це пов'язано вже з тим, що історично наука у сучасному розумінні була започаткована саме на теренах філософії.

У сучасній філософській літературі науку визначають «як виробництво і систематизацію знань про закономірності всіх явищ і процесів засобами теоретичного обґрунтування, емпіричного випробування та перевірки пізнавальних результатів для розкриття їх об'єктивного змісту істинності, вірогідності, інтерсуб'єктивності. Ці засоби передбачають різні варіанти

використання теорій, концепцій, математичних екстраполяцій, дедуктивних структур взагалі, форм фактуальності (даних спостережень, експерименту, індуктивних висновків, досвіду як такого) або сукупного застосування вказаних форм дослідження залежно від дисциплінарної інституалізації наукового знання[1]. Наведене розлоге визначення науки С. Кримського розкриває загальну гносеологічну і праксеологічну картину сучасного розуміння науки, її структури та функцій. Однак, щоб аналізувати науку як продуктивну силу людини, важливо науку розглянути також у контексті існуючих форм знань, їх спільності та окремішності, а також значення цих форм у людській діяльності. Йдеться про знання, виражені в буденній свідомості, міфах, релігії, мистецтві, філософії.

Акцент на вказані феномени знання важливий, тому що знання в будь-якій його формі завжди є сукупністю, а то й системою висловлювань певною мовою, з притаманними йому методами, методологіями, способами встановлення його достеменності, функціями тощо. Це означає, що за такими кодами можна зіставляти (застосовуючи метод компаративістики) одні форми знань з іншими, зокрема наукою як продуктивною силою. Компаративістський підхід у такому випадку важливий, бо наука не ізольована від інших форм знань, має з ними певні пункти перетину, взаємодоповнення, а інколи і суперечливі відношення.

Вихідним, тобто первісним, знанням є знання, яке називають повсякденним, інколи – буденним, але, мабуть, краще було б назвати здоровим глуздом. Звичайно, семантика будь-яких слів завжди багатозначна, бо слова – це символи та знаки, які презентують відповідні предикати предметів пізнання і тому їх смисли та значення контекстуальні. А це тільки означає, що перераховані назви знання (повсякденне, мудрість тощо) мають метафоричний зміст і це треба враховувати. Усі ці метафори передають одну важливу характеристику знання, а саме те, що воно констатує своє укорінення в життєвому світі людини і

[1]Кримській Сергій. Наука як феномен цивілізації. *Про софійність, правду, смисли людського буття*. К., 2010. С. 398–428.

кожна людина має його як складову свідомості. Або краще це можна висловити словом «мудрість», чи грецькою – софійність. Відтак напрошується висновок, що повсякденне знання (здоровий глузд) визначає стан буттєвості або того, що є (існує). Звичайно, існує різне розуміння буттєвості (або «є»), але без констатації екзистенційності буття наявність знаннєвості унеможливлюється.

Другою формою знання можна назвати міфологічне знання. Однозначного тлумачення цього слова не існує (від «мовлення» про щось і до – фантазія, точніше вигадка). Загальною прикметою міфу (виділяють «генетичні» та «функціональні» міфи) є вираження не того, що безпосередньо існує (або «є»), а того, що бажає (чи не бажає) автор (суб'єкт) міфологічних знань. При цьому саме бажання – це той стан, який зумовлює потяг до того, що має трапитися у майбутньому або був у минулому. З пізнавального боку йдеться про вигадку, тобто наділення певних феноменів тими прикметами, які уявляються (є бажаними чи небажаними). В основі міфу лежить мрія, сподівання, фантазія, утвердження можливого як дійсного. Ці знання – вигадка. У гносеологічному аспекті такі знання – важливий елемент пізнавального процесу, бо він демонструє активність людської свідомості, її вихід за безпосередньо дане. Інша справа, що воно при цьому не торкається істини, правди, але водночас є оповіддю про бажане (хочу або не хочу, так можна сказати) і тому проявляється в ідеології – формі соціального знання, яке виражає бажання (обіцянки) певних соціальних сил, їх груп чи окремих індивідів. Ідеологія може переслідувати різні цілі, але її спокусливість саме в тому, що вона закликає людей до відповідних дій, реалізації буття і цим приваблює або породжує одразу в соціальному бутті. Попри все, міфологічність, як основа ідеології, є невід'ємною прикметою феномену соціального чи іншого пізнання.

Третьою, не за значимістю як і перші дві, а за порядком розгляду, є форма знань, що називають вірою, релігійною вірою. Важливо, що релігійні знання включають в себе сферу світорозуміння, особливості буття світу, людини. Йдеться про духовний світ людини, цінності її буття. Критерієм достеменності

є диво, тобто незвичне, або те, що неймовірне з позицій людського розуму, але цілком ймовірне з позицій віри. Особливість віри передусім у тому, що вона пов'язана з майбутнім і при цьому не тільки з майбутнім, але й вічним. Саме вічність приваблює людину як розумну істоту, тобто здатну мислити не тільки про минуле, сьогодення, але й майбутнє як вічне. Концепт вічності розв'язує екзистенційну проблему усвідомлення конечності тілесного життя і перенесення його в іншу форму буття – існування вже не тілесного, а духовного – душі, яка буде у потойбічному світі легітимувати це сьогоденне буття, доповнюватиме мрію про вічне існування людини. Звідси і виникає переконання в необхідності дотримуватися відповідних (що називають моральними) норм за сьогодення, бо в протилежному випадку чекає невідворотнє покарання. Такий стан – це предмет віри, яка підсилюється тим, що знаходить схвалення, підтримку за сьогодення, а також виражається у змісті інституалізованого способу творення демонстрації сфери сакральної (релігійної) віри у святе. Інакше ця віра підтримується соціальними засобами, владними структурами з усіма їх можливостями керувати віруючими у своїх інтересах або боротися проти інституцій віри, як це було в історії і має місце сьогодні в окремих випадках.

Відтак, релігійні знання базуються на вірі, достеменність змісту якої відносять до утвердження вічності буття людини у формі її причетності до духовного. Насамкінець треба зазначити, що релігійне знання є догматичним, тобто базується на положеннях, які не підлягають сумніву, критиці, запереченню. У них можна тільки вірити, тобто сприймати як такі. І в цьому полягає основна сила та значення віри як організуючого чинника людської екзистенції. Інший погляд – це перехід до іншої віри, позаяк людина без віри (різних її форм) не може існувати. Тому можна зазначити, що атеїзм це також форма віри і тільки соціальний стан визначає реальність змісту певних вірувань, їх знань.

Висловлена увага релігійному знанню звичайно не вичерпує усіх проблем цього знання. Вона потрібна, тільки аби звернути увагу на важливість віри стосовно проблем знання. Тим більше,

що переважно феномен віри ототожнюють з релігійною вірою і не звертають увагу на екзистенційну сутність віри, яка відповідно проявляється у релігійному знанні.

Вагому роль у знанні відіграє така форма знання, як мистецтво (художня література, малярство). Особливістю якого є те, що воно репрезентує конкретно-чуттєві (естетичні) зразки буття людини та світу загалом. Вони індивідуалізовані, персоніфіковані, героїзовані взірці поведінки за певних обставин. Навіть якщо йдеться про природу (неживу чи живу), ці знання також персоніфіковані. Їх привабливість (невідворотність) в тому, що вони за достеменність приймають феномени добра, краси, любові (з їх антиподами). Виявляються названі феномени на естетичному рівні, тобто як чуттєво існуючі, такі, що спонукують до переживання долі героїв, відображених у відповідних знаннях. Це, як і в релігії, є виявленням духовної складової людини, але подане не в формі догм, віри, а саме критичного ставлення, зіставлення не тільки з абсолютним (Богом), а й з екзистенціями окремих людей, їх уподобаннями (можуть, звичайно, стосуватись релігійної віри). Та в усіх випадках йдеться про певні конкретні зразки людського буття (індивідуального, соціального, їх ментальності тощо). Іншими словами, знання в формі мистецтва відбиває цінності, норми, слідування яким убезпечує вищий критерій буття – сприяння гідності людського життя.

Своєрідну роль виконує в знаннєвому процесі філософія. Вже сама її номінальна означеність (правильніше, кодування імені) в давньогрецькій мові «любов до мудрості» окреслює основний сенс цього знання – максимально представити розумне буття людини, його раціональні основи, не схибити, не зробити зла в цьому світі.

Філософія відрізняється від релігії, мистецтва тим, що це знання про знання, що передаються терміном – рефлексія над знанням як здобутком культури (опанування світом людиною). Відповідно до цього філософія тлумачиться як квінтесенція культури. Водночас треба підкреслити, що філософія від попередніх форм знань вирізняється тим, що якщо зазначені знання мають духовно-практичний характер, виражають практики

людського духу, то філософія – духовно-теоретична форма знань. Філософія з попередніми знаннями збігається за предметністю, тобто у них спільна топологія (поле розмірковувань – духовні практики), а сам спосіб вираження цієї топології інший – це теоретичний спосіб. Він прикметний саме тим, що йдеться про аналіз і синтез мисленнєвих структур (понять, концептів, категорій тощо), їх логіку, смисли, функції в життєвому полі людини. Врешті-решт навіть це можна виразити одним словом – йдеться про розуміння відношення «людина – світ». Щоправда, саме поняття «розуміння» безумовно складне і неоднозначне, а тому філософія свій зміст передає бінарними поняттями, що називають категоріями. Бінарні, тобто йдеться про протилежності можливого: теза та антитеза. Для прикладу можна взяти категорії «буття і небуття». Але треба зазначити, що філософія не зупиняється на констатації бінарності, вона оперує тернарними поняттями – категоріями, тобто аналізується не тільки «теза – антитеза», але і їх синтез, їх третє. У нашому прикладі йдеться про те, що розуміння «буття і небуття» вимагає їх синтезу, тобто «буття і небуття» можливі як «рух». І це ще не повне вираження філософського знання. Філософські поняття (катеогрії) виражають (містять предикати) не тільки бінарність, тернарність, але і квадріум (четверте), бо в них йдеться про вічність, круговерть існуючого, або діалектику, а її зміст – це неперервність руху, змін (хоча це і відбувається в різних формах). Зміни – вічні, а безпосереднім їх вираженням є діалог, диспут, критичність як перегляд існуючого шляхом заперечення. В історії філософії основні систематизовані здобутки щодо цього належать німецькому філософу Гегелю, а в українській філософії – В. І. Шинкаруку[2].

Особливість філософського знання полягає в тому, що його суб’єкт, так би мовити, є «подвійним» або, можна зазначити, що існує два суб’єкти філософського знання. Один суб’єкт – це кожна людина, оскільки вона мислить. В основі мовлення кожної людини існують категорні структури, що виражають простір її буття, її

[2]Шинкарук В. И. Логика, діалектика и теория познания Гегеля. К., 1964. 295 с.

екзистенційний світ. Вони вмережені у зміст певного знання і функціонують інтуїтивно, тобто як само собою зрозуміле. Для прикладу можна взяти будь-яку категорію, наприклад час. У буденному знанні, міфологічному та ін. людина користується словом (категорією) «час», але звично не аналізує, не звертається безпосередньо до його змісту. Таке звернення потрібне, коли постає певна проблема, тобто альтернативи буття в часі чи щось подібне. Безальтернативний спосіб мислення – це інтуїтивний або, точніше можна назвати – профанний, тобто само собою зрозумілий.

Водночас існує і професійний спосіб філософування, який здійснюється на основі узагальнення досвіду мислення, рефлексії над філософськими категоріями. Це філософування спеціалізоване, професійне, аналітичне, критичне, зрештою, діалогове, більше того – дискусійне, а отже, і творче. Як зазначали сучасні французькі філософи Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у спільній праці «Що таке філософія?», філософія не встановлює однозначної відповіді на такі питання. «Філософія, – читаємо у названих авторів, – не зводиться до знання і не спонукується істиною, а такими категоріями, як Цікаво, Знаково або Значимо, якими визначається везіння чи невезіння»[3]. Іншими словами, філософія спонукує задуматися над самим розумінням, цінностями буття людини, сенсами буття. Вона мовить концептами, тобто такими поняттями, які виражають позицію мовця, і тому вона водночас передає його сенси, сподівання, перспективи бачення майбутнього і вічного.

Доцільно зазначити, що філософія перетинається з усіма формами знань і водночас не зводиться до жодної, навіть до науки. Але з наукою вона має те спільне, що є теоретичною формою знань, і тому часто філософію ототожнюють з наукою, проте це не зовсім однозначне міркування. Водночас викладене дозволяє зробити висновок про те, що предметом науки є пов’язані між собою форми руху матерії або особливості їх

[3]Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? М., 2009. С. 96.

відображення у свідомості, а її безпосереднє завдання – описання, пояснення і прогнозування процесів, явищ дійсності на основі законів, що нею відкриваються.

Наступним важливим кроком пізнання сутності та завдань науки є її розгляд як багатогранного явища, що пояснює чисельність підходів до її структурування.

1.2. Роль фундаментальної і прикладної науки в реалізації науки як продуктивної сили

Як уже зазначалося вище, наука у сучасному розумінні історично започаткувалася на теренах філософії. Проте це був теоретичний рівень наукового знання, який прямо не стосувався науки як продуктивної сили. Щоправда ці міркування можуть уточнюватися, бо елементи знання як продуктивної сили притаманні повсякденному знанню і вони були у формі рецептів (або демонстрації досвіду окремих дієвців), використовувалися в сільському господарстві, будівництві, військовій справі з давних давен, тобто ще до започаткування філософії як форми раціонального мислення, відокремленої від практичної діяльності.

Так, вже в Стародавній Греції започатковується на теоретичному рівні наукове знання (геометрія Евкліда і відкриття Архімеда), які опосередковано набувають прикмет продуктивної сили. Загалом зазначене, то перші кроки. Ще треба, щоб сталося відкриття Коперніка і використання цього відкриття в мореплаванні та експериментальне підтвердження досягнення Коперника Галілеєм, який застосував створений ним телескоп. Але, щоб наука стала в повному значенні слова продуктивною силою, мало відбутися ще ряд фундаментальних наукових відкриттів, передусім це здобутки І. Ньютона та інших творців так званої класичної науки. І не тільки фізики, але й математики (Декарт, Ляйбніц та інші).

Які ж риси притаманні науковому знанню, що створюють можливості виконувати нею роль продуктивної сили суспільства? Передусім очевидним є те, що на відміну від уже розглядуваних

надто важливих форм людської свідомості (повсякденної, міфологічної, релігійної, мистецтва), наука тим прикметна, що вона відкриває об'єктивні закони досліджуваних сфер світу (природи, суспільства). За означенням, наукові закони – це повторюване в явищах і через це вони виражають стабільне, яке може людина використати не тільки для пояснення своєї діяльності, але й творити знаряддя діяльності, які будуть моделювати функціонування відкритих наукою законів.

Щоб збагнути можливості науки як продуктивної сили, треба враховувати, що наука не тільки описує певні прикмети об'єктів пізнання, з'ясовує детермінанти (причини) певних властивостей досліджуваних об'єктів. Оскільки причини / наслідки є нескінченими, то з'ясовування однієї причини вимагає пояснення вже виявленої причини та ін. Це створює потребу для все глибшого пізнання. Тому наука, як показує її історія, є безмежною в своєму пізнанні, а отже, і можливостях реалізовуватися в людській діяльності. Для прикладу можна назвати досягнення класичної механіки і досягнення квантової механіки. Перша дала можливість конструювати і використовувати механічні машини, а друга – створювати і використовувати електроенергію, а згодом і так звані «розумні машини» комп'ютери і систему «Інтернет», тобто цифрові технології.

Щоправда існують різні погляди на наведену схему можливостей реалізації продуктивної прикмети науки, зокрема у сфері творення і використання «розумних машин». У зв'язку з цим наведемо міркування Стівена Сломена і Філіпа Фернбака в їхній спільній книзі «Ілюзія знання». Вони звертають увагу на те, що «Ніхто не знає як запрограмувати комп'ютер на те, щоб бути свідомим… жодна машина не здатна усуспільнювати наміри. Це має певні наслідки для того, як люди і машини працюють разом. Одна з критично важливих функцій нинішніх систем «людина – машина» у тому, щоб рятувати життя; і вони роблять це дуже добре, особливо тоді, коли не вбивають нас»[4]. Остання фраза

[4]Сломен Стівен, Фернбак Філіп. Іллюзія знання. Чому ми ніколи не думаємо на самоті. К., 2018. С. 175.

надто «сердита», але вона справедлива, бо «розумні машини» багато використовуються у військовій справі.

Щоб детальніше розглянути питання науки як продуктивної сили, доцільно, принаймні в загальних рисах, враховувати структуру наукового знання. Вона визначається передусім об'єктами наукового пізнання, поділом науки за функціональними прикметами та особливостями наукової творчості, тобто суб'єктами наукового пізнання, їх когнітивним і соціокультурним простором.

За об'єктом наукове пізнання поділяється на природознавче (нежива і жива природа); технічні науки, соціально-гуманітарні науки. За формою вираження, способами пізнання наукове знання поділяється на емпіричне, теоретичне та праксеологічне. Останнє ще називають інженерним. Окремо доцільно виділяти математичне знання. Його особливість – це розкриття законів, які виражають функціонування кількісних прикмет якісно окресленого світу, тобто світу цілісного, системного, окремішного. Можна продовжувати характеристику феномену якості, але тут важливо зазначити, що наука пішла шляхом відкриття кількісних ознак якості, позначивши їх відповідними кодами, які мають логічно (за певними правилами) окреслений зміст, створює необмежене поле функціонуванню абстракцій кількості – від арифметичних чисел (позначень, знаків, кодів тощо) і до неймовірно складних теорій дискретної математики, комбінаторики, топології тощо.

У підсумковому значенні (зрозуміло, умовно кажучи) на порозі XX ст. у дослідженні зі знаковою назвою «Стилі в математиці. Соціокультурна філософія математики»[5] в дискусійній формі висловлені міркування різними авторами про те, що існує «математика для математиків», тобто в математиці існують розробки, які використовуються тільки для подальших досліджень в математиці, а не для безпосереднього застосування на практиці. Водночас існують в математиці дослідження, які

[5]Стили в математике. Социокультурная философия математики. СПб, 1999. 548 с.

спрямовані на розв'язання певних практичних завдань. Важливо враховувати, що і перші, і другі дослідження не варто абсолютизувати, оскільки навіть суто практичні результати за певних умов стимулюють так звані фундаментальні («математику для математиків»).

Однак виокремлення прикладних наукових знань безпосередньо пов'язане з реалізацією науки як продуктивної сили. Прикладом є усі чотири промислові революції: від першої – виникнення сільського господарства; другої – створення парової машини; третьої – відкриття електроенергії і технологій на її основі та четвертої – інформаційної (або комп'ютерної). Останню К. Шваб назвав роботизацією[6].

Інтенсивний розвиток прикладних знань припадає на XX–XXI стст. Щоправда це найбільше стосується сфери виробництва озброєння, опанування космосу. Різні країни в цьому брали не однакову участь. Водночас можна зазначити, хто, наприклад, Японія з різних обставин упродовж декількох десятиліть здійснювала прикладні дослідження (60–80 роки XX ст.) і отримала вагомі результати щодо промислового розвитку. Водночас, коли це набуло масовості, цілком логічно стали виникати проблеми такі: яка особливість прикладних знань, а також які перспективи науки у зв'язку із зростанням прикладних наукових знань. Детальніше зупинимося на цих питаннях.

Прикладні наукові знання передусім прикметні тим, що в ринковому суспільстві вони належать до так званих кастомізованих знань, тобто знань «на замовлення». Це означає, що ці знання мають принаймні три суб'єкти: той, хто замовляє відповідні результати, той, хто виконує замовлення, та суб'єкт, який оцінює отримані знання, тобто науковий експерт. На перший погляд, це ефективна ситуація, її можна виразити у відповідних фінансових показниках. Але таке враження докорінно змінюється, якщо враховувати ті знаннєві ресурси, які використовують прикладні знання. Справа в тому, що будь-які

[6]Шваб Клаус. Четвертая промышленная революция. М., 2016. 138 с.

знання мають окреслене джерело – теоретичні знання, або так звані фундаментальні наукові знання. Без них прикладні знання є проблемними. Звичайно, вирішити це питання можна декількома способами. Одним з них є залучення замовників прикладних наукових знань до сприяння (фінансування державного або приватного) розвитку не тільки прикладних наукових знань, але й теоретичних наукових знань.

Способів тут розмаїття. Зокрема, провідним може бути освіта, залучення нею до навчального процесу провідних вчених-теоретиків, які б водночас брали участь у розвиткові фундаментальних наукових знань і прикладних наукових знань. Це буде вимагати відповідних змін в організації праці викладацького складу. Наприклад, в українських ЗВО це зменшення майже 50 відсотків аудиторного навантаження (на сьогодні воно сягає 600 годин на рік) і водночас збільшення кількості годин, які спрямовуються на наукову діяльність. Очевидно, що в ЗВО необхідно створювати лабораторії спільних досліджень із спеціалізованими науковими установами, передусім академічними. Тут можуть виникати навіть колізії, якими переймаються американські дослідники праці вчених. Зокрема, існує думка, що вчений – це своєрідний волонтер, тобто людина, для якої на першому місці стоїть інтерес до наукового дослідження, а не отримання фінансової винагороди. Ректор Гарвардського університету Дерек Бок у книзі «Університети в умовах ринку» ретельно дослідив цю проблему і показав, що капіталізація науки, зокрема університетської, вимагає з позицій прибутку оцінювати всю діяльність, зокрема і наукову. Проте, спираючись на фактичні результати вчених Гарвардського університету, він робить висновок, що «цього часу прагнення до відкриттів і бажання заслужити повагу колег значно сильніші, ніж жадоба до наживи»[7]. Дерек Бок у підсумку зазначає, що загальні академічні принципи «дозволяють університетським професорам зосередитися на наукових відкриттях, розширенні свого світогляду, викладанні і не

[7]Бок Дерек. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования. М., 2012. С. 160.

звертати увагу на розмаїття спокус зовнішнього світу». І додає, що академічні цінності «змінюють віру вчених стосовно значення своєї праці, роблять академічну кар'єру покликанням, а не просто способом заробляти собі на життя»[8].

Наведені міркування на фоні багатьох сучасних процесів у науці – це передусім побажання як один із вагомих принципів наукової етики. Проте звідси однозначно слідує висновок, що надто важливо належне місце відводити фундаментальним знанням. Ці наукові знання тим і прикметні, що вони складають основу навчального процесу у ЗВО, а це само собою стимулює інтерес до фундаментальних досліджень усієї наукової спільноти.

Водночас спостерігаємо, що наприкінці XX сторіччя і особливо сьогодні відбувається, так би мовити, зливання прикладної науки з фундаментальною. Щоправда, наразі це стосується окремих наукових дисциплін (атомної фізики, інформатики тощо). Переважною тенденцією є надмірна спеціалізація, тобто формуються фахівці вузького профілю. З одного боку, це веде до професійного вирішення відповідних проблем, проте в обмеженому колі. Та успіхи в окремих випадках вузького фахівця автоматично здатні налаштувати його на висновок, що, мовляв, тут все можна розв'язати. З'являється на психологічно-когнітивному рівні впевненість фахівця, що він у змозі розв'язати будь-яке фахове питання. Нині це прийнято називати «ілюзією знання», або «вченим невігластом». Існують навіть дослідження, де аналізуються причини і наслідки появи цих феноменів[9].

Світове товариство вчених глибоко переймається щойно окресленими питаннями і в літературі існує декілька пропозицій щодо їх вирішення. Одна з них – це необхідність вченим здійснювати наукові дослідження, гуртуючись, тобто об'єднуючись у колективи, де водночас над певною темою працюють фахівці

---

[8]Бок Дерек. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования. М., 2012. С. 222.

[9]Сломен Стівен, Фернбак Філіп. Іллюзія знання. Чому ми ніколи не думаємо на самоті. К., 2018. 342 с.

різних дисциплін (зрозуміло близьких). Це випробуваний шлях. Проте він має свої обмеження, бо виявляється, що певний фахівець після завершення виконання теми може вже автоматично втрачати робоче місце, що, зрозуміло, створює дискомфорт для вченого. Виникають проблеми свободи наукової творчості та проблеми організаційного порядку. У першому випадку вчений стає заручником інтересу колективу виконавців теми, а в другому – виникає проблема контролю вертикальної та горизонтальної ланки управління. Зокрема, виникає питання ролі керівника групи виконавців. Швидше він має бути модератором. Але чи це завжди ефективно, особливо в фінансовій сфері управління[10]. Вирішення цих питань має безпосереднє відношення до ефективності виконання наукою продуктивної сили суспільства.

Подолання питань вузької спеціалізації може розв'язуватися і на когнітивному рівні. Ним вочевидь може стати переорієнтація підготовки фахівців вже на рівні бакалаврату і особливо магістерського рівня. Йдеться про те, що саме навчання має враховувати провідну сучасну тенденцію в розвитку наукового пізнання – тенденцію до інтеграції, а не тільки диференціації знань.

Інтеграція, як і диференціація знань, пов'язана зі змінами в формуванні термінології, головне, її змістові. Звично нові терміни вводять в рамках певної теорії, яка тлумачиться як знання з принципів. Однак, коли йдеться про інтеграцію, попередньою теорією вже не можна повністю скористатися, бо вона обмежена відповідним полем принципів. Потрібно змінювати це поле. Змінювати і понятійний апарат.

Актуальною стає процедура розуміння, тобто встановлення контекстів нового знання, отриманого внаслідок інтеграції. Перед когнітологією виникає проблема, якою формою мислення можна виразити нові знання, знання як результат інтеграції. У літературі це питання аналізується і навіть формулюється теза, що такою мисленнєвою формою є концепція, а сама процедура її застосування – концептуалізація. Але це питання вимагає деякого

[10]Флорида Річард. Ho creativus. Як креативний клас завоював світ. К., 2018. С. 104–105.

уточнення, бо хоча даними термінами користуються дуже широко і є ряд розлогих досліджень[11], проте їх зміст трактується здебільшого неоднозначно. Так, С. Неретіна в книзі «Тропи і концепти» не тільки відслідкувала виникнення самої ідеї концепту за середньовіччя, відмінність концепту від поняття, але й показала, що «концепт гранично суб'єктивний[12]. У тому значенні, що він є творенням суб'єкта, вираженням розуміння, «ідеєю розуміння»[13].

Загалом однозначного визначення концепта, як і концептуалізації, не існує і, мабуть, не може існувати, бо філософські поняття завжди багатозначні. Поширеним є тлумачення концепції як форми мислення, яка розкриває розуміння, тобто виражає сенс, зміст тих чи інших висловлювань у контексті інших існуючих висловлювань і презентується словами «цікаво», «значимо»[14].

Існують і такі визначення терміна «концепт»: «Концепт – це гетерогенеза, тобто упорядкування складників за зонами сусідств[15], а також: «концепт створює подію»[16]. Не вдаючись у детальний розгляд наведених положень, зазначимо, що йдеться про особливу форму мислення над інградієнтами інтеграції (в межах теорії однієї наукової дисципліни чи на міждисциплінарному рівні, включаючи навіть науки про природу та суспільство). В усіх випадках (чи розгорнута його форма – концепція) – це вже не поняття науки, а поняття (мовленнєвий термін) філософії. Таку думку досить ретельно обґрунтовують Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у раніше згаданій праці.

---

[11]Пископпель А. А. Научная концепция. Структура. Генезис. М., 1999. 441 с.; Бадью Ален. Концепт моделі. К., 2009. 231 с.; Рижко В. А. Неоконцептологія. К., 2016. 604 с.; Світоглядні імплікації науки. К., 2004. С. 17–28.

[12]Неретина С. С. Тропы и концепты. М., 1999. С. 30.

[13]Неретина С. С. Тропы и концепты. М., 1999. С. 28.

[14]Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? М., 2009. С. 96.

[15]Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? М., 2009. С. 27.

[16]Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? М., 2009. С. 41.

Концептуальне вираження інтеграції стосується тільки питань розуміння продукту (концепту) інтеграції, а не вирішення наукової проблеми, що виникає у випадку інтеграції наукових досліджень. Далі дослідницький процес вже стосується відповідних фахівців. Але створення концепта (концепції) – це є істотний крок на шляху наукового дослідження, вписування в соціокультурний (філософський) контекст і тим самим «зацікавлення», надання «значимості» подальшим дослідженням. Зрозуміло, що «зацікавленість», «значимість» – це позиції дієвців, які залежать від багатьох чинників і тому вони за змістом можуть бути різні, навіть протилежні у різних суб'єктів наукових досліджень. Вони найрозмаїтіші у випадках кардинальних, революційних інтегративних процесів.

Історія науки має багато здавалося б курйозних ситуацій. Так, зокрема, наводиться приклад ситуації розуміння чи переконання стосовно вичерпного, однозначного пояснення світу (природних, біологічних і соціальних законів) на основі досягнень класичної науки (передусім, законів механіки Ньютона). Але коли була створена спеціальна теорія відносності (Лоренц, Ейнштейн, Пуанкаре – 1905–1906 рр.), попередні переконання щодо розуміння світу (власне, філософія, концепція) стали суперечити спеціальній теорії відносності. І тільки німецький математик Герман Мінковський обґрунтував, що геометрія Лобачевського пояснює особливості руху, які випливають із спеціальної теорії відносності.

На жаль, до цього Гаусс, який підійшов до нового тлумачення простору, перестав займатися науковими дослідженнями, Бойяї зійшов з розуму, а геніальний М. І. Лобачевський помер спаплюженим і не зрозумілим[17]. Проте усі троє – видатні вчені, без яких важко сьогодні уявити подальший шлях розвитку математики і фізики. Ці факти свідчать саме про те, що нові звершення в науці вимагають їх концептуального, філософського осмислення, тобто осмислення цих інтеграційних процесів (вони справді були інтеграційними), але в філософському (концептуальному) аспекті не були вмережені в їх

[17]Стили в математике. Социокультурная философия математики. СПб, 1999. С. 477.

контекст. Їхні творці були переконані у певній філософії, не передбачали різних можливостей, варіабільності розуміння світу. Тут доречно навести вислів Вольтера: «Сумнів – прикро, а впевненість – абсурдно».

Так, успішний розвиток науки, зокрема її функції бути продуктивною силою суспільства, може ефективно реалізовуватися не тільки за умови великої уваги до розвитку прикладних досліджень, що неможливо переоцінити. Важливо, щоб прикладні дослідження здійснювалися в одному полі теоретичних наукових досліджень, філософії як самосвідомості науки, а також усіх інших форм людської свідомості: 1) повсякденної, яка поєднує усі параметри людського буття і виступає носієм так званого здорового глузду; 2) міфологічної свідомості (генетичний і особливо функціональний варіант), бо вона є вираженням бажаного, необхідного і очікуваного, фантастичного; 3) релігійної свідомості, основна заслуга якої формування віри і очікування неймовірного, дивного, а також вічного, без якого унеможливлюється людське буття як унікальне явище світу; 4) мистецької свідомості. Адже без формування ним конкретних зразків екзистенціалів людського буття – Правди (істинного), Красивого, Доброго (Благодаті), Любові – людське життя знецінюється і також унеможливлюється.

Філософія тим прикметна, що над усіма переліченими чотирма концептами буття рефлексує, робить їх предметом самосвідомості кожного індивіда та окремих громад людей, їхнього соціального буття, філософія наукове пізнання вмережує в людське буття, його екзистенціали, надає йому сенсів, загальнолюдських цінностей. Переконатися в цьому можна, звернувшись до знакової для сучасності праці Клауса Шваба «Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію», де переконливо показується, що настає нова ера технологічних змін – ера інформаційних технологій і роботизації, основним сенсом якої є людиноцентризм. Будь-які ухилення від цього напряму мають непередбачувані наслідки. А відтак «слід дотримуватися ширших поглядів, визначити колективні пріоритети, працювати над зміцненням відносин у точках, де погляди збігаються, а також створювати позитивні

зміни шляхом співпраці, побудови довірчих взаємин та виявів доброї волі»[18].

Підсумовуючи, доцільно зазначити, що головною функцією науки є пізнання об'єктивного світу, проте зі здійсненням промислових революцій набула розвитку така функція науки, як її участь у розвитку та вдосконаленні виробництва, а науково-технічний прогрес XX ст. започаткував ще й таку функцію, як функція управління. Сукупність зазначених функцій розкриває сутність науки, а також її реалізацію як продуктивної сили суспільства в єдності її складових: фундаментальної і прикладної науки. З іншого боку, успішний розвиток науки можливий, коли існують загальна суспільна зацікавленість у науковому пізнанні та прагнення суспільства до інноваційних процесів. Сприйнятливість суспільства до інновацій є стимулом і індикатором розвитку науки. Тому питання розвитку науки тісно пов'язане з інноваціями, що викликають появу також нових напрямів наукових знань.

1.3. Економіка знань як новий напрям розвитку наукових знань

Перетворення науки у безпосередню продуктивну силу, що особливо виявилося на початку 60-х років XX ст. і отримало назву – науково-технічна революція (далі – НТР), відрізняють від тенденцій розвитку інформаційного суспільства, у якому наука стала безпосередньою продуктивною силою, а знання відіграють вирішальну роль і їх виробництво постає головним джерелом економічного зростання. Історично спочатку була економіка, заснована на фізичній праці і сільському господарстві, її замінила економіка, що базувалася на використанні природних ресурсів – індустріальна економіка, на зміну якої поступово прийшла економіка, що базується на знаннях.

Економіка знань як новий напрям наукових знань сьогодні визначає сутність одного із ключових пріоритетів у світі. Цим

[18]Шваб Клаус. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію. Харків, 2019. С. 389.

зумовлена необхідність зупинитися на найбільш фундаментальних характеристиках економіки знань, які, власне, й детермінують склад, структуру, властивості цієї економіки, а у кінцевому підсумку – раціональне забезпечення її розвитку.

Насамперед цікаво навести думку, згідно з якою вважають, що в основу нової економіки – економіки знань – покладено думку, яку висловив один з авторів американської конституції третій президент США Томас Джефферсон, а саме: «Кто воспринял от меня идею, пользуется ею, не обедняя меня, как получивший свет от моей лампы не погружает меня во тьму». Загалом «економіка знань» як термін був введений у науковий обіг ще 1962 року австрійсько-американським вченим Фріцем Махлупом стосовно одного із секторів економіки, а 1996 року в Парижі з'явилася наукова стаття «Економіка, заснована на знаннях», яка поклала початок нового напряму для економістів і політиків.

У сучасних умовах термін «економіка, що базується на знаннях», вже використовується для визначення не сектору, а типу економіки, в якій знання відіграють вирішальну роль, а виробництво знань становить джерело зростання. При цьому зазначається, що близькими поняттю «економіка знань» є поняття: «інноваційна економіка», «високотехнологічна цивілізація», «суспільство знань», «інформаційне суспільство»[19]. Тут можна лише додати, що наведений перелік одночасно відтворює й окремі аспекти пізнання сутності економіки знань.

За визначенням академіка В. Гейця, економіка знань – багатогранне поняття, яке об'єднує комплекс завдань з нарощування інтелектуального потенціалу, який «є сукупністю повсякденних (буденних) і спеціалізованих (наукових) знань, що наявні в свідомості людей та матеріалізовані в технологічних способах

[19]Экономика знаний: уроки для России:доклад академика В. Л. Макарова. *Литературная газета*. 2003.

виробництва»[20]. Тобто, іншими словами, економіка знань – це система взаємопов'язаних між собою етапів, починаючи з набуття населенням країни певної суми знань у системі освіти і закінчуючи використанням матеріалізованих результатів інтелектуального розвитку суспільства в секторах економіки.

Основа економіки знань – освіта. З огляду на розуміння, що найважливішим у суспільстві вважається «скорее повседневное знание, чем «идеи»[21], можна стверджувати про першочергове значення освіти у структурі економіки знань. Наприклад, свого часу прем'єрміністр Великої Британії стверджував, що освіта – найкраща економічна політика на сьогодні. Освіта, на думку нових лейбористів, панацея від низької продуктивності, безробіття, бідності і суспільної розмежованості[22]. У Китаї економіка знань офіційно визнана державною стратегією та проголошений лозунг «Основа економіки знань – освіта», а кількість китайських студентів у найвідоміших університетах світу зростає з року в рік. Тому серед фундаментальних характеристик економіки знань особливо продуктивною є поступова зміна її статусу і насамперед її освітянської складової з «частини соціальної сфери» на «галузь ринкової економіки».

Щодо структурних характеристик економіки знань, важливо враховувати, що це не лише економіка виробництв. Це і університети, і фундаментальна наука, і система комунікацій, і патентна система, і прикладна наука, це також дослідження і розробки – цей величезний комплекс становить економіку знань[23]. Економіку знань характеризує постійне зростання частки науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (далі – НДДКР) у

---

[20]Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / за ред. А. П. Гальчинського, С. В. Льовочкіна, В. П. Семиноженка. С. 44.

[21]Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальності. Трактат о социологии знания. М.: Изд-во «Дело», 1995. С. 30–31.

[22]J. Education policy. 2003 Vol. 18. № 1. 85–100.

[23] Сергеев В. М. Экономика знаний. Роль образования и науки в современном мире : выступление на семинаре ИГПИ. 2002. 9 сентября.

загальних витратах держави і приватних фірм, а також стійке зростання капіталізації високонаукових фірм. Зважаючи, що в ринковому господарстві основна рушійна сила – це конкуренція, рушійною силою економіки знань стає конкуренція знань.

Поряд з відкриттям нових перспектив розвитку це одночасно й нові вимоги щодо функціонування кожної із складових економіки знань, що об'єднує вирішення комплексу завдань. При цьому вирішального значення набуває концептуальне визначення перетворень, які торкаються економіки знань та стосуються її внутрішніх і зовнішніх об'єктивних і суб'єктивних умов функціонування, виявлення багатогранного взаємозв'язку економіки знань з динамікою економічного зростання для того, щоб врахувати їх при формуванні загальної стратегії соціально-економічного розвитку.

Забезпечити динамічну цілісність економіки знань, не втративши індивідуальності її кожного елемента, можливо за рахунок врахування ряду положень. По-перше, сприйняття економіки знань як найважливішого фактора формування стратегії розвитку держави, який повинен мати не лінійне, а ланцюгове розгортання, що надасть можливість виявити органічну єдність усіх сторін її прояву.

По-друге, врахування системного характеру економіки знань, її відкритості, наявності функціональних взаємозв'язків між складовими, що в підсумку становить внутрішню об'єктивно притаманну сучасну характеристику знаннєвої парадигми.

По-третє, управління економікою знань на основі поєднання принципів державного регулювання та самоорганізації.

По-четверте, необхідність зміни ідеології визначення напрямів пріоритетності бюджетних потоків, в основі якої лежатиме випереджальне бачення майбутньої перспективи фінансування складових економіки знань, а не залишковий принцип.

Завершуючи коротку характеристику економіки знань, підкреслимо, що ключова її особливість у складності та динамічності, що вимагає втілення багаторівневої концепції пізнання. Одночасно, незважаючи на складність економічного змісту цієї економіки, неоднорідність, багатофункціональність її

складових, багатогранність взаємозв’язків між ними, її функціонування та ефективність, не варто вважати продуктами спонтанного розвитку. Можна і необхідно впливати на кожну із складових економіки знань щодо всіх перелічених параметрів, враховуючи її домінуючу роль в економічному розвитку в усьому світі, що розширює горизонти наукових досліджень та реально перетворює науку у продуктивну силу суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте знання, виражені в їх окремих формах.
2. У чому полягає роль філософії для розкриття окремих форм знання.
3. Дайте визначення науці як формі знання.
4. Які риси, притаманні науковому знанню, дозволяють науці виконувати роль продуктивної сили суспільства.
5. Охарактеризуйте зв’язок прикладних і фундаментальних наукових досліджень.
6. Дайте визначення економіки знань та розкрийте необхідність її розвитку.
7. Яку роль для розвитку економіки знань відіграє потреба розробки її концепції.
8. Перелічіть ключові положення, врахування яких забезпечує динамічну цілісність економіки знань.

ТЕМА 2
Основні методологічні положення наукових досліджень

Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– *з'ясувати місце теорії в наукових дослідженнях;*

– *зрозуміти методологію наукового пізнання;*

– *ознайомитися з методологією класичної науки;*

– *з'ясувати особливості методології неокласичної економічної теорії;*

– *опанувати діалектичні положення в наукових дослідженнях.*

2.1. Місце теорії в наукових дослідженнях

У сучасному наукознавстві терміни «теорія» і «теоретичне знання» зазвичай використовуються у двох основних значеннях. У широкому сенсі слова під «теоретичним знанням» розуміється пізнавальна діяльність взагалі, спрямована на відображення у суспільній свідомості складних процесів і явищ розвитку світу, природи, суспільства в їх багатоманітності та взаємозв'язку. У цьому сенсі «теорія» часто зіставляється з практичною діяльністю людини. При цьому мається на увазі співвідношення теорії і практики, теоретичної і практичної діяльності людини. У більш вузькому значенні під «теорією» розуміється не вся пізнавальна діяльність людини, а лише вищі її рівні, де концентрується знання щодо найбільш суттєвих і фундаментальних властивостей дійсності, а також розкриваються основні її закономірності. Таким чином, теорію можна визначити як органічно цілісну несуперечливу систему поглядів, ідей та уявлень, що в узагальненій формі розкриває істотні властивості і закономірні зв'язки об'єктивної дійсності, на основі яких досягається пояснення і передбачення суспільних явищ та процесів. Сучасна наука являє собою систему різних теорій, на основі яких вдається побудувати пояснення емпіричних фактів і вивести прогнозування нових.

У цілому теоретичне знання має дедуктивну структуру, в якій можна виділити деякі загальні поняття, принципи і гіпотези, що становлять теоретичний базис і систему наслідків, зумовлених цим базисом. Відмінною особливістю розвинених теорій є використання математичного формалізму, який реалізується в аксіоматизації й формалізації теорій, побудові математичних моделей і математичних гіпотез. Використання формально-логічного, математичного апарату є потужним засобом сучасного наукового пізнання. Водночас теоретичне знання є складноструктурованим, і формально математична частина представляє лише одну зі сторін теорії, але не всю теорію. Крім цієї частини, теорія включає в себе особливу ідеалізовану модель дійсності, оперування якою здійснюється у формі уявного, мисленого експерименту. Її елементами виступають так звані абстрактні об'єкти, зв'язки і відносини між якими утворюють цю модель. Наявність таких об'єктів, що заміщають у пізнанні реальні речі, їх властивості та відносини, є характерною особливістю теоретичного знання.

Теоретичною мовою описуються відносини абстрактних об'єктів теоретичної моделі, яка так чи інакше пов'язана з реальністю. Завдяки цьому зв'язку теоретичні висловлювання та розмисли знаходять об'єктивний сенс. У підґрунті сформованої теорії завжди можна виявити взаємоузгоджену мережу абстрактних об'єктів, що визначають специфіку цієї теорії. Цю мережу можна уявити як фундаментальну теоретичну схему – абстрактну ідеалізовану модель дійсності, що вивчається в рамках теорії. Навколо неї формуються окремі теоретичні схеми, що входять до складу наукової теорії. Крім зазначеної моделі, усередині розвиненої теорії можна виділити й інші підсистеми абстрактних об'єктів.

Розгортання теорії може здійснюватися щонайменше двома способами: 1) шляхом формальних операцій зі знаками теоретичної мови; 2) шляхом дослідження методом мисленого експерименту кореляцій об'єктів, об'єднаних у теоретичні схеми. У першому випадку не звертають увагу на зміст знаків і оперують ними за деякими правилами, що створює синтаксис прийнятої теоретичної мови. За другим підходом обов'язково

експлікують зміст відповідних знакових виразів і вводять уявлення про абстрактні об'єкти, які розкривають систему деяких зв'язків і відносин. Розгортання знань тут здійснюється шляхом мисленого експерименту з абстрактними об'єктами, дослідження зв'язків між якими дозволяє утворити нові абстракції і тим самим просунутися в площині теоретичного змісту, не звертаючись до прийомів формалізованого мислення. Взаємозв'язок двох способів побудови теорії означає, що дослідник час від часу коректує рух у процесі математичної формалізації змістовними операціями з абстрактними об'єктами, а потім знову переходить до формального способу оперування цими об'єктами, досліджуючи їх зв'язки за рахунок перетворення знаків математичної мови відповідно до її синтаксичних норм.

Вибір вихідних абстрактних об'єктів теорії і встановлення їх зв'язків визначається не тільки характером експериментів і спостережень, а й прийнятою дослідником картиною світу, яка задає загальні уявлення про структуру дійсності, і з різних сторін може вивчатися в цілому наборі конкретних теорій. Частково уявлення картини світу входять до складу кожної з них, але в цілому вона виступає як синтетичне і вельми узагальнене уявлення про природу, що спирається на конкретні теорії. Зміна картин світу змінює уявлення про структуру об'єктів природи, які підлягають вивченню певній галузі науки. Відповідно до цього перебудовуються вже сформовані теорії, що утворюють цю галузь знання.

Сформована теорія включає безліч елементів, які утворюють структуру теорії. Вони фіксуються в особливих мовних засобах: є висловлювання, що описують теоретичну схему, вирази, що утворюють математичний апарат; до складу теорії входить також опис правил зв'язку абстрактних об'єктів теоретичної схеми з реальними об'єктами досвіду і вираження, що характеризують зазначені абстрактні об'єкти в термінах картини світу. Уся ця сукупність висловлювань, пов'язаних між собою, утворює мову наукової теорії.

Теорія створюється з метою пояснення якогось класу явищ. Будучи побудованою, вона одночасно проявляється і в функції

пояснення, і в функції передбачення, які тісно пов'язані між собою.

Пояснення є однією з найбільш важливих завдань наукового знання. Саме в процесі пояснення розкриваються сутнісні сторони і відносини предметів, встановлюється внутрішній причинний взаємозв'язок явищ і їх закономірна обумовленість. Пояснити явище – означає встановити його фундаментальні властивості і відносини, основну причинну обумовленість, виявити загальні закони, яким воно підпорядковується. З логічної точки зору поясненням є включення досліджуваних об'єктів у систему теоретичного знання, підведення їх під загальні положення і принципи науки, на основі чого досягається найбільш повне і глибоке розуміння цих об'єктів.

Побудова теорії як спроби дати пояснення досліджуваних явищ не означає завершення наукового пошуку (хоча й уособлює певний етап розвитку науки). Вчені на базі наявних знань завжди прагнуть передбачити існування нових явищ. Це завдання виконує наукове передбачення (прогнозування). Сутність передбачення полягає в тому, що за його допомогою вдається передбачити перебіг та розвиток подій або дати опис таких явищ, з якими ще не стикалися наука і практика. Логічною основою передбачення є наявність певної теорії, що розкриває загальні закономірності, на базі яких можна дедуцирувати наслідки, що описують нові сфери дійсності.

Таким чином, ***основною метою наукової теорії є встановлення загальних закономірностей і пояснення на їх основі незрозумілих явищ***. Основною ж функцією сформованої теорії є пояснення і передбачення нових явищ.

У процесі свого розвитку теорія завжди прагне охопити якомога більше фактів. Доти, доки ці факти належать до тієї предметної сфері, основні закони якої відображені у теорії, вона асимілює ці факти й успішно розвивається. Але в своєму розвитку теорія може зіткнутися і з такими фактами, які будуть вимагати для свого пояснення принципово нових теоретичних уявлень. Подібне явище означає, що наукове дослідження зіткнулося з принципово новим типом об'єктів, природа яких не

піддається опису з позицій існуючих теорій. Оскільки дослідник заздалегідь не знає, що має справу з принципово новим за своєю природою об'єктом, то цілком зрозуміло, що його перші спроби теоретичного осмислення таких об'єктів полягатимуть у тому, щоб асимілювати їх у межах існуючих теорій. Це здійснюється доти, доки в теорії не виникають логічні суперечності. Їх наявність свідчить про те, що пізнання зіткнулося з об'єктами, які вимагають принципово нових теоретичних уявлень.

Побудові нової теорії завжди передує постановка наукової проблеми. Проблема акцентує увагу дослідника на парадоксах минулих теорій, вимагаючи їх розв'язання. Вона слугує своєрідною проміжною ланкою між минулим і майбутнім знанням, і її постановка є вихідним пунктом зародження і розвитку теорії. Щоб вирішити наукову проблему, необхідно по-новому розглянути емпіричні факти. Новий спосіб їх розгляду приводить до висування гіпотез, які є попередньою формою побудови теоретичного знання. ***Гіпотеза*** *– це припущення про явища дійсності, їх фундаментальні властивості і розвиток,* це можливе пояснення нових явищ, що будується на основі обмеженої кількості емпіричних даних.

З огляду на те, що гіпотеза має ймовірнісний характер, вона потребує логічного обґрунтування й емпіричного підтвердження. Перевірка здійснюється не шляхом безпосереднього зіставлення гіпотези з емпіричним матеріалом, а шляхом виведення ряду проміжних гіпотез, з яких безпосередньо виводяться наслідки, зіставні з емпіричною дійсністю. У процесі такого обґрунтування гіпотези уточнюються, перебудовуються або повністю відкидаються. Гіпотези найчастіше виникають як спроба пояснити нові емпіричні факти, які не узгоджуються існуючими теоріями. Але вони можуть висуватися і з «внутрішньо-теоретичних» міркувань, наприклад з прагнення вдосконалити математичний апарат, узагальнити його, знайти його несуперечливу інтерпретацію. Такі гіпотези також можуть бути плідними і приводити до відкриття нових об'єктів.

Наукова теорія, що виникає як закономірний результат всієї попередньої пізнавальної діяльності, містить ті елементи і форми,

з якими дослідник мав справу ще на емпіричній і початковій стадіях раціонального пізнання. Емпіричні факти, гіпотези і закони є необхідними елементами під час побудови теорії, але в її рамках вони не залишаються незмінними.

Оскільки теорія дає відображення досліджуваного об'єкта в його єдності і цілісності, то окремі поняття, твердження, міркування і закони, що характеризують об'єкт з різних сторін, повинні бути об'єднані в систему. Для цього доводиться деякі узагальнення і гіпотези піддавати раціональній обробці, вводити нові припущення, абстракції та ідеалізації. Як бачимо, виникнення теорії означає не простий, кількісний приріст знань, а корінне, якісне їх зростання, перехід до нового більш глибокого розуміння сутності досліджуваних предметів і явищ реальної дійсності.

Таким чином, теорія є найбільш розвиненою формою наукового знання, цілісною системою, яка відображає закономірні, суттєві властивості, зв'язки, відносини предметів і явищ реального світу.

Прикладами цієї форми знання є класична механіка І. Ньютона, еволюційна теорія Ч. Дарвіна, теорія відносності А. Ейнштейна, класична політична економія А. Сміта і Д. Рікардо, сучасна теорія самоорганізованих цілісних систем (синергетика) та ін.

А. Ейнштейн вважав, що будь-яка наукова теорія повинна відповідати таким критеріям: не суперечити даним досвіду, фактам, а бути відповідною до них; підлягати перевірці на наявному дослідному матеріалі, задовольняти вимогам практики; відрізнятися «природністю», тобто «логічною простотою» передумов (основних понять і основних співвідношень між ними); містити найбільш певні твердження (із двох теорій з однаково «простими» основними положеннями слід віддати перевагу тій, яка сильніше обмежує можливі апріорні якості систем); не бути довільно обраною серед приблизно рівноцінних і аналогічно побудованих теорій (у такому випадку вона представляється найбільш цінною); характеризуватися різноманіттям предметів, які вона пов'язує в цілісну систему

абстракцій; мати широку сферу свого застосування з урахуванням того, що в межах застосовності її основних понять вона ніколи не буде відкинута; вказати шлях створення нової, більш загальної теорії, в рамках якої вона сама залишається граничним випадком.

Теорія має складну структуру. У сучасній методології науки розрізняють такі основні елементи теорії:

1. Вихідні підстави – фундаментальні поняття, принципи, закони, рівняння, аксіоми тощо.

2. Ідеалізований об'єкт – абстрактна модель істотних властивостей і зв'язків предметів реальної дійсності, що вивчаються, наприклад, «абсолютна рента», «ідеальні типи господарств», «норма прибутку» тощо.

3. Логіка теорії – сукупність певних правил і способів доказу, націлених на прояснення структури готового знання, на опис його формальних зв'язків та елементів, й діалектика, спрямована на дослідження взаємозв'язку і розвитку категорій, законів, принципів та інших форм знання.

4. Сукупність законів і тверджень, виведених як наслідки з основоположної теорії відповідно до визначених принципів.

5. Філософські установки, ціннісні соціокультурні підстави.

Наприклад, економічні теорії містять дві основні складові: формальні обчислення (математичні рівняння, логічні символи, формули, правила тощо) і змістовну інтерпретацію (категорії, закони, принципи). Єдність змістовного та формального аспектів теорії – одне з джерел її вдосконалення і розвитку.

Методологічно важливу роль у формуванні теорії відіграє ідеалізований об'єкт («абсолютна рента», «ідеальний тип господарства»), побудова якого – необхідний етап створення будь-якої теорії, здійснюваний у специфічних формах для різних сфер знань. Цей об'єкт не тільки виступає як теоретична модель певного фрагменту реальності, а й містить у собі конкретну програму дослідження, реалізується в побудові теорії.

Ключовим елементом теорії є закон. Тому ***теорію можна розглядати як систему законів, що виражають сутність***

досліджуваного об'єкта у всій його повноті, цілісності і конкретності.

З огляду на ключову роль закону в структурі теорії, розглянемо цей елемент більш докладно. У загальному вигляді закон можна визначити як вираження об'єктивних, суттєвих, необхідних, внутрішніх, повторюваних і стійких зв'язків (відносин) між явищами і процесами реальної дійсності. Закон завжди виражає зв'язок (відношення), який є:

– об'єктивним, оскільки властивий насамперед реальному світу, чуттєво-предметній діяльності людей, висловлює реальні відносини речей;

– суттєвим, конкретно-загальним; будучи відображенням суттєвого в русі універсуму, будь-який закон притаманний усім без винятку процесам цього класу, певного типу (виду) і діє завжди і скрізь, де розгортаються відповідні процеси й умови;

– необхідним, бо тісно пов'язаний із сутністю, закон діє і може здійснюватися із «залізною необхідністю» у відповідних умовах;

– внутрішнім, оскільки відображає глибинні зв'язки і залежності предметної сфери в єдності всіх її моментів і відносин у рамках певної цілісної системи;

– повторюваним, стійким, оскільки закон відображає не випадкові, іноді виникаючі зв'язки, а стійкі, регулярно, систематично повторювані зв'язки між предметами і явищами реального світу.

Найважливіше завдання наукового дослідження – відкрити закони певної предметної сфери і висловити їх у відповідних поняттях, ідеях, принципах, теоріях. Дослідник зможе вирішити це завдання, якщо виходитиме з двох основних посилок: реальності світу в його цілісності і розвитку; закономірності цього світу, тобто того, що він «пронизаний» сукупністю об'єктивних законів. Видатний математик А. Пуанкаре справедливо стверджував, що закони як «найкраще вираження» внутрішньої гармонії світу є основними засадами, приписами, що відображають відносини між речами. «Однак довільні ці приписи? Ні,

інакше вони були б марні. Досвід надає нам вільний вибір, але при цьому він керує нами»

Необхідно враховувати, що мислення людей і об'єктивний світ підпорядковані тим самим законам, тому результати їх дії повинні узгоджуватися. Відповідність між законами об'єктивного світу і законами мислення досягається за умови їх пізнання науковцями.

Пізнання законів – складний, глибокосуперечний процес відображення реальної дійсності. Але суб'єкт пізнання не може відобразити весь реальний світ, тим більше відразу, повністю і цілком. Він може лише постійно наближатися до цього, створюючи різні поняття й інші абстракції, формуючи певні закони, застосовуючи різноманітні прийоми і методи наукового дослідження.

Закони відкриваються спочатку у формі припущень, гіпотез. Подальший дослідний матеріал, нові факти приводять до «очищення цих гіпотез», усувають одні з них, виправляють інші, доки, нарешті, не буде встановлений закон. Оскільки закони належать до сфери сутностей, то найглибші знання про них досягаються не на рівні безпосереднього сприйняття, а на етапі теоретичного дослідження. Саме тут і відбувається в кінцевому підсумку зведення випадкового, видимого лише в явищах, до дійсного внутрішнього руху. Результатом цього процесу є відкриття закону, точніше – сукупності законів, властивих цій сфері, які в своєму взаємозв'язку утворюють «ядро» певної наукової теорії.

Крім логічної структури, теорія має різні види (типи) і функції. Різноманіттю форм ідеалізованих об'єктів відповідає різноманіття видів (типів) теорій, які можуть бути класифіковані за різними критеріями. Залежно від критерію можуть бути такі теорії: фундаментальні і прикладні, формальні й індуктивні, математичні, фізичні, хімічні, соціологічні, економічні, філософські, психологічні та ін.

А. Ейнштейн розрізняв у фізиці два основних типи теорій: конструктивні і фундаментальні. Більшість фізичних теорій, на його думку, є конструктивними, тобто їх завдання – побудова

картини складних явищ на основі деяких простих припущень (така, наприклад, кінетична теорія газів). Вихідним пунктом і основою фундаментальних теорій є не гіпотетичні положення, а емпірично знайдені властивості явищ і принципи, з яких слідують математично сформульовані критерії (така теорія відносності). У фундаментальних теоріях використовується не синтетичний, а аналітичний метод. До переваг конструктивних теорій А. Ейнштейн відносив їх закінченість, гнучкість і ясність. Перевагами фундаментальних теорій він вважав їх логічну досконалість і надійність вихідних положень. Незалежно від типу теорії і методів, за допомогою яких вона була побудована, незмінною залишається найістотніша вимога до будь-якої наукової теорії – теорія повинна відповідати фактам. У кінцевому підсумку тільки досвід винесе вирішальний вирок теорії.

Роль теорії в науковому дослідженні доцільно розглянути через її функції. Розглянемо основні з них.

1. ***Синтетична функція теорії.*** Виражається в тому, що теорія об'єднує, синтезує достовірні знання в єдину, цілісну систему. Можна стверджувати, що теорія – це своєрідна ідея-синтез, ядром якої є науковий закон, що відображає внутрішній суттєвий зв'язок явищ і процесів, що обумовлює їх необхідний розвиток.

2. ***Пояснювальна функція.*** На основі пізнаних об'єктивних законів теорія пояснює явища своєї предметної сфери, а саме виявляє причинно-наслідкові та інші залежності, різноманіття зв'язків явища, його суттєві характеристики і властивості, походження і розвиток, систему протиріч тощо.

3. ***Світоглядна і методологічна функції.*** Виражаються в тому, що теорія є важливим засобом досягнення нового знання в усіх його формах у різних сферах пізнання реального світу. На її базі формулюються різні методи, способи і прийоми дослідницької діяльності. Наприклад, теорія діалектики розгортається в сукупності різних принципів діалектичного методу пізнання; загальна теорія систем є основою системно-структурного і структурно-функціонального методів пізнання та ін.

4. ***Функція передбачення, або прогностична функція***. На підставі теоретичних уявлень про дійсний стан відомих явищ робляться висновки щодо існування невідомих раніше фактів, об'єктів або їх властивостей, зв'язків між явищами і предметами реальної дійсності. Таким, наприклад, є пророкування Д. Менделєєвим на підставі відкритого ним періодичного закону ще невідомих тоді хімічних елементів та їх властивостей.

Передбачення про майбутній стан явищ (на відміну від тих, що існують, але досі не виявлені) називають науковим передбаченням. ***Прогнозування – вузькоспеціалізована форма передбачення, націлена на виявлення конкретних перспектив розвитку певного явища або процесу із зазначенням кількісних характеристик (терміни, темпи та ін.)***, наприклад, прогноз погоди, види на врожай, прогнозування народжуваності, темпів економічного зростання тощо.

5***. Практична функція.*** Кінцеве призначення будь-якої теорії – бути втіленою у практику, «керівництвом до дії» щодо змін, перетворення дійсності. Тому справедливим є твердження про те, що немає нічого більш практичного за хорошу теорію.

Згідно з К. Поппером важливу роль під час вибору теорій відіграє ступінь можливості їх перевірки: чим він вищий, тим більше шансів обрати надійну теорію. Так, званий критерій відносної прийнятності надається тій теорії, яка надає найбільшу кількість інформації, тобто має більш глибокий зміст; є більш логічною; має більшу пояснювальну й прогностичну силу; може бути більш перевіреною за допомогою порівняння передбачених фактів зі спостереженнями. Іншими словами, ми обираємо ту теорію, яка найкраще витримує конкуренцію з іншими теоріями у процесі природного відбору виявляється найбільш придатною до виживання.

Характеризуючи науку, наукове пізнання в цілому, необхідно виділити їх головне завдання, основну функцію. Це – відкриття законів досліджуваної сфери реальної дійсності. Без встановлення законів дійсності, без вираження їх у системі понять не може бути і наукової теорії, а отже, і науки взагалі.

Саме поняття науковості передбачає відкриття законів, заглиблення в сутність досліджуваних явищ, визначення умов практичної застосовності законів і теорій.

Проведений аналіз щодо з'ясування місця, сутності, завдань і функцій теорії у наукових дослідженнях дозволяє перейти до розгляду такої важливої проблеми – методології наукового пізнання, за допомогою якої дослідник здійснює вивчення і дослідження обраного об'єкта.

2.2. Методологія наукового пізнання

Методологія науки досліджує методи наукового пізнання, а також методи управління наукою і методи практичної реалізації наукового знання. Методологія науки має чотири рівні свого існування: дисциплінарна, галузева, загальнонаукова і філософська. У філософії науки наголос робиться на вивчення природи і функцій наукових методів, їх класифікації, дослідженні взаємозв'язку різних рівнів методології науки й окремих методів, реконструкції та описі загальнонаукових методів. Найбільш розробленою у філософії науки є методологія наукового пізнання, особливо загальнонаукова і філософська.

Методологія наукового пізнання досліджує різні методи отримання, обґрунтування, викладу та перевірки наукового знання, їх природу і можливості (аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, інтуїцію і логічний доказ, інтерпретацію і узагальнення, абстрагування й ідеалізацію, матеріальний і фізичний експеримент, пояснення і передбачення, моделювання і конкретизацію, підтвердження і спростування, історичний і структурний метод тощо). Сучасна методологія наукового пізнання виходить з необхідності чіткої фіксації специфіки методології окремих наукових дисциплін, різних галузей та рівнів наукового знання, типів наукового дослідження. Разом з тим її зусилля спрямовані на дослідження взаємозв'язку методів різних наук, галузей наук і рівнів наукового знання.

Діяльність людей у будь-якій її формі (наукова, практична та ін.) визначається рядом чинників. Кінцевий її результат

залежить не тільки від того, хто діє (суб'єкт) або на що вона спрямована (об'єкт), але і від того, як відбувається цей процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються, тобто від методу.

Метод (від грец. Methodos) в широкому розумінні – це «шлях до чого-небудь», спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі. Поняття «методологія» має два основних значення: система визначених способів і прийомів, застосовуваних у певній сфері діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо); вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія в дії.

Основна функція методу – внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення певного об'єкта. Тому метод (у певній своїй формі) зводиться до сукупності певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії. Він є системою приписів, принципів, вимог, які повинні зорієнтувати у вирішенні конкретного завдання, досягненні певного результату в певній сфері діяльності. Він дисциплінує пошук істини, дозволяє (якщо правильний) економити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом. Істинний метод слугує своєрідним компасом, по якому суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок.

Будь-який метод, безумовно – важлива і потрібна річ. Однак неприпустимо впадати у крайнощі: а) недооцінювати метод і методологічні проблеми, вважаючи все це незначною справою, що «відволікає» від цієї роботи, справжньої науки тощо. («Методологічний негативізм»); б) перебільшувати значення методу, вважаючи його більш важливим, ніж предмет, до якого його хочуть застосувати, перетворювати метод на «універсальну відмичку» до всього, в простий і доступний «інструмент» наукового відкриття («методологічна ейфорія»). Справа в тому, що жоден методологічний принцип не може виключити, наприклад, ризик зайти в глухий кут у ході наукового дослідження.

Будь-який метод виявиться неефективним і навіть марним, якщо ним користуватися не як «керівною ниткою» в науковій або іншій формі діяльності, а як готовим шаблоном для перекроювання фактів. Головне призначення будь-якого методу – забезпечити

успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем на основі відповідних принципів (вимог, приписів та ін.), приріст знання, оптимальне функціонування і розвиток певних об'єктів.

Варто мати на увазі, що питання методу і методології не можуть бути обмежені лише філософськими або внутрішньонауковими рамками, а повинні ставитися в широкому соціокультурному контексті. Це означає, що необхідно враховувати зв'язок науки з виробництвом на цьому етапі суспільного розвитку, взаємодію науки з іншими формами суспільної свідомості, співвідношення методологічного і ціннісного аспектів, «особистісні особливості» суб'єкта діяльності і багато інших соціальних чинників. Застосування методів може бути стихійним і свідомим. Зрозуміло, що тільки усвідомлене застосування методів, засноване на розумінні їх можливостей і меж, робить діяльність людей за інших рівних умов більш раціональною та ефективною.

Методологія як загальна теорія методу формувалася у зв'язку з необхідністю узагальнення та розробки тих методів, засобів і прийомів, які були відкриті у філософії, науці та інших формах діяльності людей. Історично спочатку проблеми методології розроблялися в рамках філософії: діалектичний метод Сократа і Платона, індуктивний метод Ф. Бекона, раціоналістичний метод Р. Декарта, діалектичний метод Г. Гегеля, феноменологічний метод Е. Гуссерля тощо. Тому методологія (і донині) тісно пов'язана з філософією – особливо з такими її розділами (філософськими дисциплінами), як гносеологія (теорія пізнання) і діалектика.

З інших дисциплін методологія найтісніше змикається з логікою (формальною), яка основну увагу спрямовує на з'ясування структури готового, «усталеного» знання, на опис його формальних зв'язків й елементів на мові символів і формул під час відволікання від конкретного змісту висловлювань і умовиводів.

Починаючи з Нового часу (XVI–XVII стст.) методологічні ідеї розробляються не тільки у філософії, а й у рамках окремих наук, що набули бурхливого розвитку: механіки, фізики, хімії,

історії, економіки та ін. «Методологічний зріз» став необхідним компонентом кожної науки, хоча він не завжди усвідомлювався деякими її представниками.

Таким чином, ***методологія науки – це розділ філософії науки, що досліджує методи наукового пізнання, а також методи управління наукою і методи практичної реалізації наукового знання***. Сьогодні стало абсолютно очевидним, що магістральною лінією сучасної цивілізації є розробка методів у різних сферах людської діяльності. Більше того, нині методологія стала самостійною реальністю і під впливом поточних соціокультурних умов складається професійна методологія як одна зі сфер сучасної технології – технології розумової роботи, науково-дослідницької діяльності.

Наукові методи – загальний термін для позначення великого масиву застосовуваних у науці засобів, методик, технологій для досягнення її пізнавальних і практичних цілей. Методи науки є істотно різними для будь-яких сфер наукового знання (методи математики, логіки, природознавства, гуманітарних і соціальних наук, методи технічних наук, інженерної діяльності), різних рівнів знання (емпіричні методи, побудови наукових теорій, метатеоретичної рефлексії), видів наукових досліджень (прикладна наука, дослідно-конструкторські розробки). У науці не існує єдиного для всіх галузей науки і видів наукової діяльності універсального методу, який можна було б вивчити і застосовувати у всіх випадках. Єдиний науковий метод – це ідеал ранньої стадії розвитку філософії і методології науки в XVI–XVII століттях.

Розмаїття видів людської діяльності обумовлює широкий спектр методів, які можуть бути класифіковані за різними критеріями. Насамперед, слід виділити методи духовної, ідеальної (у т.ч. наукової) і методи практичної, матеріальної діяльності. Нині стало очевидним, що система методів, методологія не може бути обмежена лише сферою наукового та інших форм пізнання, вона повинна виходити за їх межі і неодмінно включати в свою орбіту і сферу практики. При цьому необхідно мати на увазі тісну взаємодію цих двох сфер.

Щодо методів науки, критеріїв їх поділу на групи може бути декілька. Так, залежно від ролі і місця в процесі наукового пізнання можна виділити методи формальні і змістовні, емпіричні і теоретичні, фундаментальні і прикладні, методи дослідження і викладу тощо. Зміст досліджуваних наукою об'єктів слугує критерієм для розмежування методів природознавства та методів соціально-гуманітарних наук. У свою чергу, методи природничих наук можуть бути поділені на методи вивчення неживої природи і методи вивчення живої природи тощо. У сучасних умовах посилюється тенденція до інтеграції, синтезу наукового знання, очевидним проявом яких є широке залучення методів природничих наук до соціально-економічних досліджень. Виділяють також якісні і кількісні методи, однозначно-детерміновані й імовірнісні, методи безпосереднього і опосередкованого пізнання, оригінальні і похідні та ін.

У сучасній науці досить успішно застосовується ***багаторівнева концепція методологічного знання.*** У цьому плані всі методи наукового пізнання можуть бути розділені на такі основні групи (за ступенем спільності і широти застосування).

І. ***Філософські методи,*** серед яких найбільш давніми є діалектичний і метафізичний. По суті, кожна філософська концепція має методологічну функцію, є своєрідним способом розумової діяльності. Тому філософські методи не вичерпуються двома названими. До них також належать такі методи, як аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії, економіки, політології, історії тощо), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний (розуміння) та ін.

Нерідко філософські системи (і відповідно, їх методи) поєднувалися і переплітались між собою в різних співвідношеннях. Так, діалектичний метод Гегеля був поєднаний з ідеалізмом, у Маркса (як, до речі, і у Геракліта) – з матеріалізмом. Гадамер намагався поєднати герменевтику з раціоналістичною діалектикою та ін. Філософські методи – це не «звід» жорстко фіксованих регуляторів-мотивів, а система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що носять загальний, універсальний характер, тобто перебувають на найвищих (граничних) «поверхах» абстрагування.

Тому філософські методи не описуються в чітких термінах логіки й експерименту, не піддаються формалізації і математизації.

Слід уявляти собі, що філософські методи задають лише найзагальніші регулятиви дослідження, його генеральну стратегію, але не замінюють спеціальні методи і не визначають остаточний результат пізнання прямо і безпосередньо. Досвід свідчить, що чим більш загальним є метод наукового пізнання, тим він більш невизначений щодо конкретних кроків пізнання, тим більша його неоднозначність у визначенні кінцевих результатів дослідження.

2. ***Загальнонаукові методи дослідження*** отримали в сучасній науці широкий розвиток і застосування. Вони виступають своєрідною «проміжною методологією» між філософією та фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук. До загальнонаукових понять найчастіше відносять такі поняття, як «інформація», «модель», «структура», «функція», «система», «елемент», «оптимальність», «імовірність» та ін.

На основі загальнонаукових понять і концепцій формулюються відповідні методи і принципи пізнання, які і забезпечують зв'язок й оптимальну взаємодію філософії зі спеціальнонауковим знанням і його методами. Особливо бурхливо останнім часом розвивається така загальнонаукова дисципліна, як синергетика: теорія самоорганізації і розвитку будь-яких відкритих цілісних систем: природних, соціальних, економічних, когнітивних (пізнавальних). Серед основних понять синергетики такі поняття, як «порядок», «хаос», «нелінійність», «невизначеність», «нестабільність», «дисипативні структури», «біфуркація» та ін. Синергетичні поняття тісно пов'язані і переплітаються з рядом філософських категорій, особливо таких, як «буття», «розвиток», «становлення», «час», «ціле», «випадковість», «можливість» тощо.

3. ***Спеціальні наукові методи*** – сукупність способів, принципів пізнання, методів дослідження і процедур, що застосовуються в певній науці. Це методи механіки, фізики, хімії, біології та соціально-гуманітарних наук.

4. ***Дисциплінарні методи*** – система прийомів, що застосовуються в певній науковій дисципліні, що входить до певної галузі науки або виникає на стиках наук. Кожна фундаментальна наука являє собою комплекс дисциплін, які мають свій специфічний предмет і власні своєрідні методи дослідження.

5. ***Методи міждисциплінарного дослідження*** як сукупність ряду синтетичних, інтегративних способів (що виникли внаслідок поєднання елементів різних рівнів методології), націлених, головним чином, на стики наукових дисциплін. Широке застосування ці методи знайшли в реалізації комплексних наукових програм.

Отже, методологія не може бути зведена до якогось одного, навіть досить важливого методу. Науковець ніколи не повинен покладатися на певне єдине вчення, ніколи не повинен обмежувати методи свого мислення єдиною філософією. Методологія не є також простою сумою окремих методів, їх «механічною єдністю». Методологія – складна, динамічна, цілісна, субординована система способів, прийомів, принципів різних рівнів, сфер дії, спрямованості, евристичних можливостей, змістів, структур тощо, яка виступає основою процесу наукового пізнання, наукового дослідження оточуючого світу, природи і суспільства в їх єдності і протиріччях.

2.3. Методологія класичної науки

У сучасному наукознавстві, історії і методології науки зазвичай виділяють ***три основних етапи становлення європейської науки (класична, некласична і постнекласична).*** Перший етап – з XVII до середини XIX століття – це час становлення класичної науки. *Для етапу класичної науки властиві механіцизм і детермінізм.* Як наслідок, абсолютизації методів природознавства, спрямованого на вивчення матеріальних об’єктів і формалізації отриманих знань з використанням мови математики. Результатом стає формування механістичної картини світу, для якої властиві ***матеріалізм і фізикалізм***.

Матеріалізм (від лат. Materialis – речовинний) – багатозначна ідея, якій найчастіше надається один або деякі з таких сенсів. *По-перше,* твердження щодо існування чи реальності: тільки матерія існує або є реальною; матерія виступає вихідною і фундаментальною складовою універсуму; тільки дані у відчуттях сутності і процеси є реальними; універсум не керується якимось розумом, метою або кінцевою причиною; розумові сутності, процеси або події (хоча вони й існують) завжди причинно обумовлені матеріальними сутностями, процесами або подіями і самі по собі не справляють будь-якого каузального впливу (епіфеноменалізм), ніщо надприродне не існує (натуралізм); ніщо розумове не існує.

По-друге, твердження щодо пізнання існуючого або реального: все зрозуміло в термінах матерії, що перебуває в русі, або матерії і енергії, або, нарешті, просто матерії (залежно від того, як розуміється матерія); всі якісні відмінності зводяться до кількісних відмінностей; тільки об’єкти, доступні науковому дослідженню, є фізичними або матеріальними (доступними для всіх, керованими, нерозумовими, природними або тими, що чуттєво сприймаються).

Механіцизм (від грец. Mechane, Machine – знаряддя, машина) – теорія, згідно з якою всі явища повністю зрозумілі на основі механічних принципів; ідея, що кожне явище є результатом існування матерії, що перебуває в русі, і може бути пояснена на основі законів цього руху; теорія універсального пояснення за допомогою діючої причини, що протиставляється кінцевій причині, або цілі; доктрина, яка свідчить, що природа, подібно до машини, є таким цілим, функціонування якого автоматично забезпечується його частинами.

Детермінізм (від лат. Determino – визначаю) – філософське вчення про об’єктивний, закономірний взаємозв’язок і взаємозумовленість явищ матеріального і духовного світу. Центральним ядром детермінізму слугує положення про існування причинності, тобто такого зв’язку явищ, в якій одне явище (причина) за цілком певних умов за необхідністю породжує, продукує інше явище (наслідок).

Світ розуміється як сукупність матеріальних об'єктів, зв'язок і взаємодія яких підкоряється законам механіки. Іншими словами, світ уподібнюється до величезного часового механізму, всі частини якого взаємопов'язані. Часто таку картину світу називають «всесвітом Лапласа». Французький вчений П. Лаплас дав ім'я класичній картині світу завдяки своєму знаменитому вислову: «Дайте мені знання положення всіх тіл і діючих на них сил і законів їх дії, і я опишу їх положення в будь-який момент часу». Це означає абсолютизацію механічних законів руху і взаємодії, і визнання оборотності фізичних процесів. Поряд з принципом детермінізму до фундаментальних принципів класичної науки належать закони збереження руху, речовини й енергії, в основі яких лежать уявлення про матеріальність навколишнього світу, що підпорядковується об'єктивним, незалежним від позиції спостерігача законам.

Ці наукові принципи поширювалися не тільки на пізнання природи. Їм були підпорядковані також дослідження людини і суспільства. З точки зору класичної науки людина – це складна матеріальна система, орієнтована на задоволення природних потреб. Люди об'єднуються в соціальні групи, що розрізняються природною своєрідністю навколишнього середовища. Тому класичним соціальним уявленням також притаманний фізикалізм і географічний детермінізм.

Фізикалізм – один з етапів розвитку неопозитивізму, який характеризується прагненням побудувати всю науку на основі мови фізики. Передбачалося, що речення всіх наук, які описують явища, що спостерігаються, можуть бути адекватно переведені у речення, виражені лише у термінах фізики, і таким чином, можлива реалізація ідеалу єдиної «уніфікованої науки». Однак досить швидко з'ясувалося, що зведення всього змісту науки до фізики є неможливим, і фізикалізм як різновид редукціонізму втратив прихильників навіть серед неопозитивістів.

Географічний детермінізм являє собою концепцію, відповідно до якої географічні умови зумовлюють специфіку економічного, соціального й політичного життя держав, формують національні дух, характер і ментальність, що, у свою

чергу, великою мірою визначають виробничу культуру і соціально-економічну поведінку суб'єктів господарювання в цьому суспільстві.

Унаслідок того, що визначальні принципи класичної науки становлять засадничі, фундаментальні основи методології наукового пізнання, її ідеї і принципи зберігають свій вплив на масову свідомість, хоча і практично не використовуються у чистому вигляді, без переосмислення, розвитку і доповнення новими методами, методологіями і технологіми в сучасних наукових дослідженнях.

Для класичного етапу розвитку економічної науки характерне становлення і розвиток у другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст. класичної школи політичної економії у працях В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, французьких фізіократів, де вперше системно були викладені фундаментальні принципи, визначені предмет, методологія, категоріальний апарат економічної теорії, сформульовані «універсальні закони» господарського розвитку у повній відповідності з пануючими на той час ідеями механіцизму, детермінізму і фізикалізму.

2.4. Методологія некласичної та постнекласичної науки

Некласична наука формується в результаті наукових відкриттів і значних соціальних перетворень, що відбуваються в європейській культурі з середини XIX століття. У науці виникають і поширюються еволюційна теорія, електродинаміка, теорія відносності і ядерна фізика. Колишні механістичні принципи вже не відповідають виявленим фактам, тому перегляду піддаються фундаментальні наукові принципи.

На початку XX століття у фізиці формулюються ***основні принципи некласичної науки – принципи відносності, невизначеності і додатковості, динамічної нерівноваги, а також основні принципи термодинаміки, що визначають незворотність фізичних процесів.*** Ці постулати поряд з еволюційними принципами становлять методологічну основу

некласичної науки, в рамках якої формується принципово інша картина світу.

У цій картині динамічні аспекти пізнаваної дійсності переважають над статичними. Водночас місце динамічних законів і закономірностей, що однозначно і суворо визначають причинно-наслідкові взаємозв'язки, посідають статистичні, які залишають місце випадковості і мають імовірнісний характер. *У некласичній науці переважають системні і структурні уявлення про дійсність.*

У межах некласичної науки виникає і розвивається ***рівень метанаукових досліджень,*** спрямований на вивчення наукових принципів та історії їх формування і розвитку. На відміну від класичного періоду розвитку науки відбувається ***методологічне розмежування природних і гуманітарних наук***. Науки про культуру знаходять свої власні основи і методи дослідження. Відбувається проблематизація, здавалося б, непорушних фундаментальних принципів класичної науки. Релятивізм, що зародився у фізиці, поширюється на всі дисциплінарні сфери наукового знання. Провідним принципом стає плюралізм методів і систем.

Норми і принципи постнекласичної науки ще більш далекі від ідеалів і догматів класичної науки, вони розвиваються у напрямі конвергенції природничо-наукового і гуманітарного знання. Провідним методологічним принципом сучасної науки є ***глобальний (універсальний) еволюціонізм***. Він виходить за межі біології і стає універсальним принципом опису відкритих, самоорганізованих систем: складних органічних сполук, екологічних систем, суспільства й економіки. У фізиці прикладом подібної системи, що саморозвивається, є еволюціонуючий всесвіт, у біології – екологічна система, в економіці – ринкове господарство.

Широке поширення під час вивчення таких систем отримують ***комплексні та міждисциплінарні дослідження.*** Цілі цих досліджень визначаються вже не внутрішніми науковими проблемами, вони пов'язані з вирішенням соціально-економічних і політичних проблем. У результаті формується гранично складна

картина світу, далека від ідеалів цілісності і несуперечності. Тому все більшого значення набувають інформаційні, електронно-обчислювальні системи, що забезпечують побудову математичних моделей складних систем. Глобальна мережа Інтернет дає нам численні приклади формування відкритих систем систематизації та поширення знань.

Результатом цих змін є перегляд фундаментальних методологічних принципів науки. Змінюються теоретичні та емпіричні методи дослідження, ідеали і норми науковості та раціональності. В першу чергу, це стосується критеріїв точності, відтворюваності і можливості перевірки. Досліджувані незворотні процеси саморозвитку не дозволяють їх використовувати під час проведення експериментів.

Та й, власне, експеримент перетворюється на досить складний комплекс досліджень безлічі взаємопов'язаних параметрів безперервно змінюваної системи. Розробка інструментальної складової наукового дослідження стає більш важливим і складним завданням, ніж побудова теорії, і вимагає такої кількості ресурсів, що сама організація і фінансування наукового дослідження є сьогодні глобальним завданням світової спільноти.

Зіставлення методологій класичної, некласичної і постнекласичної науки дозволяє співвіднести їх відповідно до споглядальної, проєктивно-конструктивної і діалогової епістемологій. У проєктивно-конструктивній теорії пізнання передбачається накладення на світ об'єктів – результатів теоретичної діяльності свідомості. Практично орієнтоване знання, знання як сила, яка перетворює світ, має інші ідеали доказів, це – експеримент і спостереження. Критерієм науковості тут виступає практика, експериментальна підтверджуваність. Класична наука мала особливо тісний зв'язок з істиною. Уявлення про істину пов'язано з уявленням про світ, яким він є сам по собі. Істина трактується насамперед як об'єктивність. Для порівняння зазначимо, що у Платона істина розуміється як благо.

У класичному типі наукової раціональності увага зосереджена на об'єкті, наскільки це можливо виноситься за дужки все, що стосується суб'єкта і засобів діяльності. Для некласичної

раціональності характерна ідея залежності, зв'язку об'єкта із засобами та операціями діяльності, облік цих коштів і операцій є умовою отримання істинного знання про об'єкт. Постнекласична раціональність співвідносить знання не тільки із засобами пізнання, а й з ціннісними структурами діяльності. Таким чином, зміна типів наукової раціональності пов'язана з поступовим ослабленням принципу інтерсуб'єктивності.

Специфіка сучасного етапу розвитку науки, її методології пов'язана з динамічними змінами внутрішньої організації, структури наукового знання, які наразі складають різноманітну і багатолику картину. Класифікаційних її схем чимало. Але сьогодні виникла ситуація, коли успішний дослідницький пошук йде не вузькими шляхами окремих наук, а через вузли загальних проблем і міждисциплінарних шляхів їх вирішення. Поряд з усе більш подрібненою диференціацією наук і наукових напрямів йде потужний процес інтегрування знань. Виникають мегадисципліни. Сьогодні різні автори налічують від 1500 до 10 000 самостійних наукових дисциплін. Вчені перестають розуміти один одного, бо кожна з дисциплін – це окрема термінологія, свої методи і методики, автономні дослідницькі структури.

У сучасній науці часто застосовують ***поняття «парадигма»,*** введене Т. Куном для позначення сукупності загальноприйнятих ідеалів і норм наукового дослідження і тієї картини світу, з якою погоджується основна маса наукової спільноти. *Зміна парадигм означає революційні зрушення, переворот у науці*, її вихід на нові рубежі. З середини XX ст. позначився парадигмальний зсув, різка зміна бачення світу і людини. Це пов'язано з глибинними, насправді революційними змінами в науці, виникненням постнекласичного етапу її розвитку, створення неокласики.

Одна з основних ліній становлення цього етапу полягає в тому, що в науку входить аксіологічний (ціннісний) момент. На місці суто об'єктивістського (натуралістичного) бачення світу висувається така система побудови науки, в якій певною мірою обов'язково присутній антропний принцип. Сутність його, можливо, у досить спрощеному вигляді полягає в утвердженні на

кшталт: світ такий тому, що в ньому є ми, будь-який крок пізнання може бути прийнятий тільки в тому випадку, якщо він виправданий інтересами людськими, гуманістично орієнтований. Для цього типу твердження характерний поворот спрямованості наукового пошуку гносеологічних (теоретико-пізнавальних) та онтологічних (сутнісних) проблем на «людиноцентричні», «людиновимірні» буттєві проблеми. Наука повинна дати засіб для запобігання будь-яким загрозам людській цивілізації, забезпечувати виживання людства та продовжити його історію.

2.5. Діалектичні положення в наукових дослідженнях

Методологія науки як особлива система знань спрямована, насамперед, на виявлення загальних закономірностей розвитку природи, суспільства і мислення, пошук перспектив і шляхів вирішення нагальних теоретико-фундаментальних проблем, аналіз можливостей, розробку стратегій. Вони спираються на систему методів, принципів, законів і категорій, які надають процесу пізнання найбільшої форми загальності, утверджують його універсальний характер. Одним з таких всезагальних наукових методів є *діалектика (від грец. διαλεκτική – бесіда, суперечка, дискусія) – теорія розвитку, універсальний підхід до пізнання дійсності*.

Діалектичні уявлення про світ формувалися упродовж тисячоліть. У європейській філософії першим діалектиком зазвичай називають Геракліта. У період розвитку класичної філософії найбільш завершеного вигляду діалектична система отримала в творчості Г. Гегеля, за визначенням якого *«…діалектика – це рушійна сила наукового розвитку думки; принцип, який вносить у зміст науки внутрішній зв'язок і необхідність».* Однак знання про закономірності і принципи розвитку різних об'єктів і систем продовжують множитися і поглиблюватися дотепер. Ядро діалектики становить ряд основоположних принципів, зокрема три основних закони діалектики і система важливих діалектичних категорій і принципів.

Закони діалектики відрізняються від законів інших наук (фізики, математики, економіки та ін.) своєю загальністю, універсальністю, оскільки вони: по-перше, охоплюють усі сфери навколишньої дійсності і, по-друге, розкривають глибинні основи руху та розвитку – їх джерело, механізм переходу від старого до нового, зв'язки старого і нового. Виділяють три базових закони діалектики.

Закон єдності і боротьби протилежностей полягає в тому, що все суще складається з протилежних начал, які, будучи єдиними за своєю природою, перебувають у боротьбі і суперечать один одному (приклад: день і ніч, гаряче і холодне, чорне і біле, зима і літо, молодість і старість тощо). Єдність і боротьба протилежностей – внутрішнє джерело руху і розвитку всього сущого. Кожне явище внутрішньороздвоєне, містить взаємовиключні, протилежні тенденції: наприклад, позитивно заряджене ядро атома і негативно заряджені електрони, асиміляція і дисиміляція в організмі, спільні і протилежні інтереси різних соціальних страт, що співіснують у суспільстві тощо. Щоб стати джерелом розвитку, протилежності повинні бути сторонами єдиного процесу, тобто не тільки взаємовиключними, але й взаємопередбачуваними, взаємодоповнюваними один одного.

Закон єдності і взаємодії протилежностей є законом не тільки буття, але і законом пізнання. ***Пізнання є активною взаємодією об'єкта і суб'єкта на основі практики.*** Сам пізнавальний процес виступає як єдність протилежностей: чуттєвого і логічного, абстрактного і конкретного, теорії і практики. Методологічна роль закону єдності і взаємодії протилежностей у наукових дослідженнях полягає в тому, що він націлює на пошук, виділення і фіксацію цих протилежностей, знаходження форм їх взаємопроникнення. Роздвоєння єдиного і наступний уявний аналіз його елементів є однією із суттєвих сторін діалектики пізнання.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін полягає в тому, що зміна якості (специфіки, природи) цієї речі, тобто перехід від старої якості до нової, відбувається тоді, коли нагромадження кількісних змін досягає певної межі. Зміст закону

взаємопереходу кількісних і якісних змін розкривається в системі взаємопов'язаних категорій «якість», «кількість», «міра», «стрибок». За певних кількісних змін обов'язково змінюється якість. При цьому якість не може змінюватися нескінченно. Настає момент, коли зміна якості приводить до зміни міри (тобто тієї системи координат, в якій раніше відбувалася зміна якості під впливом кількісних змін) – до докорінної трансформації сутності предмета. Такі моменти отримали назву «вузлів», а сам перехід в інший стан розуміється у філософії як «стрибок».

Закон заперечення заперечення полягає в тому, що нове завжди заперечує старе і займає його місце, але поступово саме перетворюється з нового на старе і заперечується більш новим. Згідно з цим законом розвиток є процесом, що складається з певних циклів. Категорія «заперечення» відображає певний етап розвитку, який відрізняє перетворення об'єкта на щось інше, певним чином пов'язане із заперечуваним об'єктом. Заперечення є змістовним процесом і означає не просто знищення старого явища, але і виникнення нового, що перебуває у певному зв'язку із заперечуваним. Заперечення старих форм новими – причина і механізм поступального розвитку.

Діалектичне мислення, діалектичний метод і його застосування в наукових дослідженнях базується на певних принципах. ***Основними принципами діалектики є***:

– ***принцип загального зв'язк***у, який означає цілісність навколишнього світу, його внутрішню єдність, взаємопов'язаність, взаємозалежність усіх його компонентів, предметів, явищ, процесів. Зв'язки можуть бути: зовнішні і внутрішні; безпосередні та опосередковані; генетичні та функціональні; просторові і тимчасові; випадкові і закономірні. Найбільш поширений вид зв'язків – зовнішні і внутрішні. Наприклад: внутрішні зв'язки людського організму як біологічної системи, зовнішні зв'язки людини як елементи соціальної системи;

– ***принцип розвитку***, який є фундаментальною основою діалектики. Розвиток представляється не як суто кількісна зміна, а як саморозвиток матерії, а причина розвитку полягає у взаємодії внутрішніх протилежностей, властивих будь-якій речі, об'єкту,

явищу. Розвиток у вигляді руху від старого до нового включає як прогрес (рух від нижчого до вищого, більш досконалого), так і елементи регресу;

– ***принцип системності***, який означає, що численні зв'язки в навколишньому світі існують не хаотично, а впорядковано. Ці зв'язки утворюють цілісну систему, в якій вони розташовуються в ієрархічному порядку. Завдяки цьому навколишній світ має внутрішню доцільність;

– ***принцип причинності***, тобто наявність таких зв'язків, де один породжує інший. Предмети, явища, процеси навколишнього світу чимось обумовлені, тобто мають або зовнішню, або внутрішню причину. Причина, в свою чергу, породжує наслідок, а зв'язки в цілому іменуються причинно-наслідковими;

– ***принцип історизму***, який має на увазі два аспекти навколишнього світу: вічність, незнищенність історії, світу; їх існування і розвиток у часі, що триває завжди.

Лише у системі своїх взаємозв'язків категорії, принципи і закони діалектики можуть приблизно адекватно відобразити найбільш загальні і суттєві сторони багатогранної реальності в її нескінченному розвитку. Система принципів і законів діалектики містить також категорії.

Категорії діалектики – найбільш загальні поняття, які використовуються теорією пізнання і її методологічною складовою для розкриття сутності діалектичних проблем. Вважається також, що категорії діалектики мають статус законів. Нерідко їх називають парними категоріями, оскільки існування однієї з них (з пари) передбачає існування й іншої. Точніше, вони позначають у реальності щось «взаємопередбачуване». Як приклад, зазвичай наводяться такі категорії, як сутність і явище, зміст і форма, причина і наслідок, можливість і дійсність, необхідність і випадковість та деякі інші.

Діалектика в органічній єдності властивих їй принципів, категорій і законів, вивчаючи не конкретні форми і види розвитку, а загальні моменти, зв'язки, закономірності будь-якої зміни, виступає не тільки загальною теорією розвитку, але й універсальним методом пізнання об'єктів, що розвиваються.

Діалектичне мислення, звичайно, характеризують як гнучке нестандартне творче збагнення світу. Протилежністю діалектичного мислення є догматизм як антиісторичний, схематично закостенілий тип мислення, що один раз і назавжди, затвердивши певні принципи, істини, правила, не здатний від них відмовитися і все далі розходиться з адекватним, діалектичним відображенням і дослідженням швидко змінюваної картини реального світу. Саме творче застосування зазначених вище діалектичних положень у наукових дослідженнях дозволяє успішно здолати догматизм, застарілі і помилкові уявлення, істотно посилити верифікацію всього процесу наукового пізнання, відкривати нові закони та закономірності розвитку природи і суспільства, надавати методологічно обґрунтовані відповіді на виклики часу.

Питання для самоконтролю

1. Що ви розумієте під наукою?
2. У чому різниця між об’єктом та суб’єктом наукового пізнання? Наведіть приклади.
3. Що визначає мету наукового дослідження?
4. Чим обумовлена необхідність класифікації наук? Наведіть класифікаційні ознаки.
5. Дайте визначення теорії та її структурних елементів.
6. Охарактеризуйте основні функції теорії у процесі наукового пізнання.
7. У чому полягає методологія наукового пізнання? У чому сутність наукового методу?
8. Назвіть характерні риси методології класичної науки.
9. Основні відмінності методології некласичної і постнекласичної науки.
10. Чому у сучасній науці застосовують поняття «парадигма», в чому її сутність?
11. Які особливості діалектичного мислення та основні закони діалектики?
12. Дайте характеристику основним принципам і категоріям діалектики.

ТЕМА 3
Парадигмальні особливості предмета і методології сучасних економічних досліджень

Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– пояснити розширене тлумачення і структуру предмета сучасної теоретичної економіки як методології управління національним господарством;

– пояснити, що означає інституціоналізація предмета економічної науки;

– охарактеризувати розвиток формально-логічного апарату економічної науки;

– з'ясувати сутність і форми прояву економічної синергетики;

– виокремити формаційний, цивілізаційний, інституціональний, циклічний підходи в сучасному економічному пізнанні;

– усвідомити методологічні здобутки основних теоретичних шкіл економічної науки на початку XXI сторіччя.

3.1. Розширене тлумачення і структура предмета сучасної теоретичної економіки як методології управління національним господарством

У процесі еволюції теоретичної економіки розширилося тлумачення її предмета й істотно ускладнилася його структура. Вони охоплюють не тільки власне виробничі (економічні) відносини, але й взаємопов'язані з ними техніко-технологічні, організаційно-управлінські, соціальні, політичні, інформаційні, психологічні, поведінкові та багато інших чинників, без урахування яких неможливе адекватне економіко-теоретичне відбиття реальних господарських процесів, виявлення закономірностей і тенденцій їх розгортання. Так, цінності і координувальні механізми господарського розвитку традиційно належать до вічних проблем економічної теорії і, зокрема, її різних парадигм. Вони наскрізно пронизують усю еволюцію економічної науки, визначають її диференціацію на різні напрями і школи. З одного боку,

чітко окреслені й усвідомлені суспільним загалом ціннісні орієнтації наповнюють змістом регуляторні механізми, інструментарій соціально-економічних процесів, надають їм цілеспрямованого характеру, а з іншого – механізми координації господарського життя суспільства вибудовуються під вирішення цілком конкретних тактичних і стратегічних завдань розвитку національної економіки з метою забезпечення ефективної реалізації зазначених цінностей.

Ключовою категорією, своєрідною первісною цеглиною теоретичного економічного мислення з часів класичної політичної економії залишається вартість, яка розкриває виробничий потенціал суспільства, генетику і подальший розвиток системи відтворювальних відносин. Водночас постклассична економічна теорія висуває на перший план цінність, ціннісні орієнтації соціогосподарського розвитку, що фокусують увагу через суб'єктивно-психологічні сприйняття й оціночні судження на відносинах обміну, розподілу і споживання. Людська діяльність взагалі й економічна зокрема неможливі без норм й оцінок, опори на певні явні і неявні цінності. Саме цінності, за образним висловленням відомого німецького соціолога Ніколаса Лумана, є «сліпими плямами», які озброюють здатністю до спостереження і цілеспрямованої дії, формують відповідний спосіб креативного економічного мислення. Застосування кожної із зазначених категорій вартості і цінності мало для свого часу як власні теоретичні переваги, так і практичне значення. Тому наразі цілком слушним і плідним є їх синтез, що значно посилює гносеологічну функцію сучасної постмодернової економіки як науки.

Предмет економічної теорії, його структура характеризуються історизмом і змінюваністю в процесі сучасної еволюції економічного знання, його традиційних ціннісних уявлень про сутність, форми і джерела багатства націй, економічну свободу, справедливість, безпеку тощо. Їх змістовне наповнення позначено істотним впливом глобалізації, віртуалізації, фінансово-

інформаційної фетишизації соціально-економічних відносин суспільства постмодерну.

Розширювальне тлумачення предмета економічної теорії яскраво проявляється у її зв'язку з господарською практикою, підприємництвом, господарськими функціями держави, що опосередковується багатьма чинниками й умовностями. Економічна теорія виконує при цьому такі функції: пізнавальну, практичну, ідеологічну, соціальну. У сучасній економічній теорії розрізняють позитивну і нормативну економіку. ***Позитивна економіка*** – опис, пояснення й передбачення розвитку виробництва, інфляції, доходів тощо, тобто дослідження фактичного стану економіки. Позитивна економіка оперує фактами і вільна від суб'єктивних і оціночних суджень. Крім того, позитивна економічна теорія передбачає можливу реакцію економічних агентів на зміни в структурі стимулів, що відбуваються внаслідок зміни економічної політики.

Тобто економісти, які мають різні політичні погляди, можуть дійти спільної позиції в оцінці ефективності певного стану економіки. Якщо виникне, наприклад, питання про встановлення державою нижньої межі цін на сільськогосподарську продукцію, то економісти зазначать, що зі зменшенням підтримки цін відбудеться їхнє зниження, фермери стануть більш бідними, споживачі і платники податків – багатими, при цьому виграш споживачів і платників податків у грошовому вимірі перевищить втрати фермерів. Економісти можуть мати різні погляди щодо необхідності державної підтримки цін, але, незважаючи на це, вони будуть одностайні в оцінці наслідків зміни державної політики у цій сфері. Крім того, усі вони погодяться з тим, що остаточний вибір варто зробити політикам, і в цьому політичному виборі їхні аргументи як учених-економістів означають не більше ніж інші аргументи[24].

Нормативна економіка – обґрунтування економічної поведінки, економічної політики. Вона охоплює моральні й вартісні

[24]Одинцова М. И. Экономика права: учеб пособие. М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. С. 26–27.

(ціннісні) оцінки. Нормативна економіка уособлює судження певної групи людей про те, якою має бути економіка або яку конкретну політичну акцію треба рекомендувати, ґрунтуючись на певній економічній теорії або на певних економічних відносинах.

Тобто позитивна економіка вивчає те, що є, тоді як нормативна економіка виражає суб'єктивні уявлення про те, що має бути. Позитивна економіка досліджує фактичний стан економіки; нормативна ж економіка визначає, які конкретні умови чи аспекти економіки бажані або небажані. Якщо у реченні фігурують такі слова, як «має бути» або «слід зробити», можна бути певним, що маємо справу з нормативним твердженням.

Саме в цій сфері, пов'язаній з нормативними підходами, з економічною політикою між економістами є великі розбіжності залежно від прихильності до певної економічної філософії, приналежності до різних теоретичних шкіл і концепцій. Так, у країнах з розвиненою ринковою економікою серед економістів і політичних діячів, які відстоюють різні теорії та моделі економіки, точиться гостра полеміка щодо вибору шляхів модернізації ринкового господарства, пристосування до вимог і викликів постіндустріального суспільства, оптимального співвідношення ринкових і державних механізмів регулювання економіки.

В умовах сформованого цивілізованого суспільства, що ґрунтується на ринкових засадах, економічна теорія впливає на господарську практику через інструменти, механізми й інститути ринкової саморегуляції економічної системи, через економічну політику держави, приватнопідприємницьке (бізнесове) і державне управління економікою.

Вставка 3.1. Ціннісні судження[25]

Ціннісні судження можна визначити як схвальні або несхвальні судження, що претендують на об'єктивну обґрунтованість.

[25]Харсаньи Джон. Ценностные суждения // Экономическая теория / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгрейта, П. Ньюмена; пер. с англ. / науч. ред. чл.-корр. РАН В. С. Автономов. М.: ИНФРА-М, 2004. XII. С. 855–859; Блауг Марк. Економічна теорія в ретроспективі; пер. з англ. Іван Дзюб. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 26, 625, 632, 633.

Ціннісні судження мають подібність із судженнями, що ґрунтуються на фактах як емпіричних, так і логіко-математичних. Вони подібні до суджень, що базуються на особистих уподобаннях, оскільки виражають ставлення людини (схвалення чи несхвалення), а не судження про факти. Але у зв'язку з цим негайно постає складна філософська проблема: як розуміємо об'єктивну обґрунтованість, тобто істинність суджень, а також їх об'єктивну необґрунтованість або хибність. Вони істинні, якщо описують відповідні факти такими, якими ці факти є насправді, і хибні, якщо не можуть цього зробити. Але наскільки судження, що виражають позицію індивіда, можуть бути об'єктивно обґрунтованими або необґрунтованими? Такі судження можуть бути об'єктивно необґрунтованими або тому, що вони суперечать фактам, або тому, що ґрунтуються на неправильній ціннісній перспективі.

Ціннісні судження можуть суперечити фактам у такому сенсі: коли формуємо нашу позицію, то робимо це на основі специфічних вихідних посилань фактологічного характеру, тому наша позиція і наші судження, що виражають цю позицію, будуть суперечити фактам, якщо вони базуються на хибних фактологічних посиланнях. Помилкові фактологічні посилання можуть викривити наші ціннісні судження як про цілі, так і про засоби їх досягнення. Наприклад, якщо схвалюємо *A* як бажану мету, то робимо це, ґрунтуючись на вихідному посиланні про те, що у *A* є певні властивості, які для нас справді привабливі. Наше схвалення буде помилковим, якщо *A* не має цих властивостей.

Ціннісне судження може бути об'єктивно необґрунтованим і в тому випадку, якщо воно ґрунтується не на тій ціннісній перспективі, що оголошується тим, кому належить судження: наприклад, ми можемо стверджувати, що наша підтримка певної державної політики ґрунтується на тому, що ця політика проводиться в інтересах суспільства, навіть якщо фактично наша підтримка ґрунтується на тому, що ця політика відповідає нашим особистим інтересам.

Був час, коли багато хто з економістів хотіли забезпечити об'єктивність економічного аналізу шляхом виключення

ціннісних суджень – і навіть їх вивчення – з економічної теорії. Досить впливовим прихильником цієї позиції був Л. Роббінс, який у своїй праці «Нарис про природу і значення економічної науки» (1932) підкреслював непридатність емпіричної перевірки для з'ясування істинності економічних теорій і на основі цього закликав «вигнати» з економічної науки ціннісні судження. Л. Роббінс закликав економістів відділити «позитивну» економічну науку від «нормативної», позбавивши останню наукового статусу. Ці заклики не досягли мети, і тепер знаємо, що економічна теорія була б набагато бідною, якби це вдалось.

Після важливої підготовчої роботи, проведеної в 1930-х і 1940-х рр. в основному в рамках економічної теорії добробуту, та виходу праці К. Ерроу «Суспільний вибір та індивідуальні цінності» (1951) почалась нова ера у вивченні ціннісних суджень в економіці. Ця книга показала, як висловити альтернативні цінності у вигляді точно сформульованих формальних аксіом, як чіткими методами дослідити їх логічні викладки і як вивчити відповідність або невідповідність. Книга К. Ерроу й ті дослідження, на які вона надихнула, значно збагатили економічну теорію не тільки в рамках теорії добробуту, але також в інших сферах, включаючи теорію конкурентної рівноваги. Вона дала початок новому розділу теорії, що отримав назву «теорія суспільного вибору», який являє собою чітке дослідження процесу голосування й альтернативних виборчих систем. Ця теорія зробила важливий внесок у вивчення альтернативних економічних систем як механізмів суспільного вибору. Бажання оцінити функціонування економічних систем було великою рушійною силою розвитку економічної науки і джерелом натхнення майже кожного видатного економіста в історії економічної науки.

Можна припустити, що навіть у найчистішому вигляді економічна теорія містить наслідки для політики і в цьому розумінні пропонує певний її варіант. Цей політичний елемент властивий економічній теорії навіть тоді, коли дослідник старанно зберігає безсторонність: філософські й політичні вподобання зароджуються на самому початку формування його бачення. Це дозволяє стверджувати, що економічна теорія обов'язково

містить у собі ціннісні судження і, як висловився Г. Мюрдаль, «безстороння суспільна наука ніколи не існувала і логічно не може існувати».

Безумовно, ціннісні судження часто відіграють важливу роль в економічній теорії, навіть якщо вони не є головними предметами дослідження. Вони впливають на політичні рекомендації, які надають економісти, і на їх судження про переваги альтернативних систем економічної організації. Але це не знецінює суспільну корисність роботи, що її виконують економісти, якщо це робота високої інтелектуальної якості і якщо економісти знають, що вони роблять, – знають про ті обмеження, якими зумовлені їх висновки, і повідомляють про це своїм читачам, у чому полягають ці обмеження. Зокрема, інтелектуальна чесність вимагає від економістів формулювати свої політичні і моральні ціннісні судження і відкрито висловлюватись про те, чим їхні висновки відрізняються від інших точок зору. І, що не менш важливо, вони повинні свідчити про те, наскільки невизначеними в дійсності є більшість з їхніх емпіричних тверджень і передбачень. Це особливо важливо в публікаціях, адресованих, зокрема, людям, що перебувають за межами професійного кола економістів.

3.2. Інституціоналізація предмета економічної науки. Сучасна еволюція основних функцій і завдань теоретичної економіки

Історичний характер і змінюваність у процесі сучасної еволюції економічного знання його традиційних інституційно-ціннісних уявлень про сутність, форми і джерела багатства націй, економічну свободу, справедливість, безпеку тощо наразі отримує нове змістовне наповнення, позначене істотним впливом нових інституційних чинників у вигляді глобалізації, віртуалізації, фінансово-інформаційної фетишизації соціально-економічних відносин суспільства постмодерну.

Постмодерністська інституціональна теорія з самого початку звертала особливу увагу на соціально-гуманітарні та екологічні наслідки господарських процесів та економічних

рішень. У центрі сучасної економічної теорії людина як не тільки раціональний егоїст, але і людина творець культури, людина у всьому розмаїтті її соціальних інтенцій, цінностей і стимулів, людина як найвища цінність економіки, в якій ринкова ефективність є лише один із засобів розвитку. Така орієнтована на пріоритет людських якостей і соціально-екологічних цінностей економічна теорія може і повинна відігравати принципово значущу роль у формуванні гуманістичної економічної культури, освіти, політики складної і суперечливої епохи глобальних трансформацій.

Основними функціями економічної теорії традиційно виступають: 1) гносеологічна (теоретико-пізнавальна), пов'язана з дослідженням економічних процесів, відкриттям економічних законів, категорій і понять, що відображають перебіг господарської практики тощо; 2) практична (прогностична, економіко-політична, регуляторна), пов'язана з передбаченням, програмуванням, моделюванням, плануванням господарського розвитку, розробкою алгоритмів управління ним, стратегій, програм економічної політики; 3) соціальна, пов'язана з тим, наскільки певна концепція, теоретична конструкція відповідає основним тенденціям і критеріям досягнення соціального прогресу й адекватно відображає шляхи ефективної реалізації основних цілей, завдань та пріоритетів економічної теорії і політики у кожний історичний період; 4) ідеологічна, пов'язана з певними економічними парадигмами, економічною ідеологією і філософією, які ґрунтуються на більш загальних, фундаментальних і світоглядних принципах, що полягають в основі різних теоретичних шкіл і напрямів, методологічних підходів у вирішенні нагальних проблем сучасного соціогосподарського розвитку. Зазначені функції економічної науки співіснують упродовж усієї еволюції економічного знання, причому співвідношення між ними позначене динамічною змінюваністю відповідно до особливостей певного історичного періоду. На сучасному етапі увага зосереджується на гносеологічній функції у зв'язку з неспроможністю наявних традиційних теоретичних уявлень та конструктів щодо вирішення нагальних потреб соціогосподарського розвитку.

Основні економічні цілі, завдання теоретичної економіки та економічної політики визначаються відповідно до тих цінностей, які сформувалися й утвердилися у цьому суспільстві. В основі обраних цілей можуть полягати не тільки критерії економічної ефективності. Вони можуть бути тісно пов'язані з такими інституційними чинниками, як політика, релігія, ідеологія, національна ідея, прагнення до свободи і незалежності, забезпечення економічного і політичного суверенітету, бажання зберегти контроль за ресурсами і фінансовими потоками, розширення економічної експансії, навіть боротьбою за переділ зон впливу, новий економічний і політичний переустрій світу тощо. Проте є такі фундаментальні цілі економічної системи, на які має звертати увагу будь-яке сучасне суспільство, зорієнтоване на поступальний рух шляхом соціального прогресу.

В економічній теорії традиційно визначені такі основні цілі економічної системи суспільства: 1) економічне зростання; 2) повна зайнятість; 3) макроекономічна (фінансова) стабільність; 4) зовнішньоекономічна рівновага; 5) економічна свобода; 6) економічна безпека і захищеність; 7) економічна справедливість; 8) економічна ефективність.

Економічне зростання як запорука досягнення вищого рівня загального добробуту полягає у збільшенні виробництва товарів і послуг з перебігом часу, виявляється у темпах зростання, що характеризуються, зокрема, змінами рівня реального валового внутрішнього продукту. Швидке економічне зростання є важливим пріоритетом для країн, що розвиваються, воно дещо послаблює суперечність між безмежними потребами й обмеженими ресурсами, а також забезпечує можливість поліпшення добробуту громадян і вирішення соціально-економічних проблем. В індустріальних країнах економічне зростання як мета піддається серйозним сумнівам унаслідок таких супроводжуючих його за останні два десятиріччя процесів, як забруднення навколишнього середовища і швидке зростання споживання невідновлюваних ресурсів. Збалансованість темпів економічного зростання і споживання є однією з нагальних проблем сучасної теоретичної економіки та економічної політики.

Повна зайнятість означає використання усіх наявних і придатних до виробництва ресурсів, включаючи робочу силу, землю, сировину, капітал. Але зазвичай йдеться про забезпечення зайнятості, насамперед робочої сили як інтегративного показника задіяння й інших факторів виробництва. Існує загальна думка, що економічна система має забезпечувати роботою тих, хто хоче працювати відповідно до своєї кваліфікації, тобто має прагнути досягнення ефективної зайнятості.

Макроекономічна (фінансова) стабільність визначається станом загальної рівноваги, збалансованості сукупного попиту і сукупної пропозиції. Одними з найважливіших критеріїв досягнення макроекономічної стабільності є наявність стабільного грошового обігу й фінансової системи, які дозволяють уникати інфляційних і дефляційних процесів, запобігати різким коливанням економічної кон'юнктури. Усе це сприятиме підтриманню стабільності цін як центральної сигнальної системи ринкової економіки, за якою орієнтують свою раціональну поведінку господарюючі суб'єкти.

Зовнішньоекономічна рівновага передбачає розумно зважений торговельний і платіжний баланс. З часів меркантилізму XVI–XVII стст. саме досягнення довготривалої збалансованості у зовнішній торгівлі є однією з основних цілей економічної системи та протекціоністської політики держави, спрямованої на забезпечення сприятливих зовнішніх умов і чинників економічного зростання в країні. Особливого значення ця мета набуває в умовах глобалізації світового господарства, зростаючої взаємозалежності економічних систем різних країн.

Економічна свобода як фундаментальний принцип класичної політекономії А. Сміта і Д. Рікардо і сьогодні залишається визначальним орієнтиром у розбудові й розвитку вільного, демократичного, громадянського суспільства на засадах ринкового господарства, вільного підприємництва. У ринкових системах окремі економічні елементи (споживачі, або домашні господарства; підприємці, чи виробничі одиниці) мають право на автономні рішення щодо принципових економічних питань. Чим ширший спектр можливостей, альтернатив такого вибору під час

вирішення основних проблем економіки, тим вищий ступінь економічної і політичної свободи у суспільстві. Конкретними проявами і вимірами економічної свободи завжди були і є утвердження інституції приватної власності і вільного підприємництва, вільна конкуренція, вільне ціноутворення, свобода торгівлі, занять та угод, доступу на ринки, свобода пересування, свобода вибору місця проживання, свобода об'єднань тощо[26].

Економічна безпека і захищеність полягають у запобіганні втрат від економічних ризиків, наприклад безробіття, інфляції, банкрутств чи бідності, виробничих травм тощо, а в разі їх настання – у допомозі і підтримці економічно слабких, непрацездатних і недієздатних членів суспільства. У більшості країн вважається, що саме суспільство має взяти на себе забезпечення гідного існування хворих, інвалідів та людей похилого віку.

Економічна справедливість має багатоаспектний характер і значною мірою пов'язана з розумінням і додержанням людьми певних морально-етичних норм взаємовідносин. У сучасній політичній економії, на жаль, немає єдності поглядів щодо визначення поняття економічної справедливості. Більш-менш чітко окреслена сфера виробничих відносин, де принцип економічної справедливості знаходить своє наочне відображення, а саме – розподіл ресурсів і доходів. Існує принаймні чотири точки зору щодо визначення справедливого розподілу. Так, згідно з егалітарним підходом, необхідний рівний розподіл благ між індивідами; з позицій утилітаризму товари і послуги слід розподіляти, максимізуючи загальну корисність для всіх членів суспільства, а отже, надавати більше благ тим, хто зможе більше ними насолоджуватися; відповідно до концепції Роулса найбільш справедливий розподіл максимізує корисність для найменш забезпечених членів суспільства; ринковоорієнтоване визначення справедливості полягає у тому, що вона встановлюється ринком

[26]Бодров В. Г. Лібералізм економічний. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 2 / відп. ред. С. В. Мочерний. К.: Видавн. центр «Академія», 2001. С. 181.

відповідно до продуктивності факторів виробництва та дії попиту і пропозиції на них. Звідси оцінка справедливості певних господарських заходів з розподілу і перерозподілу ресурсів та доходів від їх використання залежатиме від пануючих у суспільстві тлумачень самого поняття економічної справедливості[27].

Економічна ефективність полягає в оптимальному розподіленні виробничих ресурсів, задіяних наявних продуктивних сил суспільства щодо витрат і вигод їх використання. Економічні системи саме і створюються з метою забезпечення максимальної віддачі від обмежених виробничих ресурсів за мінімальних витрат.

Реалізація зазначених цілей зумовлює вирішення ряду проблем методологічного характеру. Зокрема, у різних країнах і в різні періоди економічні цілі суспільства мають суттєві особливості. Звідси випливає проблема інтерпретації цілей, практичних заходів і політичних програм їх досягнення у жорсткій прив'язці до специфіки (конкретно-історичної, національної, геополітичної тощо) соціально-економічного розвитку цього суспільства. Деякі цілі піддаються точному кількісному вимірюванню, як, наприклад, зазначені у «магічному чотирикутнику» (рис. 3.1).

Саме за ними можна чітко визначити загальну ефективність функціонування економічної системи. Магічність чотирикутника у цьому випадку полягає у практичній неможливості одночасного досягнення цілей, що утворюють його вершини. Це той магічний, ідеальний вираз ефективності, до якого прагне і має наближатися будь-яке суспільство.

Натомість є цілі, які важко або взагалі неможливо виміряти кількісно, наприклад економічна свобода, справедливість, захищеність, але ступінь їх реалізації або нереалізації відчувається кожним членом суспільства. Деякі з зазначених цілей взаємодоповнюють одна одну, з досягненням однієї можуть бути здійснені й інші. Так, економічне зростання веде до повної зайнятості, встановлення зовнішньоекономічної рівноваги. Повна зайнятість, у свою чергу, сприяє більшій справедливості у розподілі доходів,

[27]Пиндайк Роберт С. Микроэкономика. СПб: Питер, 2002. С. 434–435.

економічній безпеці і захищеності. Проте насправді часто зазначені цілі можуть суперечити одна одній. Наприклад, збалансування доходів, їх вирівнювання можуть негативно позначитися на стимулах до праці, інвестування, ризику, тобто послабити дію чинників прискореного економічного зростання. У макроекономіці часто має місце ситуація, коли повна зайнятість досягається за рахунок інфляції і, навпаки, подолання останньої ведеться шляхом скорочення виробництва і робочих місць.

Суперечність основних цілей і завдань змушує суспільство розробляти систему пріоритетів, які відображаються у конкретних програмах економічного розвитку і відповідній економічній політиці.

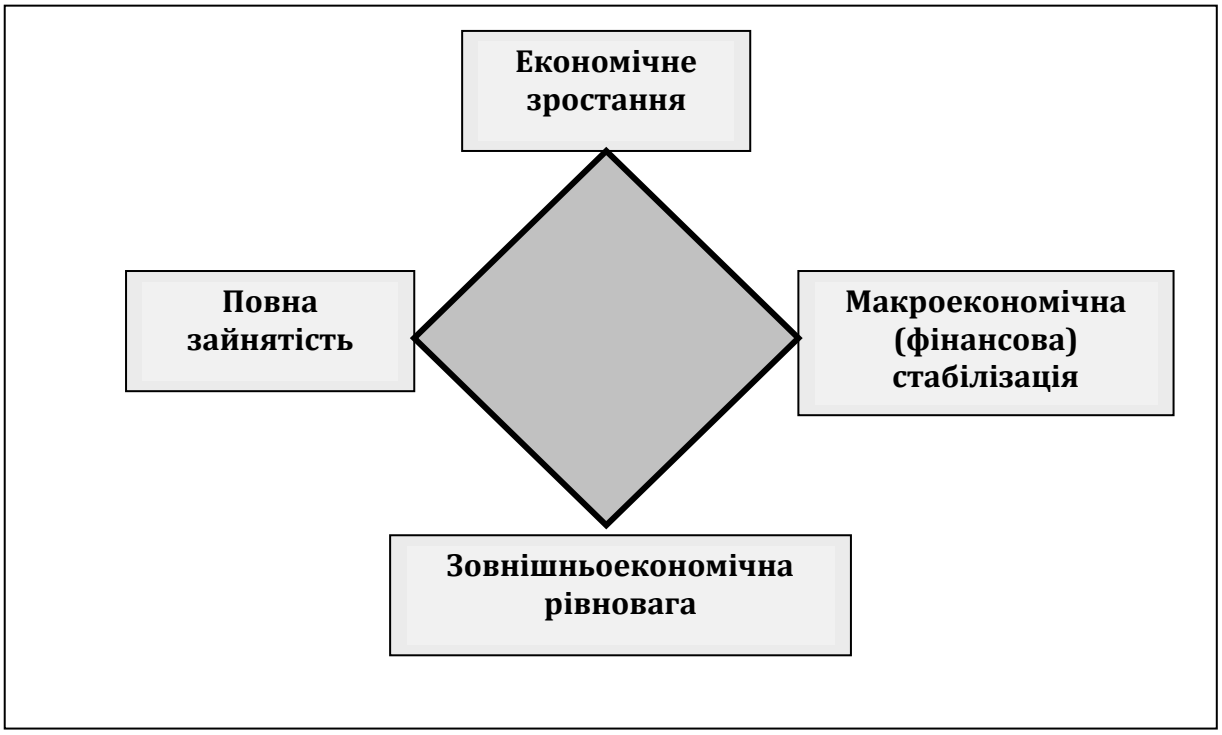

Рис. 3.1. Магічний чотирикутник

Сучасну еволюцію основних функцій і завдань теоретичної економіки, тісно пов'язану із сучасною еволюцією економічної науки в цілому, її різних течій, шкіл, парадигм, варто обмежити історичними рамками XX–XXI століть. Так, розвиток маржиналізму та кембріджської економічної школи наприкінці XIX – початку XX століть призвів до виділення ***неокласичної економічної теорії***, основні постулати якої щодо здійснення економічної політики держави полягають у такому:

– фіскальна політика є неефективною, оскільки впливає лише на структуру сукупних витрат, витісняючи частки інвестицій через збільшення попиту на ринку капіталів під час здійснення позик і тим самим підвищення процентної ставки;

– експансіоністська грошово-кредитна політика може призвести тільки до інфляції, тому державі відводилось лише здійснення мікроекономічної політики;

– функції держави повинні обмежуватись виробництвом суспільних благ, боротьбою з монополіями, усуненням різноманітних зовнішніх ефектів, а також підтримкою безпеки, законності і правопорядку[28].

Поява 1936 р. праці Джона Мейнарда Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» ознаменувала початок ***кейнсіанської революції***, яка викликала значні зміни в економічній теорії. Зокрема, Дж. М. Кейнс розглядає державне втручання, спрямоване на стимулювання сукупного попиту, життєво необхідним для функціонування ринкової системи, яка втратила здатність до саморегулювання. Основу кейнсіанської концепції макроекономічної політики становила ідея поєднання бюджетного регулювання з грошово-кредитною політикою. Пріоритетні цілі державної економічної політики: повна зайнятість, стабілізація економічного циклу, сталі темпи економічного зростання. Державний бюджет використовується як найважливіший інструмент економічної політики. Грошово-кредитна політика виконує допоміжну щодо бюджетної політики функцію. За Дж. М. Кейнсом конкретні напрями державного втручання в економіку і державного регулювання охоплюють три основні сфери: грошовий обіг та грошову політику, нагромадження капіталу та інвестування і реалізацію вироблених товарів. На його думку, в обігу має бути наявною велика

[28]Малий І. Й., Диба М. І., Галабурда М. К. Держава і ринок: філософія взаємодії: монографія; за заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Й. Малого. К.: КНЕУ, 2005. С.86–87.

кількість грошей, що має впливати на зниження процентної ставки, це, у свою чергу, стимулює зростання інвестицій[29].

Дж. М. Кейнс та його послідовники обґрунтовували необхідність проведення антициклічної фіскальної політики. На їхню думку, у разі загрози економічного спаду уряд може протидіяти цьому скороченням податків, збільшенням трансфертних платежів чи підвищенням витрат на оборону, розвиток інфраструктури або інші цілі. І навпаки, у разі загрози інфляції уряд може збільшити податки, зменшити трансфертні платежі, відкласти заплановані державні закупівлі.

Теоретичною базою для висновків про взаємодію фіскальної та монетарної політик стала модель IS-LM для закритої економіки, розроблена послідовниками Дж. М. Кейнса (***неокейнсіанцями***) Дж. Хіксом та Е. Хансеном у 30–40 рр. XX ст. Модель Хікса-Хансена пояснює механізми сприйняття ринковою системою зовнішніх грошово-кредитних та фіскальних інструментів, пересуваючись від одного рівноважного стану до іншого. Неокейнсіанці зосередили свою увагу на дослідженні поведінки інвестицій протягом економічного циклу. Вони відводять державі важливу роль в обмеженні розмаху циклічних коливань, впливаючи на обсяг приватних інвестицій за допомогою вбудованих автоматичних стабілізаторів, тобто автоматичного застосування податково-бюджетної політики.

Макроекономічна теорія Дж. М. Кейнса тривалий час домінувала в теорії та практиці економічної політики. Його ідеї взяли на озброєння багато країн, зокрема США (наприклад, «Новий курс» Ф. Рузвельта), Німеччина (під час розробки антикризових заходів у середині 60-х рр. XX ст.), Велика Британія (наприклад, урядова Біла книга «Політика у сфері зайнятості» 1944 р.). Саме теорія Дж. М. Кейнса сприяла широкому впровадженню інструментів державного регулювання економіки.

---

[29]Історія економічних учень: підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко, А. М. Поручник та ін.; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. К.: КНЕУ, 2001. С. 341–349.

Водночас кейнсіанська концепція відповідала тим умовам, коли основна увага приділялась проблемам подолання спаду виробництва та зменшення безробіття. Але наприкінці 70-х рр. XX ст. в економіці багатьох країн з'явилися інші негативні явища: інфляція у разі одночасного падіння виробництва – стагфляція. Кейнсіанські рекомендації щодо збільшення бюджетних витрат і застосування дефіцитного фінансування у таких умовах були неефективними. Це викликало значну недовіру до кейнсіанської теорії і призвело до виникнення альтернативних теорій, зокрема ***монетаристської теорії***, яка сформувалась у межах неокласичної школи.

Цією економічною школою сформовано власну теорію економічного циклу, в якій основним постулатом є твердження про грошову природу економічного циклу, який зумовлюється нестабільністю попиту на гроші і відповідними змінами умов грошового кредитування. Саме неокласики вперше звернули увагу на необхідність проведення державою активної грошово-кредитної політики. На відміну від кейнсіанців, монетаристи дотримуються думки, що ринкова система є достатньо стійкою і здатна самостійно відновлювати економічну стабільність. Тому вони відкидають кейнсіанську ідею про необхідність державного втручання в економіку і відстоюють принципи вільної конкуренції. Завдяки цьому держава, здійснюючи цілеспрямовану грошову емісію, може впливати на грошову масу і в такий спосіб регулювати номінальний ВВП. Дотримуючись положення про стабільність швидкості обертання грошей і передбачуваний характер залежності між грошовою масою і номінальним ВВП, монетаристи роблять висновок: стабільний розвиток економіки можна забезпечити за умов стабільного збільшення грошової маси. За цією метою М. Фрідмен запропонував на законодавчій основі встановити спеціальне монетарне правило, згідно з яким грошова маса має збільшуватися щорічно такими самими темпами, що й щорічний темп зростання реального ВВП.

Прихильники монетаризму істотно принижують фіскальну політику як метод стабілізації економіки. На їхню думку, неефективність фіскальної політики обумовлена ефектом

витіснення. Його сутність полягає в тому, що коли держава, з огляду на необхідність покриття бюджетного дефіциту, позичає гроші у населення і комерційних банків, вона вступає у конкуренцію з приватним бізнесом. Унаслідок цих позичок держава скорочує грошову масу приватного сектору економіки. Це підвищує відсоткову ставку на грошовому ринку і тому витісняє з інвестиційного ринку певну кількість приватних інвестицій, які за підвищеної відсоткової ставки стають неприбутковими. Отже, у результаті вплив бюджетного дефіциту на збільшення сукупного попиту буде несуттєвим.

Монетаристська концепція піддавалася жорсткій критиці з боку ***посткейнсіанства,*** що виникло у 60–70 рр. XX ст. Зусилля її представників були спрямовані на подальший розвиток і реформування кейнсіанства. Серед заходів економічної політики держави значну увагу вони приділяють здійсненню соціальних реформ, програмам перерозподілу доходів, обмеженню влади монополій.

Полеміка неокласиків та посткейнсіанців вщухла наприкінці 70-х рр. XX ст. завдяки поширенням ідей ***неокласичного синтезу***. Сутність синтезу полягала в тому, що, залежно від стану економіки, пропонувалось використовувати або кейнсіанські методи регулювання, або рецепти економістів, які стояли на позиціях обмеження втручання держави в економіку та віддавали перевагу грошово-кредитним механізмам, що діють за умов вільного ринку. У межах цієї школи розвинено економіко-математичні методи аналізу, які полягають в основі сучасних концепцій координації монетарної та фіскальної політики[30].

Іншу позицію щодо здійснення державної економічної політики відстоюють представники ***неолібералізму***. Неоліберальна концепція економічної політики спирається на фундаментальні цінності ринкової економіки і класичної традиції в економічній теорії, відстоює принцип невтручання держави безпосередньо в

[30]Історія економічних учень: підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко, А. М. Поручник та ін.; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. К.: КНЕУ, 2001. С. 438–439.

господарський процес і одночасно принцип втручання держави в процес формування і захисту «конкурентного господарського порядку». Основні цілі економічної політики – забезпечення державою умов для економічної свободи всім суб'єктам господарювання, недопущення формування монополій, децентралізація економічної влади, протидія процесам її концентрації, державний захист і підтримка конкурентного порядку, регулювання соціальних проблем.

Один із фундаторів німецького неолібералізму (який часто називають ***«ордолібералізмом»***) Вальтер Ойкен зробив висновок, що політика невтручання з часом провокує перехід до політики інтервенціонізму, тобто до безпосереднього втручання держави в господарський процес, унаслідок чого зростає залежність самої держави від владних економічних угруповань. Коли держава не регулює господарський порядок, первісна економічна свобода для всіх перетворюється в реальну економічну владу для небагатьох, у кінцевому підсумку – у монополію і за певних умов у диктатуру, або в загальну групову анархію, державне безвладдя. В. Ойкен вважав, що принцип невтручання держави в господарський процес повинен обов'язково доповнюватись регулюванням конкретних форм ринку, які забезпечують конкурентний господарський лад. Звідси випливає важливий висновок для економічної політики в умовах перехідної економіки: економічна політика держави повинна бути спрямована не на абстрактну мету «переходу до ринку», а на створення конкретних форм ринку, які ґрунтуються на реальній конкуренції та недопущенні монополізації економічної влади[31].

Інший представник неоліберального напряму Фрідріх фон Хайєк відстоює принцип економічної свободи та невтручання держави в економіку. Економічна роль держави, за Ф. Хайєком, полягає в перерозподілі тих засобів, які надано їй у розпорядження. Він рішуче виступає проти бюджетних методів втручання, що

---

[31]Основи економічної теорії: політекономічний аспект: підручник для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти / Г. Н. Климко, Л. О. Каніщенко, В. Г. Бодров та ін.; під ред. Г. Н. Климко. 4-те вид., перероб. і доп. К.: Знання-Прес, 2002. 615 с.

призводять до дефіциту, проти експансійної грошової політики з метою фінансування державних витрат. Ф. Хайєк наполягає на обмеженні впливу держави на грошову сферу і пропонує скасувати приватну монополію держави на випуск грошей. Критикуючи концепцію Дж. М. Кейнса, він наголошує, що якщо суспільство хоче мати ефективну економіку, воно мусить розірвати зв'язок між фіскальною і грошовою політикою, зробити незалежними витрати бюджету і грошову масу, позбавити державу права здійснювати емісію грошей та регулювати грошові ринки. Функція держави, за Ф. Хайєком, полягає в охороні соціального порядку: свободи конкуренції, свободи монополії, свободи вибору, свободи розвитку. Ця функція має здійснюватись через законотворчість, формування суспільних моральних норм, ідеологічне виховання, охорону усталених традицій[32].

Наприкінці XIX ст. в економічній теорії сформувався також своєрідний напрям – ***інституціоналізм***, який набув значного поширення у сучасній економічній теорії та політиці. У формуванні основ інституціоналізму певну роль відіграла німецька історична школа з її історичним методом, акцентуванням уваги на правових нормах та політиці держави. Основні характерні особливості інституціоналізму як підґрунтя для вироблення економічної політики держави зводяться до такого:

– критичний аналіз ортодоксальних теорій з розробкою альтернативних програм економічної політики;

– спроба інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками: соціологією, психологією, антропологією, юриспруденцією тощо;

– намагання вивчати не стільки функціонування системи, скільки її розвиток (трансформацію капіталізму);

– аналіз економічних відносин не з позицій так званої економічної людини, її розрізнених дій, а з позицій організації суспільства, держави;

---

[32]Історія економічних учень: підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко, А. М. Поручник та ін.; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. К.: КНЕУ, 2001. С. 400–403.

– намагання посилити суспільний контроль над бізнесом, визнання необхідності втручання держави в економіку[33].

Серед важливих розробок інституціоналізму, які беруться до уваги у разі розробки економічної політики, варто згадати так звану теорему Рональда Коуза, згідно з якою державне втручання в економіку не завжди є бажаним, воно буде ефективним тоді, коли витрати державного втручання будуть меншими за витрати, пов'язані з нестабільністю ринку. Р. Коуз також відводить державі певну роль у мінімізації трансакційних витрат шляхом прийняття відповідних законів і забезпечення їх дотримання, виробництва суспільних благ, державного апарату, фінансування оборони, інфраструктури, соціальних потреб тощо. Р. Коуз запропонував розповсюдити об'єкт дослідження в економічній політиці не тільки на макро-, але й на мікрорівень. Він вважав, що метою економічної політики на будь-якому рівні є створення такої ситуації, за якої б люди, приймаючи рішення щодо своєї діяльності, обирали такі варіанти, які забезпечують якомога кращі результати для системи в цілому. Склад економічної політики Р. Коуз характеризує вибором таких правових норм, процедур та адміністративних структур, які спроможні забезпечити максимізацію вигод виробництва[34].

У межах інституціоналізму також було розвинено ***теорію суспільного вибору***, автором якої став Джеймс Б'юкенен. Під суспільним вибором розуміється пояснення економічними мотивами політичного волевиявлення та визначення державної політики в світлі критеріїв особистої вигоди та максимізації індивідуальної корисності. Теорія суспільного вибору описує процес прийняття суспільних рішень у суб'єктивних поняттях раціональної мотивації індивідуальної поведінки, а також аналізує взаємодію між усіма учасниками політичних процедур

---

[33]Історія економічних учень: підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко, А. М. Поручник та ін.; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. К.: КНЕУ, 2001. С. 470.

[34]Коуз Р. Фирма, рынок и право / науч. ред. Р. Капелюшников; пер. с англ. Б. Пинскера Р. Коуз. М.: Дело, 1993. С. 74.

(виборцями, політиками, державними службовцями, громадянами як платниками податків) як окремими суспільними групами, які генерують і через фіскально-бюджетний процес реалізують свої власні специфічні інтереси.

Теорія суспільного вибору акцентує увагу на політичних механізмах прийняття рішень та закономірностях поведінки їх учасників. Зокрема, вважається, що політика – це складний інституціональний процес, в основі якого індивіди обирають різноманітні альтернативи, зіставляючи їх зі своїми цінностями, подібно до того, як вони вибирають на ринку товар, керуючись тільки особистими вимогами.

Остаточного і завершеного вигляду теорія економічної політики набула в результаті нормативного аналізу, проведеного голландським економістом Яном Тінбергеном. Його підхід, викладений у праці «Теорія економічної політики», є відправною точкою для більшості сучасних теорій економічної політики. Згідно з теорією економічної політики Я. Тінбергена існують стабільні кількісні взаємозв'язки цільових показників і політичних інструментів. Визначивши економічну політику через систему дій уряду, яка повинна включати вибір кінцевої цілі політики, з огляду на максимізацію функції суспільного добробуту Я. Тінберген довів неспроможність традиційного ізольованого підходу до аналізу різних типів економічної політики. Адже, на його думку, максимізація цільової функції можлива лише за одночасної оптимізації як її складових, так і всіх політичних заходів, що використовуються в рамках обраної моделі економіко-політичного устрою суспільства[35].

Але в 70-х рр. XX ст. інші дослідники звернули увагу на ряд недоліків у підходах до вироблення економічної політики, запропонованих Я. Тінбергеном, зокрема на невизначеність, тобто урядові органи мають значно складніші проблеми, ніж наявна кількість інструментів економічної політики. На практиці за умов

[35]Малий І. Й., Диба М.І., Галабурда М.К. Держава і ринок: філософія взаємодії: монографія; за заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Й. Малого. К.: КНЕУ, 2005. С. 91–92.

невизначеності владні структури не можуть точно знати, коли, який вплив матимуть їхні дії на цільові показники і не можуть спрогнозувати екзогенні шоки та передбачити їх наслідки. У середині 1970-х рр. теорію Я. Тінбергена піддав серйозній критиці Роберт Лукас, а саме використання великих макроекономічних моделей для розроблення економічної політики. Дослідник, спираючись на ***теорію раціональних сподівань***, навів аргументи на користь того, що зазначені моделі є ненадійними у тих випадках, коли політика уряду різко змінюється.

Теорія раціональних сподівань базувалася на принципі, що індивіди здатні прогнозувати майбутній стан економічної системи за допомогою наявної інформації. Інформація використовується доти, доки гранична вартість її отримання не зрівняється з граничними вигодами від її використання. Це ставить під сумнів результативність короткострокових стабілізаційних програм уряду. Так, основною вимогою ефективності програм економічної політики уряду стає інформаційна асиметрія між урядом та іншими економічними агентами. Пропонується формувати економічну політику держави так, щоб вона забезпечувала стабільність рішень та законів, щоб зміна грошових та фіскальних правил не пов’язувалася з тимчасовими потребами державного бюджету, щоб нові правила набирали чинності через достатній проміжок часу або агенти могли адаптувати і прогнозувати свої дії.

На підставі розглянутого можна стверджувати, що економічна політика сучасних держав ґрунтується не на якійсь вузькій теоретичній основі, а враховує головні напрями сучасної світової економічної думки й синтезує їх. Різноспрямованість цілей економічної політики, обґрунтованих у межах окремих теоретичних напрямів, та віддання переваги певним інструментам економічної політики не дозволяють вважати якусь одну концепцію універсальною, всеохопною, за допомогою теоретичних постулатів якої можна було б вирішити усі проблеми економічного розвитку сучасної держави. Водночас програми економічної політики, що реалізуються у сучасних державах, трансформуються залежно від зміни економічної ситуації та збагачуються новими розробками у галузі економічної теорії.

3.3. Розвиток формально-логічного апарату економічної науки. Системний аналіз і структурно-функціональний підхід в економічних дослідженнях

Економічна теорія, як і будь-яка інша наука, має не тільки специфічний предмет, але й особливий метод дослідження. Метод одночасно є і результатом процесу дослідження, і його передумовою. Зберігаючи властивості і закони досліджуваного об'єкта, він водночас несе відбиток доцільної діяльності, пізнання його суб'єкта.

Формальна логіка як метод економічного дослідження. Першим методом, який використовувала економічна наука, була формальна логіка. Засновником формальної логіки вважається Аристотель, який відкрив своєрідну форму умовиводу (силогізм) і сформулював основні закони логіки. Формальна логіка розробила великий набір методів і прийомів пізнання. Найважливіші з них – це аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння, аналогія, гіпотеза, доказ, певні закони мислення.

Закони формальної логіки (тотожності, протиріччя, виключеної третьої і достатньої підстави) сприяють досягненню визначеності, несуперечності і у відомому сенсі доказовості мислення. Водночас вони нерідко на шкоду змісту надають велике значення формі. До того ж сама форма передбачає вже сформовані, усталені, жорсткі поняття, а не змінюється, розвивається. Формальна логіка тому більш успішно здійснює систематизацію вже наявних знань, ніж пошук нових. «У логіці її силогізми і більшість інших правил, – писав Декарт, – слугують більше для пояснення іншим того, що нам відомо... замість того, щоб пізнавати це».

Формальна логіка не відразу стала методом економічної науки. В економічній думці Стародавнього світу домінував метод безпосереднього опису, як керівництво до дії рекомендувалося використання конкретного досвіду, практичної діяльності як у приватному господарстві, наприклад у рабовласницькій віллі («Землеробство» Катона, «Сільське господарство» Варрона та ін.), так і в масштабах держави («Про доходи» Ксенофонта,

«Закони» Платона, «Афінська політія» Аристотеля). З нероздільної сукупності суспільствознавства ще не виділився не тільки метод, але й предмет економічної науки.

Розвиток мистецтва обробки понять починається пізніше – в епоху Середньовіччя. Саме західноєвропейські схоласти значно вдосконалили апарат формальної логіки й особливо – дедуктивний метод дослідження. Це було необхідно для того, щоб узгодити окремі положення науки з богословською доктриною. Основною метою виступав висновок реальних стосунків з догматів «батьків церкви», пояснення земного світопорядку як породження неземного. Тому середньовічне мислення має трансцедентально умоглядний характер. Міркування ведуться, як правило, відірвано від конкретних емпіричних досліджень, безвідносно до потреб реального економічного життя. Організація численних диспутів з питань, які не мають ніякого практичного значення, отримала своєрідне відображення у назві цієї науки. Середньовічна схоластика називалася в той час «діалектикою» від первісного змісту цього грецького слова – «мистецтво вести бесіду, суперечку».

На відміну від середньовічних схоластів меркантилісти апелюють не до загальної теорії, а до реальної практики. Їхній емпіричний метод знаходить своє обґрунтування в індукції Бекона і Гоббса, а також у дедукції Декарта. Меркантилісти орієнтуються на вирішення окремих завдань, для них характерним є рух від конкретного до абстрактного. Прагнення знайти підставу в реальних фактах реальної дійсності, встановити точні кількісні пропорції між явищами і процесами економічного життя характерне і для основоположників класичної економії.

На відміну від середньовічних схоластів, методологічною основою вчення яких виступало канонічне право, класики політекономії багатства спираються на теорію «природного права». Намагаючись встановити основні причиново-наслідкові зв’язки, вчені аналізують процеси в чистому вигляді за іншими рівними (лат. Ceteris paribus clauses). Метод ізолюючої абстракції отримав прописку в політичній економії ще у XVIII ст. і широко використовується дотепер. Він дозволяє виявити основні фактори, що впливають на певний процес, і абстрагуватися від

другорядних. Звичайно, такий підхід значною мірою збіднює повноцінну картину реальної дійсності, але він значно спрощує життя економістів і дозволяє широко впроваджувати в економіку математичні методи аналізу. У класичній політичній економії цей метод застосовувався майже виключно на якісному рівні. У сучасній економіці з'явилася можливість чітко перевірити багато гіпотез. Економетричні методи дозволяють більш-менш точно визначити пояснювальну здатність певного фактора, тобто визначити, якою мірою кожна незалежна змінна пояснює зміну залежною змінною.

Класики політичної економії прагнуть відкрити природні, тобто такі, що випливають із самої «людської природи», раціональні закони розвитку. Не дивно, що за таким підходом об'єктом їх аналізу стають не тільки окремі індивіди, а й соціальні класи, метою існування яких є прагнення «до природного порядку... найбільш вигідному для людського роду». Вводиться поняття економічної людини, під якою мається на увазі індивід, що переслідує свої особисті інтереси шляхом участі в суспільному виробництві. З плином часу посилюються елементи суб'єктивізму (Е. Б. де Кондільяк) і утилітаризму (І. Бентам). На основі дедуктивного методу з'являються спроби (хоча й далеко не послідовні) створення економічних систем шляхом сходження від абстрактного до конкретного (А. Сміт, Д. Рікардо). При цьому неминуче виникають протиріччя, від яких учні Рікардо (Дж. Мілль, Д. Р. Мак-Куллох та ін.) намагаються позбутися шляхом формально-логічного упорядкування матеріалу, відомості реальних фактів до абстрактно-теоретичних схем. Це викликає підвищений інтерес економістів до проблем методу, що знаходить яскраве вираження в «Системі логіки» Д. С. Мілля.

Якісно новий етап розвитку економічної науки пов'язаний із застосуванням діалектичного методу, розробленого у філософії Гегеля і його попередників (Канта, Фіхте і Шеллінга). Основними принципами систематизації понять стали принципи взаємозв'язку та розвитку. Це означало, що кожне з явищ і система в цілому аналізуються в процесі саморуху від нижчого до вищого, від

старого до нового. Протиріччя виступає внутрішнім джерелом й основним принципом руху. Саморозвиток розуміється як перехід кількісних змін у якісні і назад, як єдність і боротьба протилежностей, як заперечення заперечень.

Діалектичний метод був матеріалістично переосмислений і вперше успішно застосований у політичній економії К. Марксом.

Матеріалістичний підхід до вивчення економічних процесів означав не тільки об'єктивне визнання існування реального світу. Відповідно до матеріалістичного підходу основним діючим суб'єктом історичного процесу виступає зайнята виробничою діяльністю суспільна людина. Структуроутворюючим елементом був проголошений спосіб виробництва матеріальних і духовних благ, що визначає юридичну і політичну надбудову, форми суспільної свідомості. Матеріалістичний підхід означав також принципову можливість пізнання об'єктивного світу і його адекватного відображення в теоретичній системі. Він припускав єдність діалектики, логіки і теорії пізнання. У теорії пізнання ведучими стали метод сходження від абстрактного до конкретного і принцип єдності історичного і логічного. Реально діалектичний метод не був освоєний повним обсягом. Його вдале застосування було швидше винятком, ніж правилом. Як і раніше, панувала формальна логіка, яка наприкінці XIX ст. почала все частіше доповнюватися математикою, відкриттям у середині сторіччя диференціального й інтегрального числення.

Подальша еволюція формально-логічних методів дослідження відбувалася під впливом математизації, моделювання, діджиталізації економічних процесів та їх модельного відображення у теоретичних узагальненнях на базі розвитку досягнень Лозанської, Австрійської та Американської шкіл маржиналізму, застосування системного підходу і структурно-функціонального аналізу.

Потужним імпульсом для розвитку економічного моделювання стали теорія і практика народногосподарського планування в СРСР (ГОЕЛРО, міжгалузевий баланс 1923–1925 рр., моделі економічного зростання Г. А. Фельдмана та ін.). 1939 р Л. В. Канторович, майбутній Нобелівський лауреат з економіки, створив метод лінійного програмування. Розвиток технічних наук

(теорії машин і механізмів, теорії зв'язку та інформації), математики (теорії алгоритмів, математичної логіки, теорії ймовірностей, математичного програмування), а також біології та фізіології (дослідження систем регулювання в живих організмах, вчення І. П. Павлова про вищу нервову діяльність та ін.) сприяло виникненню в другій половині 1940-х рр. кібернетики. «Батьком» нової науки став американський дослідник Н. Вінер. Кібернетика виникла як наука про управління складними динамічними системами (незалежно від того, чи є така система механічною конструкцією або живим організмом). Застосування кібернетичних принципів до економіки увінчалося на початку 1960-х рр. створенням економічної кібернетики (В. С. Немчинов, О. Ланге, Г. Греневскій, С. Бір та ін.).

Економічна модель – це формалізований опис економічного процесу або явища, структура якого визначається як його об'єктивними властивостями, так і суб'єктивним цільовим характером дослідження. Створення моделі пов'язане із втратою частини інформації. Це дозволяє абстрагуватися від другорядних елементів, сконцентрувати увагу на основних елементах системи і їх взаємозв'язку. Відомі величини, що вводяться в модель у готовому вигляді, називаються екзогенними; величини, які отримуються у межах моделі під час вирішення поставленого завдання, називаються ендогенними. Зв'язок моделі з об'єктивною економічною дійсністю двозначний: з одного боку, модель відображає реальний світ, є його умовним відтворенням, з іншого – слугує його перетворенню відповідно до сформульованих цілей.

Розглянемо процес моделювання більш докладно. Процес побудови моделі проходить ряд етапів. Аналіз економічної поведінки, як правило, носить не суцільний, а вибірковий характер. Тому на першому етапі відбувається відбір спостережень того процесу, який належить моделювати. Сформульована гіпотеза оформляється спочатку у вигляді неформальної моделі. Неформальна модель – це така модель, в якій пояснювати змінні не визначені ще досить суворо. На цьому етапі дослідник розглядає різноманітні передумови і намагається зрозуміти, які з них абсолютно необхідні, а які мають порівняно надлишковий характер.

Формальна модель – це така модель, в якій усі змінні визначені математично чітко. Вона припускає стандартний набір прийомів, і її можливі висновки піддаються прогнозу. Це не означає, що прогноз обов'язково реалізується, проте цілі, засоби, інструменти дослідження вже чітко визначені. Саме на цій стадії можливі численні помилки, оскільки переклад неформальної моделі у формальну пов'язаний із втратою частини інформації та з неадекватним визначенням її змісту в математичному апараті. Сам математичний апарат передбачає певні допущення, які можуть бути неадекватні неформальній моделі (наприклад, раціональність виборця, постійність його переваг тощо).

Етап математичної обробки формальної моделі включає в себе різний арсенал методів (логічних, ігрових, алгебраїчних, імовірнісних тощо). Цей етап дозволяє використовувати однакові математичні засоби для вирішення різних політичних і економічних ситуацій. Однак, з іншого боку, він часто дозволяє зробити на підставі стандартного математичного апарату нетривіальні висновки. Тому виникає проблема їх адекватної інтерпретації. Це змушує порівняти їх з тими спостереженнями, які дозволили сформулювати неформальну модель і уточнити або розвинути її. Можливо, вибірка була неадекватною, і наша неформальна модель виявилася «стрибком на закінчення». Або, навпаки, можемо розширити первісну гіпотезу і зробити її більш загальною теорією. Такі порівняння уточнюють параметричну оцінку і готують більш чітку емпіричну перевірку, яка виступає завершальним кроком моделювання.

Емпірична перевірка може завершитися створенням самостійної економетричною моделі. Однак емпірична перевірка потрібна далеко не завжди. Дослідження може завершитися створенням універсальної теоретичної моделі, яка сама по собі володіє певною прогностичної силою. Щоразу моделі, які дозволяють скласти реальні прогнози, користуються більшою популярністю серед економістів. На жаль, їх кількість порівняно невелика. Справа в тому, що в багатьох економічних процесах значну роль відіграє елемент випадковості, який нерідко зводить нанівець добре складені прогнози.

Будь-яке моделювання має свої переваги і недоліки. Зупинимося спочатку на перевагах. По-перше, модель, значно спрощуючи дійсність, допомагає відокремити головні риси від другорядних, внутрішні від зовнішніх, постійно повторювані від випадкових. Багато моделей використовують умову ceteris paribus (за інших рівних умов – лат.) По-друге, модель допомагає формалізувати події, які відбуваються в суспільстві. Формалізація приводить до значного уточнення первинних експліцитних уявлень, типових для буденної свідомості і неформальних моделей. По-третє, моделі дозволяють більш точно визначити існуючі закономірності, про які ми могли здогадуватися, і до створення моделі більш чітко визначити структуру певних явищ, тимчасові лаги тощо. Саме ця особливість математичного моделювання дозволяє складати точні прогнози. По-четверте, моделювання дозволяє встановити сутнісні взаємозв'язки більш високого рівня, побачити риси спільності у різнорідних явищ.

Усі методи аналізу економічних процесів можна розділити на дві великі групи: кількісні та якісні. До першої належать статистичний і економетричний аналіз, до другої – різні гуманітарні методи. Перша група заснована насамперед на позитивізмі, друга – на релятивізмі.

У сучасній економіці домінують методи аналізу першої групи. В її межах виділяють різні види моделей: одномірні, двовимірні і багатовимірні. Найпростішим видом моделі є модель з однією змінною, яка дозволяє відповісти на прості запитання типу: який електорат цього кандидата, скільки виборців проголосувала певну партію тощо. Значні успіхи в сучасній економічній теорії пов'язані із застосуванням економетричних методів аналізу. Економетрика займається розробкою та застосуванням статистичних методів для вимірювання взаємозв'язків між економічними змінними. Найбільш широкий розвиток у політології отримали такі економетричні прийоми, як моделі структурних рівнянь, аналіз часового ряду і нелінійні оцінки.

Світ моделей різноманітний. Вони розрізняються за рівнем узагальнення (абстрактно-теоретичні та конкретно-економічні), сфери охоплення (макро- і мікроекономічні), часу і характеру дії

(статичні і динамічні), ступеня структуралізації (малорозмірні і багаторозмірні), характеру взаємозв'язку елементів (лінійні і нелінійні) тощо. Найбільше значення в економічній науці відіграє мікро- і макромоделювання.

Передумови для виникнення мікроекономіки складаються в другій половині XIX ст., коли в економічній науці все більша увага починає приділятися психологічному фактору. Австрійська школа граничної корисності почала розглядати як вихідний пункт економічної науки автономний індивід незалежного від навколишнього світу. Основне завдання його діяльності – задоволення потреб в умовах обмеженості ресурсів. Поведінка цього індивіда розглядається в різних гіпотетичних ситуаціях з метою вибору оптимального варіанта (теорія вибору А. Маршалла). При цьому передбачається майже повна взаємозамінність факторів (праці, капіталу тощо).

Усі мікроекономічні моделі можуть бути розділені на оптимізаційні і рівноважні. Оптимізаційні моделі описують відносини всередині економічних суб'єктів, а рівноважні моделі – між економічними суб'єктами. В оптимізаційних моделях поняття мають граничний характер. Така назва походить від англійського слова – margin – межа – поняття, введеного Дж. Гобсоном у його роботах «Індустріальна система» (1909) і «Праця і багатство» (1914).

Рівноважні моделі засновані на пошуках рівноваги. Система перебуває в рівновазі, вважають економісти, якщо взаємодіючі сили збалансовані й відсутні внутрішні імпульси до порушення балансу. Економічна наука виступає за таким підходом як збірник готових рецептів поведінки індивіда, фірми тощо в стандартних ситуаціях як нормативна наука. Специфічно капіталістичне видається за загальнолюдське, ринкова економіка – за економіку взагалі. За таким підходом неминуче уявлення про сучасне суспільство як про найкращу, як про найгармонійнішу систему.

Усі моделі можуть бути розділені на статичні і динамічні. Динамічними є такі моделі, в яких незалежна змінна змінюється в часі: Y = F [X (1)]. Динамічні моделі, в свою чергу, поділяються

на короткострокові (зазвичай до одного року), середньострокові (5–10 років) і довгострокові (більше 10 років).

Макроекономічні моделі поділяються на дві великі групи: на моделі ex post, які не залежать від поглядів економістів і присвячені макроекономічному рахівництву, і моделі ex ante, які різняться залежно від ідеологічних поглядів їх носіїв. У 1980–1990-і рр. швидко розвивається клас моделей з нелінійними параметрами. Вони отримали широке застосування в таких сферах, як виявлення систематичних упереджень на основі статистики опитувань громадської думки, а також у більшості структурних рівнянь і роботі з тимчасовими рядами[36].

Підґрунтям сучасного бурхливого розвитку моделювання, програмування і прогнозування економічного розвитку стало широке застосування системного підходу та структурно-функціонального аналізу. Першозасновником узагальненої системної концепції під назвою «Загальна теорія систем» вважається і, безперечно, є австрійський біолог Людвіг фон Бернталанфі – постановник системних задач, насамперед у сфері розробки математичного апарату опису типологічно подібних систем, дослідник ізоморфізму законів у різних сегментах наукового знання. Сам фон Берталанфі описує походження загальної теорії систем як результат конфлікту між механіцизмом і віталізмом. Обидві точки зору були для нього неприйнятні: перша – як тривіальна, друга – як взагалі антинаукова.

Ключовими категоріями системного підходу виступають «управління», «організація», «організаційна структура» і власне «система». ***Під управлінням*** розуміється, звичайно, система, що забезпечує успішне, цілісне функціонування, збереження та розвиток організації. У кінцевому підсумку призначення управління – формування ефективної організації, яка змінюється таким чином, щоб її діяльність узгоджувалася із завданнями й обставинами зовнішнього і внутрішнього середовища функціонування.

---

[36]Мангейм Дж. Б., Річ Р. К. Політологія. Методи дослідження. М.: Весь Світ, 1997. С. 470.

Організація – найважливіша характеристика будь-якої системи, що визначається внутрішньою упорядкованістю її частин. Прикметними ознаками організації є спільна діяльність людей, які об'єднані спільними інтересами і прагнуть досягти як особистих, так і загальноорганізаційних цілей. Найважливіша проблема організації – вибір раціональної організаційної структури (системи) управління. ***Організаційна структура*** (система) виступає як упорядкована сукупність субординованих і міцно пов'язаних між собою елементів, що забезпечують розвиток організації як єдиного цілого.

З огляду на зазначене ***система*** є комплексом елементів та їхніх властивостей, взаємодія між якими зумовлює появу і відновлення якісно нової цілісності (за Л. ф. Берталанфі). В онтологічному розумінні система виступає як сукупність елементів і взаємозв'язків між ними (об'єктивних, тобто незалежних від волі людей). У гносеологічному аспекті поняття системи використовується як інструмент пізнання сутності складних матеріальних об'єктів (епістемолого-методологічний аспект). На думку І. Канта, система є не що інше, як «…єдність різноманітних знань, об'єднаних однією ідеєю».

З онтологічної точки зору можна дати коротке, розгорнуте і повне визначення системи. ***Коротке визначення – система,*** яка є комплексом взаємодіючих елементів, доповнене положенням про взаємодію між властивостями елементів, оскільки, за Гегелем, різні речі, об'єкти перебувають у сутнісній взаємодії через свої властивості. ***Розгорнуте визначення*** ґрунтується на короткому й водночас передбачає більш складну систему, в якій, крім елементів, можуть виникати зв'язки між певними комплексами елементів, що утворюють підсистеми. Об'єднуючи різні елементи системи, підсистема сприяє виконанню цілісної програми розвитку системи. Як елемент системи, підсистема, у свою чергу, є системою щодо її складових. В економічних та інших складних матеріальних системах у межах підсистем виділяють не тільки елемент (як найпростіше структурне утворення), а й компонент. Важливий аспект розгорнутого обґрунтування і визначення системи – її елементи і підсистеми

перебувають у відносинах і зв'язках не лише один з одним, а й із середовищем. Це положення найбільше відповідає системам, що самоорганізуються, а отже, вимогам синергетичного підходу. Звідси випливає розгорнуте і ***повне визначення*** системи як комплексу підсистем, елементів та компонентів і характерних для них властивостей, взаємодії між якими та середовищем зумовлюють якісно або сутнісно нову інтегративну цілісність.

Визначальною складовою системного аналізу є ***структурно-функціональний підхід*** у дослідженнях систем як з точки зору структури, структурованості систем, утворюючих її елементів, компонентів, підсистем у взаємодії між ними і з зовнішнім середовищем, так і з точки зору функцій зазначених складників систем. Зазвичай у науковій літературі можна зустріти ототожнення системного і структурно-функціонального аналізу, хоча поняття системи, системності ширше за поняття структури і функцій, які виступають важливими характеристиками системних утворень.

Економічна структура виступає як спосіб взаємозв'язку між елементами, компонентами та підсистемами економічної системи, як внутрішня її організація. З гносеологічної точки зору структура розкриває внутрішньонеобхідні, сталі й суттєві взаємозв'язки між окремими елементами, сукупність яких виражає внутрішню сутність економічної системи. ***Структурний аналіз*** можна розглядати як сукупність методів модельного уявлення структурної організації складних систем. Застосування цих методів в економіці зумовлено тим, що в структурі сучасної розвиненої економіки можна виділити ряд рівнів, які описуються різними типами моделей. При цьому система залишається органічно цілісною.

Структурно-функціональний підхід до вивчення складних господарських процесів передбачає розрізнення понять «функціонування» та «розвиток» економічних систем. Під ***функціонуванням економіки***, економічної системи слід розуміти відтворення досліджуваних об'єктів, процесів, явищ, зв'язків, елементів всередині економічної системи за незмінності їх характеристик, властивостей і функцій. Натомість ***розвиток***

економічної системи виступає як закономірний процес кількісно-якісних змін у межах самої системи, її перехід у нову якість, більш досконалу форму. Таким чином, функціонування економічної системи виступає як момент її розвитку.

Початок системно-структурних досліджень у галузі економіки поклали французькі фізіократи, зокрема Ф. Кене, наприкінці XVII ст. Вони вперше представили ринкову економіку як єдину цілісну систему, де обмінні процеси між окремими елементами національного господарства пов'язують їх в органічне ціле. Щодо суспільних наук вимога системності передбачає суворе врахування взаємодії всередині цієї суспільної системи, уявлення про те, що будь-яка, наприклад економічна, система має властивості структурної цілісності, які зберігаються у процесі функціонування та розвитку. Отже, ознаками системи виступають цілісність, складність відповідних об'єктів, можливість їх поділу на складові частини (елементи, підсистеми), входження їх як підсистем у систему більш високого порядку, взаємозв'язок і взаємообмін з іншими системами і довкіллям.

3.4. Економічна синергетика. Розширення сфери застосування порівняльного економічного аналізу

Особливістю сучасної економічної науки стали всебічні пошуки шляхів подолання постмодерної невизначеності, що обумовило появу численних науково-дослідних програм, які спрямовані на парадигмальне оновлення економічного знання. Результатом стало виникнення синтетичних, інтегративних та синергетичних економічних теорій. Синтетичні намагалися поєднати різнорідні здобутки попередніх економічних теорій, відхиляючи неактуальні й зберігаючи актуальні параметри. Інтегративні почали шукати міждисциплінарні способи вирішення економічних завдань. Синергетичні зосередилися на побудові нової наукової картини світу. У рамках синергетичного підходу економічна система інтерпретується як складна багаторівнева кооперація макроекономічних компонентів ринку. Зміст їх еволюції забезпечує лібералізацію й ускладнення форм

ринку як способу становлення базисних функцій фінансового капіталу, розвитку суб'єктно-об'єктної симетрії ринкових відносин і поглиблення функцій суб'єктів ринку як основних системних структур синергетичної економіки.

Актуальність останньої обумовлена зростанням накопичених людством знань у геометричній прогресії, що привело до необхідності створення таких інструментів макроекономічного дослідження, які б сформували нове економічне мислення. Проблеми та загрози, які принесені світу індустріальним «суспільством споживання», ставлять свої вимоги до моделей такої парадигми мислення. Зокрема, в основі таких моделей повинні полягати ідеї збалансованого споживання, ресурсозбереження, інтелектуальномісткої економічної діяльності тощо. Що передбачає синергію міжцивілізаційних трансформацій, управління якими в традиційних економічних теоріях не береться до уваги. Засади побудови подібного типу парадигми економічного мислення конструюються на основі врахування параметрів динаміки глобальної та локальних економічних систем як у масштабах національних економік, так і в планетарних. В останні десятиліття на вирішенні цих завдань зосередилася економічна синергетика. Вона ґрунтується на переосмисленні методів системного аналізу і розгляду економічних систем, здатних до самоорганізації, нелінійності, нерівноважності та незворотності економічних процесів.

Синергетичний підхід (метод) в економічних дослідженнях передбачає вивчення законів і закономірностей глобальної еволюції відкритих, нерівноважних, зокрема економічних систем, що ґрунтуються на теорії самоорганізації, з'ясування шляхів їх виникнення, самоорганізації та упорядкування. Поява синергетики зумовлена тим, що системний підхід використовувався для високоорганізованих матеріальних систем – біологічних, соціальних, залишаючи поза увагою процеси самоорганізації у неживій природі. Однак отримані родоначальниками синергетики німецьким фізиком Т. Хакеном та бельгійським хіміком І. Пригожіним (Нобелівська премія з хімії 1977 р.) висновки з проведених ними досліджень у зазначених галузях природничих

наук були настільки цінними, що їх почали поширювати на дослідження будь-яких систем.

Основна ідея полягала в тому, що фізичні системи відрізняються від живих утворень тим, що закриті щодо зовнішнього середовища, тоді як живі організми є відкритими. Життєвий процес організмів передбачає наявність вхідного з навколишнього середовища потоку матерії, тип і обсяг якого визначається відповідно до системних характеристик організму. Так само здійснюється вихід із системи в навколишнє середовище матерії як результату функціонування системи. Так, організми, зокрема соціальні, забезпечують собі додаткову енергію, яка дозволяє досягати неентропії та забезпечує стійкість системи до середовища.

Синергетики виділили два типи матеріальних систем: 1) замкнені, в яких перебіг процесів зумовлює встановлення рівноважного стану (ознаками виступають лінійність і рівноважність), який за певних умов може розвиватися у напрямі посилення неупорядкованості і навіть хаосу; ***2) відкриті*** (ознаками виступають нелінійність, нерівноважність), в яких за певних умов перебіг процесів сприяє появі впорядкованих структур, тобто посилення самоорганізації. Відкриті системи характеризуються наявністю більш потужних джерел розвитку, обміном речовиною і енергією з довкіллям. Яскравим прикладом відкритої системи в економіці є вільний ринок, «невидима рука» А. Сміта, які нібито через хаос, зіткнення протилежних інтересів, конкуренції, боротьби, стихійний перелив капіталу встановлюють динамічну рівновагу і впорядкованість. Натомість зразковим прикладом закритої, автаркічної системи виступає централізовано-кероване господарство, командна економіка, де нібито все передбачено, заплановано, і через усталеність, упорядкованість і незмінюваність під впливом зовнішніх чинників встановлюється нерівноважний стан, що призводить насамкінець до хаосу.

Економічна синергетика може бути надзвичайно продуктивним інструментом для аналізу «економічних хронотопів» (часопросторових вимірів) сучасності. Адже параметри «часу» та

«простору» полягають в основі побудови практично будь-яких синергетичних моделей, без них неможливо визначити ні динаміку, ні ентропію, ні еволюцію економічних систем. Отже, визначення ролі та значення хронотопу в синергетичній картині світу постає перспективним полем для економічних досліджень.

Особливість економічної синергетики полягає в подоланні спрощеного розгляду економічних процесів як «точкових», «впорядкованих», «лінійно-спрямованих». У результаті системні зміни розглядаються «не тільки як адаптація до змін у зовнішньому середовищі (як це робиться в класичних теоріях економічного зростання), але й як спонтанний процес у гетерогенній системі, як колективна дія різнорідних за природою сил, механізмів, здатних за деяких умов і обставин до когерентної, узгодженої в просторі й часі дії, яка має наслідком переведення системи у новий якісний стан. Відтак долається дихотомія «внутрішнього» і «зовнішнього» економічного середовища, в якому відбуваються економічні процеси, натомість постає цілісна «відкрита» економічна система, внутрішня структурованість якої є необхідною, а на її динаміку впливають як значні, важливі, так і незначні події в ній та поза нею.

Економічні системи складаються з великої кількості елементів і підсистем, і в них самостійно (тобто без зовнішнього впливу) виникають впорядковані, дисипативні структури. Введене Г. Ніколісом та І. Пригожиним поняття «дисипативні структури» передбачає, що як віддаленість від рівноваги, так і нелінійність можуть слугувати причиною впорядкованості в системі. Тобто у будь-якій системі формується своя власна структура, отже, своє власне поєднання параметрів «порядку» і «хаосу». Дисипативні структури в економіці передбачають, що для ефективного управління економічними системами важливим є не кількість і потужність впливів на неї, а форма цих впливів.

Застосування синергетичної парадигми до пізнання традиційних властивостей, процесуальних факторів економічних систем різноманітного типу уможливлює розкриття економічних інваріантів, які є незмінними в умовах цивілізаційних трансформацій. Однак такі економічні інваріанти є не стільки

характеристикою системи (в якій параметри «хаосу» і параметри «порядку» розглядаються залежно від позиції дослідника), скільки інформаційними інваріантами. Тобто в умовах динамічного розвитку невариативною можна вважати інформацію, якою система обмінюється із зовнішнім середовищем, проте не з точки зору її змісту, а з точки зору її структури. При цьому інформаційні інваріанти економічних систем розвиваються у часопросторових системах координат (координатах хронотопу), які, в свою чергу, враховуються під час вирішення питання про «упорядкованість» чи «хаотичність» системи.

Отже, сучасні синергетичні дослідження руйнують «лінійні» моделі темпоральних рядів економіки з огляду на принцип неможливості здійснення обчислення основних інформаційних інваріантів системи, а відтак, і прогнозування її розвитку, без врахування можливості її перебування у стані «хаосу». Варто зазначити, що категорії «порядку» і «хаосу» в синергетиці розглядаються як однаково спостережувані, при цьому «хаос» виявляється оцінюваним і прогнозованим на тих самих засадах, що і «порядок», тільки з іншою кількістю змінних під час обчислення.

В економічних системах, розглянутих у параметрах «порядку» і «хаосу», можливі «режими із загостренням», поблизу яких посилюється «хаотична» складова, а мікроскопічні флуктуації трансформуються до макроскопічних і навіть приймають «критичні» розміри, що є необхідною умовою фазових якісних структурних перетворень. «Нестабільність» і «нестійкість» реалізують «стрибки» у соціумі, що є важливим принципом рефлексивного управління в економічних системах, якщо ціль розвитку сприймається як «темпоральний» рух за рахунок синергетичних ефектів. Отже, управління самоорганізованими (здатними до самоорганізації) системами є часопросторовою характеристикою системи.

У сучасних економічних дослідженнях суттєво розширилося поле застосування і традиційних аналітичних методів, до яких належить порівняння. Цей спосіб вважають одним із найважливіших, оскільки з нього, власне, і розпочинається

науковий аналіз. Він відомий з давніх-давен своїм застосуванням у математиці, природничих науках, зокрема у біології, лінгвістиці, мовознавсті, історичній науці. Яскравим прикладом використання порівнянь ще у класичній політичній економії є теорія порівняльних переваг Д. Рікардо.

Порівняння – це науковий метод пізнання, у процесі якого невідоме (досліджуване) явище, предмети зіставляють з уже відомими, досліджуваними раніше для виявлення загальних ознак або відмінностей між ними. За допомогою цього методу вирішують такі завдання: виявлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами; проведення доказів або заперечень; класифікація і систематизація даних. Залежно від того, що беруть за базу для порівняння, розрізняють декілька його видів.

На мікрорівні, порівнюючи звітні дані з плановими, виявляють ступінь виконання або невиконання завдань, зобов'язань. Порівняння звітних показників з даними попередніх періодів дозволяє охарактеризувати результати діяльності підприємства в динаміці, а порівняння планових показників звітного періоду з фактичними показниками минулих періодів дає змогу визначити ступінь напруженості планових завдань. Порівнянням аналогічних показників діяльності аналізованого підприємства зі спорідненими підприємствами виявляють причини відмінностей в ефективності використання матеріальних, трудових ресурсів і мобілізації резервів на кожному з об'єктів, які взяті для порівняння. Крім того, таке порівняння дає змогу визначити конкурентоспроможність підприємства, що важливо в ринкових умовах.

Для оцінки стану і використання виробничого потенціалу підприємства та виявлення рівня ефективності управління велике значення має порівняння досягнутих і запланованих показників діяльності досліджуваного підприємства з теоретично можливими показниками, економічною моделлю. Для оцінки перспектив розвитку підприємства, визначення найбільш ефективних шляхів використання капітальних вкладень, напрямів розвитку технічної бази виробництва важливу роль відіграє порівняння з показниками «підприємства майбутнього». У цих

показниках знаходить відображення результат прогресивної технології і техніки, що забезпечують значне зростання продуктивності праці щодо досягнутого в галузі рівня.

В економічному аналізі розрізняють такі ***види порівняльного аналізу:***

– горизонтальний;
– вертикальний;
– трендовий.

Горизонтальний порівняльний аналіз використовується для визначення абсолютних і відносних відхилень фактичного рівня досліджуваних показників від базового та оцінки відхилень. ***Вертикальний порівняльний аналіз*** застосовують для вивчення структури економічних явищ та процесів шляхом розрахунку питомої ваги складових у загальному цілому (питома вага позичкового капіталу в загальній його сумі), співвідношення складових цілих між собою (власного і позичкового капіталів), а також впливу факторів на рівень результатних показників шляхом порівняння їх розмірів до і після зміни відповідного фактора. ***Трендовий аналіз*** застосовується під час дослідження рядів динаміки, тобто під час вивчення відносних темпів зростання і приросту показників за ряд років до рівня базисного року.

Використання методу порівняння можливе за умови виконання таких вимог:

– формування порівнюваних показників за єдиною методикою (ідентичні способи організації збору інформації, методи обрахунку, узагальнення даних тощо);

– явища, які порівнюються, повинні бути якісно порівнювані між собою, тобто мати щось спільне, що було б основою для порівняння;

– порівнювані явища повинні бути виміряні в однакових одиницях виміру;

– дані за порівнюваними об’єктами повинні братися на одну і ту саму дату або за один і той самий часовий інтервал;

– формування показників, які порівнюються, в однакових умовах (порівнювані об’єкти повинні належати сукупностям явищ, які перебувають на однаковому рівні розвитку).

На макрорівні загальнонауковий метод порівнянь отримав широке застосування у порівняльному аналізі таких складно-структурованих об'єктів дослідження, якими є економічні системи – національного і світового господарств. Сучасний порівняльний аналіз економічних систем виділився у самостійний розділ економічної теорії (Comparison of Economic systems, Comparative Economic Systems) і бере початок у працях одного з родоначальників американського інституціоналізму – професора Вісконсінського університету Дж. Коммонза у 20-ті роки XX сторіччя, що було пов'язано з виникненням і кристалізацією принципово відмінної від ринкової економіки системи централізовано-керованого господарства (командної економіки) в СРСР, а згодом й у нацистській Німеччині.

Порівняльний аналіз економічних систем передбачає сукупність методів, способів і прийомів зіставлення кількісних і якісних характеристик різних економічних систем з метою виявлення подібності/розбіжності, визначення їх переваг і вад, віднайдення та реалізації ефективних форм організації господарського життя суспільства. Він істотно доповнює, уточнює, верифікує сучасні системні, структурно-функціональні дослідження в економіці.

3.5. Формаційний, цивілізаційний, інституціональний, циклічний підходи в сучасному економічному пізнанні

Наразі економічна наука пропонує багато підходів до досліджень соціогосподарського розвитку, його стадіальності, розбудови різних типів, моделей економічного зростання і відповідних класифікацій економічних систем залежно від обраних критеріїв їх поділу за найбільш характерними ознаками. Доволі поширеним залишається ***формаційний підхід*** до аналізу і порівняння економічних систем, що розвивається в руслі марксистської традиції ще із середини XIX ст. Він ґрунтується на теорії переходів від одного способу виробництва до іншого, при цьому еволюція людського суспільства і суспільний прогрес у цілому розглядаються як поступальний рух від нижчих до вищих

за розвитком суспільно-економічних формацій. Економічна система розглядається як фундаментальна складова певної формації і фактично ототожнюється із способом виробництва. Останній визначається рівнем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин, які співвідносяться між собою як зміст і форма. В основі розвитку суспільно-економічних формацій закладений конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, насамперед відносинами власності, які можуть сприяти або стримувати цей розвиток. Згідно з пануючими в певному суспільстві формами власності в усій історії людства виділяються п’ять формацій з відповідними їм способами виробництва: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична.

Формаційний підхід, безперечно, відіграв значну роль у становленні наукового пізнання соціального прогресу, структуруванні економічного розвитку, наданні йому об’єктивного закономірного і поступального характеру. Однак він виявив і певні вади, саме пов’язані з економічним детермінізмом. Так, у межах формаційного підходу важко пояснити тривале співіснування різних економічних і суспільних систем, які можуть навіть належати до різних цивілізацій. Твердження К. Маркса, що всі сторони життя суспільства визначаються його економічною системою, способом виробництва також виглядають доволі однобічними.

Економічна система сама значною мірою є наслідком загального характеру суспільства. Релігія, філософія, природні і національні особливості, ментальність, наприклад, допомагають визначити спосіб організації господарського життя суспільства. Політична система суспільства може висувати і залишати при владі консерваторів, які намагаються зберегти статус-кво, унаслідок чого економічні зміни відбуватимуться значно повільніше. Або культурна спадщина нації може включати великий запас нагромаджених технологічних знань, і тоді економічна система такої нації, напевне, істотно відрізнятиметься

від системи нації, де такі знання незначні[37]. Ще більший вплив на генезу економічних систем можуть справляти природно-кліматичні умови країни.

Деякою мірою подібні вади усуває ***інституціональний підхід*** до порівняння економічних систем, динаміки їх розвитку. Так, інституціональна інтерпретація структури суспільства, запропонована відомим шведським економістом Г. Мюрдалем, багато в чому нагадує структуру суспільно-економічної формації. Однак вона відрізняється саме тим, що економічна система з усіма своїми складовими утворює інституціональну основу суспільства разом і в тісних взаємозв'язках, взаємовпливах з іншими важливими інституціями. Економічна система, таким чином, виступає породженням і відтворенням субординованої взаємодії багатьох суспільних інституцій. При цьому виникає нова проблема методологічного характеру, яка полягає в самоідентифікації, виокремленні фундаментальних рис, певного типу економічної системи, чиї інституції розчиняються в інших елементах інституціональної основи суспільства, навіть «потопають» серед них.

Найбільш поширеним у сучасних умовах є ***загальноцивілізаційний підхід*** до класифікації економічних і суспільних систем, відповідно до якого їх еволюція розглядається у значно ширших межах руху від цивілізації до цивілізації, наприклад за схемою: доіндустріальне – індустріальне – постіндуструальне суспільство.

Такий підхід поєднує у собі сильні сторони як формаційного, так й інституціонального аналізу і типологізації економічних систем, не виключаючи тривалого співіснування в одній цивілізації різних типів організації господарського життя суспільства та їх повторюваність у різних цивілізаціях. При цьому основним критерієм виділення типів економічних систем є їх домінуюча роль у певній господарській цивілізації і відповідність загальному вектору розвитку цієї цивілізації.

Об'єднуючою ознакою наведених вище підходів є

---

[37]Шніцер М. Порівняння економічних систем: монографія; пер. з англ. К.: Основи, 1997. С. 84.

типологізація економічних систем, соціогосподарського розвитку відповідно до їх взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, місця і ролі у значно більших соціально-культурних утвореннях як формація, суспільство, цивілізація. Водночас з поля зору випадають внутрішня логіка функціонування і самоустрою економічних систем, їх типові риси, структурованість, які мають певний власний потенціал та інерцію самовідтворення навіть у несприятливому навколишньому середовищі. Тому сучасна політекономія поряд з аналізом зовнішніх (формаційних, інституційних, загальноцивілізаційних тощо) чинників класифікації різних економічних систем виділяє з конкретно-історичних умов і розмаїття реальних проявів соціально-економічного розвитку суспільства найбільш типові, абстрактні форми та механізми його господарської організації. Тим самим продовжується традиція класичної та неокласичної школи у розробці потужного аналітичного інструментарію дослідження, без чого сьогодні важко уявити можливості моделювання і прогнозування перебігу господарських процесів, внутрішньо- і міжсистемних трансформацій економіки і суспільства.

Зазначеним вимогам стосовно підходів до класифікації економічних систем відповідає ***концепція ідеальних типів господарства,*** розроблена в руслі німецького неолібералізму. Згідно з цією концепцією критеріями типологізації економічних систем виступають конституюючі їх елементи, а саме форми (права) власності і координуючий механізм. Відповідно до цього всі існуючі економічні системи тяжіють до декількох ідеальних типів, в основі яких полягає різний ступінь централізації або децентралізації прийняття господарських рішень, співвідношення форм приватної і державної власності. Найбільш характерною і поширеною на сьогодні є диференціація економічних систем на ідеальні типи за ступенем розвиненості ринкового механізму координації господарських процесів[38]. З огляду на зазначене,

[38]Гайгер Линвуд Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика: учебник; общ. ред. и предисл.; пер. с англ. В. А. Исаев. М.: ИНФРА-М, 1996. С. 45–46.

можна виділити п’ять основних (ідеальних) типів сучасних економічних систем, довкола яких обертаються різноманітні реальні форми прояву організації господарського життя суспільства: традиційна, командна, перехідна, змішана і ринкова економіка.

Для ***традиційної економіки,*** де виробництво має замкнений, локальний характер, обмежений завданнями самозабезпечення і підтримання господарства у незмінній формі, вибір та прийняття основних економічних рішень зумовлюється пануючими традиціями, звичаями, суспільними і груповими інстинктами.

Спадковість і кастовість визначають економічну поведінку індивідів, їх роль у суспільному поділі праці. Усі сфери життя суспільства позначені застоєм, різко обмежені технічний прогрес та інновації, оскільки вони суперечать традиціям і звичаям, загрожують стабільності суспільних структур. Релігійні та соціокультурні цінності переважають і мають первісне значення стосовно економічної доцільності.

В основі ***командної економіки*** лежить суспільна (державна власність) практично на всі виробничі ресурси, засоби виробництва. Тотальне одержавлення економіки зумовлює централізовано планове прийняття основних економічних рішень (насамперед що, як і для кого виробляти). Для командної економіки притаманна вертикальна система ієрархії, на вершині якої центральний плановий орган, що приймає стратегічні рішення, встановлює пріоритети господарського розвитку суспільства, регламентує усі сфери економічного життя.

У ***ринковій економіці*** координація і регулювання господарської діяльності, прийняття основних економічних рішень відбувається на основі дії ринкового механізму. Рушійними мотивами економічної поведінки виступають особисті матеріальні інтереси, коли господарюючі суб’єкти, конкуруючи між собою, прагнуть максимізувати свої доходи і корисності на основі індивідуального прийняття рішень, орієнтації на сигнальну систему ринкового ціноутворення. Роль держави обмежується сферою забезпечення нормативно-правової

бази, захисту приватної власності, підтримки і розвитку конкурентного устрою ринкового господарства.

Характерною ознакою ***змішаної економіки*** виступає поєднання індивідуального прийняття рішень, приватного підприємництва і конкуренції з економічним контролем як з боку суспільства, так і приватних інститутів. У змішаній економіці значно розширена сфера державного контролю і регулювання на основі державних витрат, державної власності, перерозподілу, оподаткування, програм соціального забезпечення та ін. Питома вага і конкретні форми державного втручання в економіку суттєво відрізняються від країни до країни.

Зміст ***перехідної економіки*** визначається динамічним, нерівноважним станом перетворень усієї системи соціально-економічних відносин у напрямі до нової організації господарського життя суспільства. Перехідна економіка досить часто і небезпідставно ототожнюється зі змішаною або багатоукладною економічною системою, яка поєднує в собі старі та нові якості, різні способи господарювання. Однак ці характеристики далеко не вичерпують складний і суперечливий політекономічний зміст феномену перехідної економіки. Остання є не просто економікою переходу від однієї якості до іншої, а й особливою за якістю економікою, яка може відтворюватися і функціонувати доволі тривалий час.

Наведені порівняння і класифікація економічних систем мають узагальнюючий характер і зосереджують увагу на типових способах господарювання та їх визначальних рисах. Природно, що кожний з розглянутих типів економічних систем проявляється у багатоманітності похідних форм економічного і соціального розвитку різних суспільств і країн. Звідси випливає, що з'ясування специфіки функціонування реальних економічних систем можливе лише шляхом аналізу і зіставлення їх ідеальних типів з конкретно-історичними формами економічного устрою, відповідною системою виробничих відносин і механізмами господарювання.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть різницю між позитивною і нормативною економікою.

2. За яким принципом економічна теорія ділиться на два рівні аналізу: мікро- та макрорівень?

3. У чому полягає системність реалізації основних економічних цілей? Поясніть принцип дії магічного чотирикутника.

4. Що є предметом економічної науки?

5. До якого історичного періоду можна віднести виникнення економічних знань?

6. Економічні вчення та їх генезис у процесі суспільно-економічного розвитку.

7. Класифікація економічних наук.

8. Які основні функції та завдання економічної теорії? Аргументуйте свою точку зору.

9. Економічні закони: їх види та основні характеристики.

ТЕМА 4
Характеристика загальних методів наукових досліджень

 Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– пояснити, що таке основні групи загальних методів наукових досліджень та роль філософії у їх пізнанні;

– описати загальнологічні методи і засоби наукових досліджень;

– пояснити, які існують правила аргументації.

4.1. Основні групи загальних методів та роль філософії у їх пізнанні

Вчення про методи (сукупність правил дії, спосіб, знаряддя, завдяки яким досліджуємо та розв'язуємо теоретичні або практичні проблеми) відіграє винятково важливу роль у забезпеченні процесів пізнання та якості таких досліджень. В умовах різкого підвищення ролі знань для забезпечення суспільного розвитку необхідність пізнання методів наукових досліджень ще більше зростає та вимагає свідомого оволодіння методологією в її розумінні як вчення про методи наукового дослідження. Це пов'язано з тим, що такі методи попередньо визначають певну «технологію», алгоритм пошуку і мають регулятивний характер. Вважається, що метод як інструмент пізнання необхідно постійно пристосовувати до предмета науки, а не навпаки.

У сучасній науці зростають потреба і роль методологічних інновацій, що торкаються посилення міждисциплінарних, комплексних досліджень складних проблем, впровадження методів синергетики – теорії самоорганізації, орієнтованої на пошук законів еволюції відкритих, несталих природних і соціальних систем, актуалізації категорій випадковості, можливості, причинності, розвитку та суперечності, що висуває нові вимоги до методів наукового дослідження та їх пізнання.

Всебічний аналіз методів дослідження можливо здійснити у межах філософської теорії. Оскільки філософія – це найбільш загальне знання, то її методи намагаються з'ясувати спосіб, яким набувається це знання, розкрити механізм його формування, відкрити нові смислові горизонти загальних понять та надати їм свою особливу інтерпретацію. Відомо, що філософи ще за часів Бекона і Декарта намагалися досліджувати проблему методів наукового пізнання, а саме індукцію, дедукцію, аналіз, синтез тощо. А тому відома група «класичних» методів дослідження, серед яких узагальнення, аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо, є достатньо вивченими. Проте існують і методи, філософське осмислення яких має менш короткий термін, наприклад мислений експеримент, моделювання, формалізація, інтерпретація тощо. Розвиток методичного апарату наукового пізнання конкретних наук означає прогресивний процес у науці.

Хоча філософські методи не завжди є наявними, вони можуть застосовуватися свідомо або стихійно, але будь-яка наука оперує елементами всезагального значення, а саме закони, категорії, причини тощо.

Загалом філософське вчення про методи наукового дослідження будується на основі глибокого узагальнення тих методів, що застосовуються у конкретних науках. Конкретні науки дають необхідний матеріал відносно використання цих методів. Разом з тим вони не розкривають необхідною мірою їх теоретико-пізнавальну природу, а також їх статус у системі наукового пізнання. У цьому полягає важливість задіяння філософського підходу до осмислення методів наукового пізнання. Відтак, як важливу тенденцію розвитку концептуального апарату конкретних наук, вважають синтез філософських і конкретно-наукових понять. Інтерпретація як засіб подальшого поглибленого дослідження окремих процесів, методів і понять конкретних наук неможлива без глибокого осмислення відповідних філософських категорій.

У зазначеному контексті варто виділити деякі філософські методи, що одночасно є важливими для розуміння інших методів наукового пізнання. Особливе місце серед них посідає

діалектичний метод, який визнає єдність протилежностей, розглядає поняття і предмети в розвитку на відміну від попереднього метафізичного методу мислення, який будувався на незмінності понять і виключенні суперечностей. Одночасно діалектика, намагаючись з'ясувати зміст найбільш загальних понять, не бере до уваги реальну дійсність, що призводило до неадекватних такій дійсності висновків. Тому вважається, що такий метод продуктивний на завершальному етапі пізнання, коли уже сформований зміст окремих понять, і необхідно показати їх взаємозалежність.

Іншим філософським методом є ***феноменологічний метод***, коли формування понять відбувається шляхом інтуїтивного схоплення сутностей (загального) в одиничному. Однак довільність інтуїції інколи зумовлює те, що на її основі вбачають сутнісні відмінності.

Трансцендентальний метод також поширений у філософії. Його сутність полягає в тому, що визначення сущого подається через розкриття суб'єктивних умов (засад) його формоутворення. І хоча все суще дається нам суб'єктивно, вважається, що поза увагою залишається об'єктивний зв'язок між сущим і сущим, не видно логіки розвитку сущого.

Існують й інші філософські методи, що дозволяють пізнавати світ, а відтак важливі для пояснення методів наукового дослідження.

Загалом наукове пізнання охоплює два основних рівні – емпіричний (у якому переважає живе споглядання, чуттєве пізнання) та теоретичний (у якому переважає раціональний момент), межа між якими досить умовна і рухома пояснює й особливості використання різних методів наукового пізнання. Тому за рівнем пізнання методи дослідження поділяють на емпіричні та теоретичні. Одночасно існують й інші ознаки класифікації методів дослідження, наприклад за точністю припущень – детерміністичні й стохастичні, або ймовірнісно-статистичні; за функціями, які вони здійснюють у пізнанні – методи систематизації, пояснення й прогнозування; за конкретною сферою дослідження – економічні, фізичні, біологічні, соціальні, технічні тощо.

Загальні методи наукового пізнання, на відміну від спеціальних методів, використовуються протягом усього дослідницького процесу, незалежно від галузі знань та особливостей дослідження. Однак у будь-якому дослідженні використовуються як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження.

Загальні методи наукового пізнання, як правило, поділяють на три великі групи:

1. Емпіричні методи дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, моніторинг), «…неоціненна значимість яких полягає в тому, що вони формувалися під враженням безпосередніх учасників або в результаті передання цих вражень наступними поколіннями»[39].

2. Методи, які використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання та ін.).

3. Методи теоретичного дослідження (від абстрактного до конкретного та ін.).

У першій групі – емпіричні методи дослідження – одним із перших методів виділяють ***спостереження***. Спостереження щодо визначення у філософських словниках – це навмисне й цілеспрямоване сприйняття зовнішнього світу з метою вивчення і відшукання сенсу в явищах.

Спостереження можна охарактеризувати як пізнавальний процес, який спирається насамперед на роботу органів чуттів людини та його предметну матеріальну діяльність. Важливо, щоб спостереження не призводили до результатів, які не залежать від бажань суб'єктів. Для того щоб бути основою теоретичних і практичних дій, вони повинні інформувати нас про об'єктивні властивості й відношення реально існуючих предметів та явищ. Разом з тим можливості методу спостереження обмежені. Він дозволяє виявити лише зовнішні ознаки, зовнішні прояви фактів, а внутрішні процеси залишаються для спостереження недоступними.

---

39 Фінансова думка України. Монографія / П.І.Юхименко, С.В.Льовочкін, В.М.Федосов, С.І.Юрій ; за заг. ред.. д-ра екон. Наук, проф.. В.М.Федосова. – Київ : Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010 – У 3 т. – Т. 1 – 2010. – 687 с. С. 56.

Для перетворення спостережень у продуктивний метод пізнання, вони мають відповідати ряду вимог, серед яких найважливіші це: планомірність, цілеспрямованість, активність, систематичність. Узагальнюючи, можна стверджувати, що спостереження як засіб пізнання дає первинну інформацію про світ.

До деяких характеристик цього методу ще повертатимемось і під час дослідження його застосування як спеціального методу у разі збирання й узагальнення інформації. Це також стосуватиметься й деяких інших методів, зважаючи на їх важливість та специфіку застосування у процесі вирішення конкретних завдань наукового дослідження.

Подібність та відмінність предметів, явищ, дійсності, а також теорій, точок зору дозволяє встановити такий метод пізнання, як ***порівняння***. На їх основі можна встановити загальне, що властиве двом або кільком об'єктам, яке є сходинкою на шляху до пізнання законів та закономірностей. Для того щоб порівняння було плідним, порівнювати треба лише ті явища, між якими може існувати визначена об'єктивна спільність, та здійснювати його за найважливішими (у межах конкретного пізнавального завдання) ознаками.

У зв'язку із широким використанням у конкретних науках кількісних методів суттєвого значення набув такий загальнонауковий метод, як ***вимірювання***. Його осмислення потребує врахування ряду принципових основ, серед яких такі. По-перше, вимірювання завжди виступає як пізнавальний процес, що здійснюється з метою отримання адекватних кількісних характеристик об'єкта. По-друге, результати вимірювання завжди підпорядковані складним статистичним законам і мають імовірний характер. По-третє, результати вимірювань виступають у формі відносних істин, адже перебувають під впливом розвитку вимірювальної техніки, методів обробки результатів вимірювання та людського фактора.

Водночас вимірювання, на відміну від порівняння, є більш точним пізнавальним засобом, що становить процедуру визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці вимірювання (еталона). Цінність вимірювання полягає в

тому, що воно дає точну, кількісно визначену інформацію про навколишній світ. Серед емпіричних методів наукового пізнання вимірювання займає приблизно таке ж місце, як і спостереження та порівняння.

Окремим випадком спостереження є ***експеримент. Цей*** метод наукового дослідження припускає втручання у природні умови існування предметів і явищ, при цьому відтворюючи визначені сторони предметів і явищ у спеціально створених умовах, щоб вивчати їх без супутніх обставин. Експеримент являє собою дію, яка планується і на кожному кроці коригується теорією. Загалом науково поставлений експеримент може бути здійснений лише за наявності теорії або теоретичної основи, що обумовлює його завдання, дає узагальнення та його пояснення.

Хоча експеримент визначається в деяких словниках як планомірно проведене спостереження, експериментальне вивчення об'єктів, порівняно зі спостереженням, має ряд переваг:

1) у процесі експерименту стає можливим вивчення певного явища в чистому вигляді;

2) експеримент дає змогу досліджувати властивості об'єктів в екстремальних умовах;

3) забезпечує достатню повторюваність для того, щоб відокремити суттєві риси та виявити зв'язки.

Організація експерименту зазвичай включає ряд стадій: висунення гіпотези; постановка конкретного завдання й вибір об'єкта дослідження; підготовка матеріальної бази для виконання експерименту; розробка й підготовка необхідного матеріалу; вибір оптимального шляху експерименту; спостереження явищ у ході експерименту, їхня фіксація й опис; аналіз й узагальнення отриманих результатів.

Будь-який експеримент може здійснюватись як безпосередньо з об'єктом, так і з його «замінником» або моделлю. Використання моделей дає змогу застосовувати експериментальний метод дослідження до таких об'єктів, безпосереднє оперування якими ускладнюється або навіть є неможливим. Тому моделювання – особливий метод, який широко застосовується в науці.

До складу методів, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження, прийнято відносити: абстрагування; аналіз і синтез; індукцію й дедукцію.

Абстрагування в розумовій діяльності має універсальний характер, тому що процес мислення безпосередньо пов'язаний з ним або з використанням його результатів. Сутність цього методу полягає у відході від певних якостей та відношень речей. Відволікання від несуттєвих властивостей і зв'язків, предметів поєднується з одночасним виділенням (фіксуванням) одного або кількох аспектів, що становлять об'єкт дослідження.

Розрізняють процес абстрагування і результат абстрагування, названий абстракцією. Абстракція вважається вищим щаблем у процесі розвитку людського знання. Зазвичай під результатом абстрагування розуміється знання про певні сторони об'єктів. Абстракція може виступати у формі чуттєво-наочного образу (наприклад модель атома), ідеалізованого об'єкта (наприклад «абсолютно чорне тіло»), судження («цей предмет білий»), абстрактного поняття, категорії (найбільш широкого поняття певної науки або філософії, наприклад «матерія», «якість», «кількість», «міра» та ін.), у формі закону (закон виключеного третього, закон тотожності) тощо. Процес абстрагування в системі логічного мислення тісно пов'язаний з іншими методами дослідження, насамперед з аналізом і синтезом.

Аналіз у традиційному розумінні є методом дослідження шляхом розкладання складних явищ на складові. Якщо аналіз – це метод наукового пізнання явищ і процесів через вивчення їх складових, то ***синтез*** – це поєднання таких частин в систему. Ці методи тісно пов'язані та можуть набувати різних форм залежно від властивостей досліджуваного об'єкта, а також від мети дослідження.

Емпіричні аналіз і синтез застосовуються на стадії попереднього ознайомлення з об'єктом, вони дозволяють пізнати явище, однак недостатні для проникнення в його сутність. Можливість більш глибокого проникнення в сутність об'єкта дає структурно-генетичний аналіз і синтез. Попередні припущення

про причиново-наслідковий зв’язок поглиблюються внаслідок виділення у складному явищі центральних елементів або ланок, що визначають всі інші сутності об’єкта.

Історичний метод використовується там, де предметом дослідження стає історія об’єкта, тобто для дослідження складних об’єктів.

З методів теоретичного дослідження основним вважається ***метод сходження від абстрактного до конкретного***, від загального до одиничного (дедукція). Цей метод становить загальну форму руху наукового пізнання, закон відображення дійсності в мисленні. Так, наприклад, у процесі класифікації наук і визначенні співвідношення суспільних і технічних наук використовувався метод сходження від абстрактного до конкретного шляхом розгляду спочатку чисто теоретичних, фундаментальних суспільних наук, зокрема політичної економії, і переходив потім до конкретних економік і далі до технічних наук як найбільш конкретних[40].

Відповідно до цього методу процес пізнання розбивається на два відносно самостійні етапи: на першому етапі відбувається перехід об’єкта від конкретного до його абстрактних визначень за допомогою понять і суджень. Об’єкт начебто зникає; він перетворюється на сукупність абстракцій, односторонніх визначень. На другому етапі - сходженні від абстрактного до конкретного - ніби відновлюється початкова цілісність об’єкта, він відтворюється у своїй багатогранності, але вже в мисленні.

Виокремлені два етапи взаємозалежні. Сходження від абстрактного до конкретного неможливе без попереднього «анатомування» об’єкта без руху від конкретного до абстрактного, і навпаки. Отже, розглянутий метод є процесом пізнання, відповідно до якого мислення рухається від конкретного в дійсності до абстрактного мислення і навпаки – до конкретного в мисленні.

---

[40] Кедров Б. М. Классификация наук и соотношение общественных и технических наук // Взаимосвязь технических и общественных наук. Л., 1972. С. 11–15.

Важливо зазначити, що компонентами теоретичного пізнання, які виступають ключовими ланками розвитку знання на вищому, теоретичному рівні, є проблема, гіпотеза та теорія. ***Проблема*** – це така форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнане, але потребує свого пізнання. Проблема є динамічною формою пізнання та відображає два моменти його руху: постановка проблеми та її розв'язання. На думку К. Поппера, наука розпочинається не із спостережень, а саме з проблем. Останні виникають або як наслідок протиріч в окремій теорії, або як наслідок зіткнення двох різних теорій, або як результат зіткнення теорії із спостереженням. ***Гіпотеза*** – це така форма знання, яка має в собі передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання має невизначений характер і потребує доведення. Якщо гіпотеза перевірена й доведена, то вона стає науковою теорією, тобто достовірним істинним знанням. ***Теорія*** – дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності. На думку К. Поппера, теорія повинна задовольняти двом вимогам: несуперечливості, тобто не порушувати відповідний закон формальної логіки, відкритості для експериментальної перевірки. Значно ширше розглядав критерії, яким повинна відповідати будь-яка наукова теорія, А. Ейнштейн. Зокрема, до вищезазначених вимог він додавав також такі, як «логічна простота» передумов (основних понять та основних умов між ними); характеризувалися різноманітністю предметів, які вона пов'язує в цілісну систему абстракцій; мали широку сферу застосування з урахуванням того, що в межах прийнятності її основних понять вона не буде відкинута, та деякі інші[41]. Особливе місце в теорії посідають ***закони***, які відображають внутрішній суттєвий зв'язок явищ і процесів, що зумовлюють їх необхідний закономірний розвиток.

Серед наукових методів теоретичного дослідження найчастіше розрізняють ***формалізацію*** – відображення змістовного

[41]Эйнштейн А. Физика и реальность. М.: Русское изд., 1965. С. 139.

знання у формалізованій мові (знаки, формули) за допомогою найрізноманітніших «штучних» мов, до яких належить мова математики, математичної логіки й інших наук для точного виразу думок і запобігання неоднозначності; ***аксіоматичний метод*** – коли за основу побудови теорії беруться аксіоми, з яких усі інші твердження теорії виводяться логічним доведенням; ***гіпотетико-дедуктивний метод*** – передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких у підсумку виводиться твердження про емпіричні факти.

У сучасній науці зростають роль і значення філософських методів. Так, діалектичний філософський метод важливий у разі поєднання макро- і мікросвітів, природничих і соціальних наук, коли зближуються та взаємодіють їхні методи. Це стосується і зростаючої математизації наукових теорій, рівень їх абстрактності та складності також тісно пов'язані із застосуванням філософських методів.

4.2. Загальнологічні методи і засоби наукових досліджень

Крім знання вищезазначених загальнонаукових методів пізнання, науковцю важливо знати й уміти використовувати певні логічні закони і правила. До них відносять, зокрема, ***аналіз*** – реальний чи мислений поділ об'єкта на складові, ***синтез*** – їхнє поєднання у ціле, ***абстрагування*** – відхід від певних якостей та відносин досліджуваного явища з одночасним виділенням потрібних для дослідника властивостей, ***ідеалізація*** – мислительна процедура, пов'язана з утворенням абстрактних, ідеалізованих об'єктів, реальне здійснення яких неможливе, ***аналогія*** – встановлення подібності, відповідності в певних властивостях і відношеннях між нетотожними об'єктами та деякі інші.

У процесі читання творів, наукової літератури здійснюємо ***логічний аналіз*** ідей, думок, які у них містяться, вникаємо безпосередньо у їх зміст. Однак тут важлива й інтерпретація тексту для думок та ідей, що зумовлені певним рівнем розвитку суспільства. Методом такої інтерпретації є ***герменевтика***, яка

передбачає проникнення у сенсі окремих феноменів на основі з'ясування їх місця і функції в культурі. До методів інтерпретації ідей відносять також ***психоаналіз,*** зважаючи, що філософія є справою особи, тому знання про цю особу відкриває нові можливості для розуміння його ідей.

Від того, наскільки глибоко засвоєний арсенал логіко-методологічних засобів, залежить рівень осмислення теоретичних результатів. Зважаючи, що теорію певним чином розглядають як систему законів, що відображають сутність об'єкта, який досліджується, арсенал логіко-методологічних засобів можна, зокрема, представити через закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього і закон достатньої підстави.

Згідно із законом тотожності поняття і судження повинні відповідати певній вимозі, а саме предмет думки в межах одного міркування має залишитися незмінним. Тобто вимога цього закону лежить у площині, щоб усі поняття і судження були однозначними. Навіть якщо думки аналогічні, їх змішувати не можна.

Однак зовні однакові вербальні конструкції можуть мати різний зміст і це явище називається ***омонімією***, а коли та сама думка виражається по-різному, можемо говорити про ***синонімію.***

Вважається, що однією із найбільш поширених помилок у науковому дослідженні є ототожнення різних понять, яке проявляється у підміні понять.

Вимога несуперечності мислення сформульована в законі суперечності, який традиційно не займається законом несуперечності, що, власне, більш точно відбиває його сукупність. Тобто, коли одне висловлювання стверджує, а інше заперечує одне й те саме, вони не можуть бути правильними одразу.

В основі закону суперечності лежить якісне визначення явища речей. Це пояснюється тим, якщо певний предмет має визначену властивість, то вона повинна стверджуватися в судженнях про нього, а не заперечуватися. Такий закон дає змогу критично ставитися до будь-яких неточностей наукової інформації і в цьому полягає його важливе значення.

Однак закон суперечності не діє при ствердженні і одночасному запереченні для одного предмета, який розглядається у різні моменти (зокрема, фактор часу) або у різних відношеннях. Для розуміння цього наводять такий приклад: один з випадків стверджує, що «дощ сприятливий для сільського господарства», а інший висвітлює протилежну думку: «дощ несприятливий для сільського господарства». Проте у першому випадку мається на увазі весна, а у другому – осінь (період збирання врожаю), тому можна визнати правильними обидва висловлювання.

У науковій праці не можна ігнорувати також закон виключення третього, згідно з яким одне з двох суджень неправильне, а інше – правильне. Третього не дано. Але такий закон не діє стосовно протилежних суджень, які несуть додаткову інформацію.

Для доведення обґрунтованості наукових висновків важливим є також закон достатньої підстави. Його загальний зміст висловлюється так: будь-яка істинна думка має достатню підставу, а саме будь-яку іншу думку, з якої за потреби випливає істинність першої. Тобто, будь-яке судження в дослідженні для його визнання істинним потребує обґрунтування. Цей закон дозволяє зробити правильний висновок на основі відокремлення правильного від помилкового.

Якщо наукова інформація у вигляді суджень отримана з інших суджень, а не безпосередньо, це характеризується як умовивід. Їх вважають розумовою операцією, за допомогою якої з певної кількості заданих суджень виводиться інше судження, що пов’язане з вихідним судженням. Кваліфікують усі умовиводи як індуктивні, дедуктивні або зроблені за аналогією.

Якщо висновок щодо певного елемента множини роблять на підставі загальних властивостей цієї множини, то такий умовивід визначають як дедуктивний. Проте наукова значимість дедуктивного методу не може переоцінюватися, адже його застосування можливе лише після одержання вихідного знання.

Умовивід від часткового до загального, коли висновок про клас загалом роблять на підставі знання про частину предметів

цього класу, є індуктивним. При узагальненні емпіричного матеріалу індукція робить припущення про причину досліджуваних явищ, а дедукція теоретично доводить отримані індуктивним шляхом висновки, перетворюючи їх на достовірне знання.

Об'єктом наукових досліджень можуть бути предмети або явища, для пояснення і оцінки яких практично неможливо застосувати дедуктивний та індуктивний методи. У такому випадку використовують умовивід за аналогією, а саме: нове явище уподібнюють іншому, відомому подібному явищу та поширюють на нього раніше отриману інформацію.

Історія розвитку науки і техніки показує, що аналогія слугувала основою для багатьох наукових і технічних відкриттів. Умовивід за аналогією часто є єдиним доступним методом у суспільно-історичних науках. Так, за відсутності достатнього фактичного матеріалу маловідомі факти, події пояснюються за аналогією з раніше дослідженими фактами з життя інших народів, наділяючи їх однаковими якостями. Однак, оскільки не буває двох цілком однакових сукупностей обставин, повна логічна аналогія неможлива.

4.3. Правила аргументації

Вміння доводити свої судження або спростовувати доводи опонентів, що відносять до основного в науковому дослідженні, можливо здійснити за допомогою аргументації.

Сутність ***аргументації*** – полягає в обґрунтуванні істинності судження (тези, доказу) за допомогою інших суджень (аргументів або доводів). В основі аргументації лежить логіка, це суто логічний процес.

Існують правила, дотримання яких призводить до досягнення аргументацією своєї мети.

Перше правило означає, що тезу доведення потрібно формулювати зрозуміло, не допускаючи двозначності. Це досить важливо, адже будь-яка помилка під час вибору слів, можливість

подвійного тлумачення фрази, нечіткий виклад думки – можуть бути використані опонентами.

Згідно з другим правилом теза у ході її доведення повинна залишатися незмінною, тобто має доводитись те саме положення. Отже, не можна відступати від початкового формулювання тези упродовж усього процесу доведення.

Щоб аргументи були переконливими, до них висуваються такі вимоги: 1) аргументами можуть виступати лише ті положення, істинність яких була доведена або вони взагалі не викликають сумніву. Якщо поставити під сумнів хоча б один аргумент, то відразу під загрозу підпадає весь хід доведення. Відтак аргументи виконують роль фундаменту, на якому будується все доведення;

2) має виконуватись правило автономного обґрунтування, що означає, що аргументи повинні бути доведені незалежно від тези. В іншому випадку потрібно буде доводити сам аргумент;

3) аргументи не мають суперечити один одному;

4) аргументи мають бути достатніми, тобто бути логічно пов’язаними з тезою, а отже, бути істинними.

У науковому дослідженні часто доводять не істинність, а хибність судження, тобто неправильність доказу інших дослідників, що має назву спростування доказів. Воно може забезпечуватися трьома способами: 1) критикою тези; 2) критикою аргументів; 3) критикою демонстрації.

Щодо критики тези, то його метою є доведення неспроможності (або помилковості) висунутої тези. При цьому спростування такої тези може бути прямим або непрямим. Пряме спростування будується у формі міркування, а саме: спочатку умовно припускають істинність висунутого положення, а потім поступово логічним шляхом доходять до протилежного висновку. У разі прямого спростування аргументація виконує руйнівну функцію. Тобто доводиться неправильність тези, але замість неї не пропонується жодна інша ідея.

У випадку непрямого спростування можна непрямо аналізувати тезу протилежної сторони, не перевіряючи аргументи, а зосереджуючи увагу на всебічному обґрунтуванні

власної тези. За умови достатньої обґрунтованості власної тези робиться другий крок, а саме: висновок про хибність першої тези. Тобто теза і антитеза регулюються принципом «третього не дано», коли правильним може бути лише одне твердження.

У випадку «критика аргументів» за умови доведення хибності або сумнівності аргументів послаблюється позиція опонента, оскільки це засвідчує необґрунтованість тези. При цьому критика аргументів може здійснюватися шляхом наголошення на неточному викладенні фактів, двозначності процедури узагальнення статистичних даних, сумнівів у авторитетності експерта тощо. Сумніви достовірності доказів переносяться на тезу, що випливає з таких доказів, а тому вона також розцінюється як сумнівна.

Третій спосіб спростування - критика демонстрації, коли необхідно показати, що в міркуваннях опонента немає логічного зв’язку між аргументами і тезою. Теза, яка не випливає з аргументів, є необґрунтованою.

Важливо розуміти, що критика аргументів і критика демонстрації лише руйнують доказ. Тому можна лише зазначити, що теза потребує іншого обґрунтування, адже спирається на непереконливі доведення або такі, які прямо не стосуються тези.

Для науковця особливе значення має правило побудови логічних визначень. Щоб дати правильне визначення, важливо дотримуватися правила двомірності. Це вимагає тотожності понять. Якщо під час формулювання поняття застосовуємо інше, яке, у свою чергу, визначається за допомогою першого, то це буде тавтологією, де визначальне поняття повторює обумовлене.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику методу як інструменту пізнання.
2. У чому полягає значення філософського підходу до осмислення методів наукового пізнання?
3. Назвіть приклади методів, поширених у філософії.
4. За якими ознаками класифікуються наукові методи?

5. За якою ознакою поділяються методи дослідження на емпіричні та теоретичні?

6. Що таке спостереження і коли воно застосовується?

7. Охарактеризуйте загальнонауковий метод вимірювання.

8. Дайте стислу характеристику методів, що використовуються на емпіричному і теоретичному рівнях дослідження.

9. Яка роль логічних методів у наукових дослідженнях?

10. Охарактеризуйте вимоги до процесу аргументації.

ТЕМА 5
Сутність і зміст спеціальних методів наукових досліджень

 Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– засвоїти найбільш поширені методи збирання та узагальнення інформації;

– з'ясувати особливості методів економічного аналізу;

– зрозуміти специфіку економіко-математичних методів та методів моделювання;

– з'ясувати особливості методів економічного аналізу;

– пояснити в чому полягає відмінність методів прогнозування і планування, програмно-цільового та нормативного методів;

– охарактеризувати зміст евристичних методів.

5.1. Методи збирання та узагальнення інформації

До складу спеціальних методів, що широко застосовуються під час проведення економічних досліджень, входить велика сукупність таких методів. При цьому побудова системи спеціальних методів залежить від логічної послідовності конкретного дослідження. Однак будь-яке дослідження завжди починається зі збирання інформації та її зведення, необхідного групування, аналізу, виявлення суттєвих елементів і визначальних зв'язків. У подальшому це дає змогу опрацювати завдання майбутнього розвитку, визначати певні очікування, ризики, ресурси та ефективність економічних рішень. Саме тому методи збирання й узагальнення інформації мають першочергове значення в системі наукових досліджень.

5.1.1. Методи спостереження та збирання даних

Спостереження – це початковий етап емпіричного дослідження, який полягає в цілеспрямованому сприйнятті предметів та явищ дійсності для одержання безпосередніх даних про об'єкт пізнання. Воно є науково організованим процесом

урахування фактів про явища і процеси, що відбуваються в економіці, та збирання на його основі масових початкових (вихідних) даних. Одночасно існує бачення спостереження як пасивного методу наукового дослідження, при якому дослідник не впливає на розвиток подій.

Залежно від становища спостерігача розрізняють включене і просте спостереження. ***Включене спостереження*** передбачає входження в соціальне середовище, адаптацію до нього дослідника. ***Просте спостереження*** передбачає реєстрацію позицій дослідником, і за потреби воно може здійснюватися за орієнтовним планом, що дозволить структурувати об'єкт, виділити його елементи, ознаки, функції.

За охопленням одиниць сукупності спостереження поділяють на суцільне і несуцільне. ***Суцільне спостереження*** – це процес фіксації та збирання інформації, орієнтований на повне врахування всіх одиниць сукупності, з яких складається досліджуване явище. ***Несуцільне спостереження,*** на відміну від суцільного, охоплює лише частину одиниць сукупності, яка повинна характеризуватися масовістю й нести на собі всі характерні риси повної сукупності. Різновидами несуцільного спостереження є вибіркове спостереження, спостереження основного масиву, анкетне, монографічне.

5.1.2. Методи вибіркового спостереження

Вибіркове спостереження спеціально передбачає відбір певного кола одиниць загальної сукупності, характеристика яких дає змогу судити про всю сукупність.

Спостереження основного масиву проводиться за відібраними великими одиницями спостереження, всередині яких сконцентрована значна частина предметів або явищ, які необхідно вивчити.

Збирання інформації за спеціально підготовленими формами-запитами (анкетами) від певного кола осіб, що можуть оцінити певний предмет чи явище відповідно до свого фаху або за іншими критеріями, становить сутність ***анкетного обстеження***. В основному воно має вибірковий характер, адже навіть за умови опитування всієї сукупності осіб результати

отримують лише від частки. Різновидом анкетного обстеження є інтерв'ювання.

Монографічне спостереження застосовується для детального вивчення одиничних, але типових об'єктів (господарств, організаційних схем тощо).

Залежно від того, як враховуються факти, розрізняють поточні, періодичні та разові спостереження.

Якщо в процесі спостереження систематично й постійно фіксуються факти у міру їх виникнення, тобто за часом проведення спостереження характеризується як ***регулярне поточне спостереження*** – воно полягає в безперервній реєстрації фактів за мірою їх виникнення. Іншим різновидом регулярного спостереження є ***періодичне спостереження***, тобто таке, що повторюється регулярно через певні визначені проміжки часу.

Разове спостереження організовується з дотриманням загальних правил проведення спостережень, але є актом одномоментним, що не передбачає повторів чи постійного збирання даних. Момент, до якого приурочене таке разове спостереження, є критичним моментом. Його вибір важливий для правильності первинних даних і залежить від розуміння природи досліджуваного явища, можливості доступу до нього тощо.

Залежно від того, який вид спостереження обрано для збирання певної первинної інформації, отримують різний первинний матеріал – анкети, записи реєстраторів, документальну звітність, який формується уповноваженими особами або безпосередньо самими дослідниками із застосуванням спеціального інструментарію (або без нього) та відповідних знань.

Дані можна отримувати шляхом безпосереднього обліку, який здійснюється уповноваженою особою, для чого ведуться записи (реєстрації), що мають документальний характер.

Крім того, для з'ясування ринкових позицій, попиту, вимог до якості або ціни продукції, вибору найбільш привабливих для покупки товарів, розміру сімейного бюджету певних категорій громадян та структури витрат, доходів домогосподарств тощо проводять збирання даних шляхом опитування у формі анкетування та інтерв'ювання.

Анкетування проводиться за допомогою спеціально підготовлених опитувальних листів – анкет, де міститься упорядкований перелік питань, що дають змогу отримати нову інформацію. У процесі формулювання питань анкети важливо дотримуватися таких правил: однозначність, стислість та валідність як міра відповідності запитання проблемі, що вивчається.

Часто застосовуються вибіркові та індивідуальні обстеження. Для анкетного опитування характерна відсутність безпосереднього контакту між дослідником і респондентом. Його перевага у відносній доступності, легкості обробки та оперативності, а недолік – у суб'єктивному характері висловлювань, що формує бар'єр на шляху до адекватної інтерпретації, отриманої методом опитування інформації.

Інтерв'ювання – це процес виявлення позицій (ставлення), опитуваних стосовно кількісних чи якісних характеристик явищ і процесів, яке проводить безпосередньо дослідник. У його основі лежить інтерв'ю – бесіда, побудована за певним планом через безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом з обов'язковою фіксацією відповідей. Розрізняють ***формалізоване інтерв'ю***, коли формулювання запитань, їх порядок чітко визначені й інтерв'юер не має права відхилятися від них, та ***нестандартизоване інтерв'ю,*** коли поряд з визначеними темою, планом, основними завданнями все інше домислює інтерв'юер. Має місце також телефонне інтерв'ю.

Анкетування та інтерв'ювання, як і будь-які інші види обстеження, можуть бути суцільними, вибірковими, груповими та індивідуальними.

Розрізняють три ***способи опитування***: 1) експедиційний спосіб збирання інформації, за яким уповноважена та спеціально підготовлена особа проводить опитування певної категорії людей з метою з'ясування проблеми; 2) спосіб самореєстрації, коли опитуваним роздаються бланки для самостійного внесення відповідей на запитання; 3) кореспондентський як різновид самореєстрації, згідно з яким здійснюється реєстрація фактів про явища і процеси на місцях їх виникнення спеціально підготовленими особами, та надсилання результатів до відповідних

інстанцій. Розсилка запитів проводиться за допомогою пошти або на електронну адресу.

Іншим способом збирання даних (переважно соціологічних) є ***перепис***. Це спеціально організоване спостереження, завдання якого полягає у повному обліку кількості та складу певного явища через запис необхідних даних за кожною одиницею явища, що досліджується.

Під час організації спостереження головним є визначення мети, об'єкта, одиниць сукупності та одиниць спостереження. Об'єктом спостереження є сукупність одиниць предмета або явища, що вивчається, про які необхідно зібрати первинну інформацію. Одиниця сукупності – це первинний елемент об'єкта спостереження, що несе на собі ознаки, які підлягають реєстрації. Одиниця спостереження – первинний елемент, про який передбачається отримати певні відомості. Одиниця спостереження та одиниця сукупності співвідносяться як загальне й часткове, хоча інколи збігаються.

Програма спостережень визначає мету, об'єкт, порядок проведення, загальну схему й послідовність, організаційну структуру, перелік показників, що мають характеризувати суттєві риси об'єкта дослідження, способи та інструменти їх вимірювання.

Вибіркове спостереження дає змогу отримати узагальнюючі дані, які достовірно відображають характеристики всієї сукупності предметів та явищ, не вдаючись до суцільного обстеження.

При цьому всі сукупності розподіляють на генеральні (які охоплюють абсолютно всі наявні одиниці предметів чи явищ) та вибіркові (що стосуються лише генеральної сукупності, що підлягає вибірковому дослідженню).

Працюючи з вибірковими спостереженнями, дослідники обмежуються використанням двох базових показників: відносних і середніх.

Відносні величини (частка, питома вага) дають змогу дати зведену характеристику сукупності за альтернативними ознаками, показують частку елементів, з яких складаються певні частини сукупності.

Середні величини необхідні для визначення серед показника варіюючої ознаки всієї сукупності, яка досліджується: генеральної або вибіркової.

Розрізняють статистичну і класичну вибірку. ***Статистична вибірка*** характеризується таким підходом до вибірки, якому притаманний випадковий відбір елементів вибірки, а також використання теорії ймовірності для оцінювання результатів вибірки, включаючи оцінювання ризику вибірки. ***Класична вибірка*** за кількісними ознаками базується на теорії нормального розподілу, тобто нормального розподілу всіх розбіжностей.

Дослідникові важливо обов'язково враховувати, що під час формування й подальшого вивчення вибіркової сукупності можуть мати місце похибки реєстрації й похибки вибірки (або репрезентативності). При цьому ***репрезентативність вибірки*** – це здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Похибки реєстрації пов'язані з неточністю вимірювання і документування даних, отриманих у процесі спостереження. Їх причини – так званий людський фактор, неправильно вибраний критичний момент, недосконалі методика чи технічні засоби визначення кількісних та якісних ознак тощо. ***Похибка репрезентативності*** – це відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності. Рівень похибок репрезентативності залежить від належного представництва у вибірковій сукупності елементів, які несуть на собі характерні риси генеральної сукупності. Цей тип похибок розраховується за допомогою показників середньої похибки вибірки, похибки частки альтернативної ознаки, похибки без повторної вибірки, граничної похибки вибірки, коефіцієнтів довіри. За допомогою них, а також з урахуванням попередніх обстежень і пробних вибіркових обстежень можна розрахувати необхідну кількість елементів вибірки.

Розрізняють також ***систематичні помилки*** вибірки, що виникають в основному внаслідок: 1) неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності; 2) занадто малого обсягу вибірки; 3) хибного застосування способу відбору одиниць аналізу.

5.1.3. Методи групування

Групування – це розподіл генеральної або вибіркової сукупності за певними сутнісними варіюючими ознаками. Вони мають назву ознак групування або критеріїв.

Групування дає змогу впорядкувати первинний матеріал, тематизувати досліджувану сукупність та провести сортування її елементів.

Особливою формою групувань є класифікації. Вони будуються виключно за атрибутивними ознаками, вирізняються сталим характером і мають фундаментальне значення для теоретичного дослідження. Елементами класифікації зазвичай є групи й підгрупи.

Групування висувають особливі вимоги до визначення варіативних ознак. Насамперед необхідно з'ясувати теоретичні основи існування певних явищ та на вивченні яких елементів буде спрямоване групування.

Структурні групування застосовуються для однотипних сукупностей і орієнтовані на вивчення складу таких сукупностей з варіативними ознаками, а також взаємозв'язків.

Аналітичні групування спрямовані на вивчення взаємозв'язків варіативних ознак у межах однотипної сукупності. Взаємозалежні ознаки поділяються на факторні й результативні. Факторною є варіативна ознака, під впливом якої змінюється (зростає або скорочується) інша результативна ознака.

Групування, побудовані за однією ознакою, мають назву ***простих***, а за кількома, застосовуваними послідовно або одночасно, – ***складних***. Останні бувають комбінованими й багатомірними.

Комбіновані групування – це такі, в яких всередині визначених за однією ознакою груп за іншою ознакою формуються групи другого рівня тощо (зазвичай від 2 до 4 ознак).

Багатомірні групування – це розподіл сукупності на групи з одночасним (паралельним) використанням будь-якої кількості суттєвих ознак у комплексі, що дає змогу застосовувати кластерну теорію. За допомогою подібних багатомірних групувань можна формувати однорідні сукупності, відбирати суттєві ознаки й типові групи об'єктів тощо.

5.1.4. Таблично-графічні методи

Цим методам відводиться значне місце в науковому узагальненні фактів, з'ясуванні закономірностей, систематизації різних факторів тощо.

Табличний метод. Сутність цього методу полягає в систематизації й наочному поданні текстової та цифрової інформації, отриманої внаслідок збирання даних, групування, проведення аналізу, синтезу нових показників, прогнозування розвитку подій та моделювання ситуації у вигляді таблиць. Таблиця є формою раціонального викладення інформації. Це певним способом структурована система рядків і стовпців (граф), призначена для інформаційного наповнення. Першим етапом заповнення таблиці є розробка підмета (який відображає об'єкт вивчення) і присудка (це перелік ознак, якими характеризується об'єкт дослідження).

Цей метод застосовується для наочного відображення порядку розрахунків показників, результатів аналізу планових показників, динаміки показників, структурних змін, виявлення резервів. Аналітичні таблиці вирізняються відносно нескладною побудовою, компактністю та наочністю і містять не лише основну, але й додаткову інформацію для порівняння, а також проміжні підсумки, відхилення, відсотки.

Графічний метод. Графічний метод, як і табличний, передбачає проведення систематизації та наочне подання інформації, отриманої внаслідок збирання даних, групування, проведення аналізу, синтезу нових показників, прогнозування розвитку подій і моделювання ситуації, оформлення результатів аналізу. Графічне відображення економічних показників розрізняють за призначенням (діаграми порівнянь, хронологічні і контрольно-планові графіки) та способом побудови (лінійні, стовпчикові, кругові, об'ємні). Цей метод на якісно новому рівні дозволяє систематизувати накопичену інформацію, більш повно осягнути взаємозв'язки, властиві предмету чи явищу, покращити можливості аналітичного розгляду.

5.2. Методи економічного аналізу

Отримати наукові уявлення про навколишній світ неможливо, не застосовуючи аналіз, що має надзвичайно важливе значення для економічних досліджень. Аналіз необхідний як для теоретиків, так і практиків. Першим він дає змогу визначити закономірності та зв'язки між предметами і явищами в економіці, які формулюються у вигляді теорем, законів, закономірностей і в подальшому мають застосовуватися у предметній діяльності людей. Для других він є сполучним елементом між програмою, проєктом, прогнозом і втіленням їх у життя, яке контролюється за допомогою обліку.

Аналіз у загальному підході – це розподіл предмета або явища на складові для встановлення їх взаємозв'язків і визначення на цій основі їх внутрішньої сутності. Зазвичай економічний аналіз розглядають як науковий спосіб пізнання сутності економічних явищ шляхом визначення їх структури, змісту та взаємозв'язків. В економіці загалом розрізняють три рівні аналізу: 1) макроекономічний (рівень світової й національної економік); 2) регіональний (рівень окремих регіонів); 3) мікроекономічний (рівень окремих суб'єктів підприємництва).

Предметом економічного аналізу є причиново-наслідкові зв'язки економічних процесів і явищ, об'єктом – економічні результати господарювання.

5.2.1. Загальні підходи до класифікації методів економічного аналізу

Економічний аналіз як науковий спосіб вивчення господарських явищ і процесів використовує велику сукупність прийомів і способів дослідження господарської діяльності будь-якого економічного суб'єкта. Відтак існують підстави здійснення класифікації методів економічного аналізу.

Усі види (напрями) економічного аналізу можна систематизувати за галузевими, часовими, просторовими, функціональними ознаками, а також за ознакою використовуваних методів,

суб'єктів (користувачів), ступеня охоплення об'єктів, що вивчаються, змісту (спрямованості, головної ідеї).

Оскільки економічний аналіз базується на цілісній системі знань, пов'язаних з необхідністю вирішення комплексу завдань, він розглядається як самостійний науковий напрям і має набір сукупності спеціальних методів як шляхів дослідження (вчення).

Одна з класифікацій методів аналізу виділяє неформалізовані і формалізовані методи аналізу. ***Неформалізовані*** методи засновані не на чітких аналітичних залежностях, а на описі аналітичних процедур на логічному рівні. До них відносять: методи експертних оцінок, сценаріїв, психологічні, морфологічні, порівнянь, побудови систем показників, побудови систем аналітичних таблиць та ін. Застосування таких методів характеризується певним суб'єктивізмом, оскільки велике значення мають інтуїція, досвід та знання аналітики. Наприклад, ***метод експертних оцінок*** – це специфічний спосіб одержання інформації, побудований на здатності фахівців, учених знаходити найбільш ефективні варіанти вирішення конкретних завдань з оцінювання перспектив розвитку. Експертна оцінка являє собою мотивовану думку експерта на основі його вміння з достатньою точністю оцінювати тенденції розвитку, який бере участь в експертизі, під якою розуміється сукупність усіх дій і заходів, спрямованих на одержання, обробку, аналіз і узагальнення експертних оцінок.

Психологічні методи – це методи, які спрямовано діють на особистість конкретної людини. *Метод* ***морфологічного аналізу*** – це пошук найкращих варіантів співвідношення між окремими компонентами структури проблем. При цьому структура проблеми – це співвідношення проблем окремих параметрів явища, процесу.

У основі ***формалізованих*** методів лежать досить жорсткі формалізовані аналітичні залежності. Ці методи поділяються на статистичні, бухгалтерські та економіко-математичні.

У науковій літературі також існує класифікація за рядом ознак. Залежно від способу пізнання економічних систем вони

поділяються на три групи: 1) загальнонаукові; 2) економіко-логічні; 3) економіко-математичні.

У групі загальнонаукових методів виділяють підгрупи: а) методи теорії пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція); б) евристичні методи (метод мозкового штурму, анкетування, морфологічний метод, метод асоціації та аналогій).

У групі економіко-логічних методів – підгрупи: ***а) методи детермінованого факторного аналізу (методи елімінування, логарифмічний метод, інтегральний метод); б) методи загального аналізу*** (методи порівняння і групування, методи середніх величин та індексів, методи балансового зв'язку, графічні методи, методи комплексної оцінки).

До групи економіко-математичних методів відносять: методи економічної кібернетики, методи дослідження операцій, економетричні методи, методи математичного програмування, методи кореляційно-регресійного зв'язку.

Інший підхід до класифікації методів економічного аналізу провадиться залежно від мети, глибини аналізу та об'єкта дослідження, методи аналізу можуть бути згруповані на декілька груп.

I. Методи інформаційно-логічного аналізу: порівняння; відносних і середніх величин.

II. Методи детермінованого (функціонального) факторного аналізу: балансовий, індексний, визначення тенденції і показників динаміки; визначення показників варіації; ланцюгової підстановки; інтегральний; пропорційного тиску; логарифмування; функціонально-вартісного аналізу.

III. Методи стохастичного (кореляційного) факторного аналізу: кореляційного аналізу; порівняння паралельних рядів; дисперсного аналізу; компонентного аналізу; дискримінантного аналізу; багатомірного факторного аналізу та ін.

Перша група – ***методи інформаційно-логічного аналізу*** дають змогу шляхом зіставлення кількісних та якісних характеристик об'єкта чи явища визначити їхні спільні риси, відмінності та співвідношення, при цьому не аналізуючи взаємозв'язків, їхньої природи, напрямів, сили тощо.

Наступні дві групи пов'язані з ***факторним аналізом***. Факторним називають аналіз, який дає змогу вивчити й виміряти взаємозв'язок факторів та їхній вплив на результативний показник. При цьому розрізняють детермінований і стохастичний факторні аналізи. Детермінований аналіз застосовується для вивчення впливу факторів, зв'язок яких з результативним показником має функціональний характер (сума, різниця, добуток або ділення).

У разі ***стохастичного аналізу*** зв'язок між факторами та результативним показником має неповний, вірогідний (кореляційний) характер. Важливим є й те, що для будь-якого виду факторного аналізу застосовують метод моделювання, тобто формалізації взаємозв'язків між факторами і результативним показником у вигляді математичного рівняння (функції).

Важливим є поділ методів аналізу на якісні та кількісні. ***Якісні методи*** дозволяють на основі аналізу зробити висновки, наприклад про фінансовий стан підприємства, його інвестиційний потенціал тощо. Способи і прийоми якісного аналізу включають евристичні методи, до яких слід віднести метод експертних оцінок, розробку сценаріїв, мозкового штурму, ділові ігри. Загалом такі методи використовуються переважно в процесі стратегічного аналізу.

Кількісні (кваліметричні) методи дозволяють у ході аналізу оцінити ступінь впливу факторів на результативний показник, розрахувати коефіцієнти регресії для цілей планування і прогнозу, оптимізувати певні рішення. До кількісних методів належать статистичні, бухгалтерські та економіко-математичні. Існує підхід, згідно з яким кількісні методи поділяють за ознакою їх використання на дві групи: 1) для обробки результатів спостережень і експериментів, серед яких особливе місце посідає статистичний метод; 2) друга група – для моделювання, діагностики, прогнозування, комп'ютеризації тощо. Зважаючи на особливу роль означених груп економічних методів у наукових дослідженнях, розглянемо їх більш детально.

5.2.2. Методи і прийоми статистичного аналізу

Статистичні методи економічного аналізу об'єднують такі методи: порівняння, індексний, ланцюгової підстановки, елімінування, графічний, табличний, ряди динаміки. Окремі з цих методів уже були охарактеризовані, а зміст інших відобразимо такі.

Метод порівняння. Порівняння – найбільш поширений метод проведення економічних досліджень, який полягає в зіставленні однорідних об'єктів з метою пошуку подібних або різних елементів. По суті, з нього розпочинається аналіз роботи підприємств, галузі, результатів реалізації економічної політики. Метод порівнянь вимагає забезпечення порівнянності показників, що порівнюються.

В економічних дослідженнях застосовуються такі види порівнянь: з планом, попереднім періодом, нормативом, з іншими однопрофільними (кращими, гіршими, найбільш типовими) об'єктами або суб'єктами, економічною моделлю, середньогалузевими та регіональними показниками, різними варіантами вирішення економічного завдання та ін.

Індексний метод. Індекс – це відносний показник, що характеризує зміни сукупності різних величин за певний період. Індекси дають змогу оцінити розвиток або співвідношення явищ, процесів чи сукупностей, що не підлягають підсумуванню. Застосування індексного методу потребує формування однорідних сукупностей та приведення їх до зіставного формату.

Найбільш вживаними індексами є територіальні (необхідні для просторових порівнянь), цінові, інфляційні, фізичного обсягу, якісних показників, індивідуальні, групові, агрегатні, середні з індивідуальних, індекси змінного складу (для порівняння середніх величин, на які здійснюють вплив структурні фактори) – добуток індексу постійного (фіксованого складу в незмінній структурі на індекс структурних змін), розраховані за базовим та ланцюговим принципами. У зв'язку з цим розрізняють базисні та ланцюгові індекси. Базисний індекс відображає зміну показника цього періоду порівняно з показниками періоду, що прийнятий за базу порівняння. Ланцюговий індекс характеризує зміну показника цього періоду

порівняно з показниками попереднього періоду. Добуток ланцюгових індексів дорівнює відповідному базисному індексу.

Для з'ясування динаміки явищ і процесів необхідне використання індексів як відносних показників. Індексний метод дозволяє здійснити розкладення за факторами відносних і абсолютних відхилень узагальнюючого показника. Загалом індексний метод застосовується у процесі вивчення складних явищ, окремі елементи яких непорівнянні.

Метод ланцюгової підстановки, коли у вихідну базову формулу результуючого показника підставляється звітне значення першого фактора, який досліджується. Далі отриманий результат порівнюється з базовим значенням результуючого показника, що надає можливість оцінити вплив першого фактора. Далі в отриману під час розрахунку формулу підставляється звітне значення наступного фактора, який досліджується. Порівняння отриманого результату з попереднім дає оцінку впливу другого фактора. Процедура продовжується доти, поки у вихідну базову формулу не буде підставлено фактичне значення усіх факторів, введених у модель.

Результати цього методу багато в чому залежать від послідовності підстановки факторів. Існує правило: спочатку оцінюється вплив кількісних факторів як екстенсивних, а потім – якісних, що характеризують вплив інтенсивності. Саме на якісні фактори відносять весь нерозподілений залишок.

Метод елімінування. Дозволяє виокремити дію одного фактора на узагальнюючі показники, виключаючи дію інших факторів.

Ряди динаміки. Це ряд чисел, які характеризують зміни показників у часі. Аналіз динамічних рядів дозволяє визначити: 1) напрям зміни показників (зростання, зменшення, стабільність, нестабільність); 2) наявність тенденцій у зміні показників; 3) середній рівень показників; 4) темпи зростання та приросту показників.

Розрізняють інтервальні динамічні ряди, що характеризують результати за певні періоди, та моментні, що характеризують економічні явища в певний момент часу.

У процесі проведення економічного аналізу важливе значення має використання певних його прийомів, які пропонуються дослідникові теорією і практикою. Серед основних прийомів такі.

Прийом зведення та групування. Зведення передбачає підведення загального результату дії різних факторів на загальний показник. Групування полягає у виділенні поміж явищ, які вивчаються, характерних груп за певними ознаками. Згруповані дані оформляються у вигляді таблиць, які являють собою форму раціонального викладу цифрових характеристик, явищ та процесів, що досліджуються.

Прийом абсолютних і відносних величин. Абсолютні величини характеризують розміри (обсяги) економічних явищ. Відносні величини відображають рівень виконання планових завдань, дотримання норм, темпи зростання і приросту, структуру, питому вагу або показники інтенсивності.

Прийом середніх величин. Використовується для узагальненої характеристики масових, якісно однорідних економічних явищ. Він відображає відмітну особливість цієї сукупності явищ, встановлює її типові риси. Залежно від конкретної мети використовуються різні види середніх величин: середні арифметичні, геометричні, прості, середньозважені.

Прийом динамічних рядів. Він передбачає характеристику змін показників у часі, представлення послідовних значень показників, розкриття закономірностей і тенденцій розвитку. Розрізняють ряди моментні (для характеристики об’єкта в різні моменти часу) і періодичні (за певний період часу).

Прийом всеохоплюючих і вибіркових спостережень. Всеохоплюючі спостереження передбачають вивчення всієї сукупності явищ, що характеризують будь-який один бік діяльності. Вибіркові спостереження мають за мету вивчення діяльності на основі типових представників усієї сукупності явищ або процесів. За даними вибіркових спостережень, на основі методів теорії ймовірності визначається можливість розповсюдження висновків на всю генеральну сукупність явищ, що вивчаються.

Прийом деталізації та узагальнення. Деталізація здійснюється шляхом розкладення узагальнюючого (кінцевого) показника на часткові. Розкладаючи та деталізуючи складні показники за окремими складовими і факторами, визначають вплив кожного з них на ці показники. Узагальнення розкривають зв'язок між частинами цілого і визначають ступінь їх впливу на загальні результати.

5.2.3. Бухгалтерські методи аналізу

Важливу роль у науковому пізнанні та в процесі наукових досліджень відіграє бухгалтерський облік і бухгалтерські методи аналізу. ***Бухгалтерський облік*** – це система безперервного суцільного і взаємопов'язаного спостереження за створенням суспільного продукту і пов'язаними з ним процесами обміну, розподілу і перерозподілу, за наявністю і рухом майна господарств і відображення цих процесів у грошовому виразі з метою отримання інформації, потрібної для управління діяльністю господарства будь-якого масштабу та рівня. У бухгалтерському обліку і звітності найбільш повно відображаються господарські засоби в соціально-економічні операції з метою контролю за виконанням установлених планів та збереженням власності. Тому своєчасний і повний аналіз бухгалтерської звітності дозволяє вжити необхідних заходів щодо поліпшення виконання запланованих показників. У цьому контексті особлива роль належить епізодичним вибіркам, спостереженню, а також поглибленим перевіркам. Матеріали ревізії, фінансового контролю становлять важливе джерело аналізу економічної інформації.

Загалом ***метод бухгалтерського обліку*** – це сукупність засобів і прийомів, за допомогою яких господарська діяльність відображається в обліку.

У ряді бухгалтерських методів економічного аналізу особливе місце посідає ***балансовий метод***. Основне призначення й сутність балансового методу – це встановлення співвідношень (пропорцій) груп взаємопов'язаних показників, щодо яких необхідно досягти взаємної тотожності. Найбільш широке

застосування цей метод отримав у практиці бухгалтерського обліку, плануванні (насамперед у частині ресурсного забезпечення, фінансів), розробці проєктів (бізнес-планів), у логістиці. Він застосовується на мікро-, мезо- та макрорівнях для аналізу розвитку підприємств, галузей, міжгалузевих комплексів, регіонів, кластерних об'єднань, економіки країни, розвитку міждержавних економічних союзів тощо з метою надання користувачам повної, правдивої та неупередженої інформації.

Цей метод передбачає формування теоретично обґрунтованих і логічно взаємопов'язаних груп показників, які умовно розподіляються на потребу в ресурсах та можливість її забезпечення, наприклад необхідний персонал та наявні трудові ресурси, доходи й витрати бюджету, інвестиції та доходи, платіжні ресурси і платіжні зобов'язання тощо.

Зіставлення взаємопов'язаних показників, згідно з балансовим методом, здійснюється з метою виявлення та вимірювання їх взаємного впливу, а також підрахунку резервів підвищення ефективності виробництва. Під час застосування балансового методу аналізу зв'язок між окремими показниками відображається у формі рівності підсумків, отриманих у результаті різних зіставлень.

Метод подвійного запису на рахунках бухгалтерського обліку означає, що кожна сума відповідної бухгалтерської операції записується двічі: на дебет одного і кредит другого рахунку, який має вигляд своєрідної двосторонньої таблиці. За допомогою подвійного запису забезпечується контроль унаслідок встановлення рівності підсумків записів за дебетом та кредитом рахунків.

5.2.4. Методи факторного аналізу

У наукових економічних дослідженнях важливу роль відіграє застосування факторного аналізу. Факторний аналіз використовується для комплексного аналізу господарської діяльності, пошуку і класифікації факторів, що впливають на економічні явища і процеси, з виявленням причинно-наслідкових зв'язків, що впливають на зміну конкретних показників

господарської діяльності. ***Факторний аналіз*** – передбачає оцінку впливу окремих факторів на результативний показник за допомогою детермінованих або стохастичних прийомів дослідження. При цьому факторний аналіз може бути як прямим, власне, сам аналіз, а саме розкладення результативного показника на складові частини, так і зворотнім (синтез), коли окремі елементи об'єднуються у загальний результативний показник. При цьому дотримується така послідовність: на першому етапі виділяють фактори, що визначають рівень показника, який визначає цей рівень, на другому – встановлюють функціональну залежність між показником і виділеними факторами, а на третьому – вимірюють вплив змін кожного фактора на зміну аналізованого показника.

Для здійснення факторного аналізу можуть використовувати такі методи: диференціювання, арифметичних різниць, індексний, ланцюгових підстановок, інтегральний. Оскільки сутність деяких із перелічених методів уже розкривалася, зупинимося на характеристиці інших методів.

Метод диференціювання передбачає, що загальний приріст результативного показника розкладається на складові, де значення кожного з них визначається як добуток відповідної частинної похідної на прирощення змінної, за якою вирахувана ця похідна. Так званий нерозділений залишок інтерпретується як логічна похибка методу диференціювання і просто ігнорується. Риси такого методу полягають у тому, що немає повного розкладення, немає потреби встановлення черговості зміни факторів, а також він носить досить штучний характер, оскільки вимагає безперервності функції і нескінченно мали зміни ознак, чого в економічних дослідженнях не може бути, оскільки багато показників змінюються дискретно.

Метод арифметичних різниць передбачає факторний розклад шляхом множення приросту досліджуваного фактора на комбінацію базисних і фактичних значень інших факторів. Цей метод є наслідком методу ланцюгових підстановок, а тому містить усі його переваги і недоліки.

Інтегральний метод засновано на використанні критеріїв інтегральної оцінки. Під час його використання не потрібно встановлення черговості зміни факторів, він адитивний у часі, проте характеризується значною складністю розрахунків і певних умовностей застосування. У процесі його застосування розрахунки проводяться на основі базових значень показників, а помилки розрахунків (нерозкладний залишок) розподіляються між факторами порівну на відміну від методу ланцюгових підставок, коли більша частина такого залишку надає на останній якісний фактор.

Метод функціонально-вартісного аналізу. Функціонально-вартісний аналіз – це метод системного аналізу об'єкта, орієнтований на оптимізацію співвідношення споживчих властивостей товару і витрат на його розробку, виробництво та використання або між корисним ефектом, сукупними витратами та платоспроможністю. Ключовим поняттям цього методу є корисний ефект, а завданням – скорочення витрат на одиницю корисного ефекту, яке забезпечується одним із таких шляхів: зниженням витрат у разі одночасного збереження споживчих властивостей; підвищенням якості під час збереження рівня витрат; зменшенням витрат у процесі підвищення якості; збереженням витрат у разі обґрунтованого зниження якісних характеристик. Аналіз проводять за допомогою показників собівартості, матеріало-, трудо-, фондо-, енерго-, наукомісткості, продуктивності праці.

5.2.5. Особливості методів і прийомів фінансового аналізу

В економіці важливою складовою є фінанси, тому з метою виявлення сутності, закономірностей, тенденцій і оцінки економічних і соціальних процесів, вивчення фінансово-господарської діяльності на усіх рівнях і в різних сферах відтворення широко застосовується фінансовий аналіз. Він постає одним із головних інструментів фінансового управління, а його сутність, об'єкти і методи мають свою специфіку. Предметом фінансового аналізу є сукупність фінансових відносин, що

аналізуються, фінансових ресурсів і їх потоків, причиново-наслідкових зв'язків і методів їх дослідження.

В основі фінансового аналізу лежить використання великої сукупності загальних та спеціальних методів економічного аналізу. Проте існують і певні особливості застосування методів та прийомів фінансового аналізу.

Зокрема, існують різні види фінансового аналізу, які систематизують за такими ознаками: 1) роль в управлінні та організаційні форми проведення (зовнішній і внутрішній); 2) зміст і повнота дослідження (повний і тематичний); 3) характер об'єкта аналізу (господарюючі суб'єкти в цілому, окремі структурні одиниці і підрозділи, окремі фінансові операції); 4) період проведення (попередній, поточний і перспективний).

Виділяють декілька основних прийомів проведення фінансового аналізу: горизонтальний (трендовий), вертикальний, метод фінансових коефіцієнтів, порівняльний аналіз, факторний аналіз.

Горизонтальний (трендовий) аналіз заснований на вивченні динаміки окремих фінансових показників у часі. У процесі його здійснення розраховуються темпи зростання (приросту) окремих показників і визначаються загальні тенденції їх зміни (тренд). Зокрема, широко використовуються такі форми трендового аналізу, як: 1) порівняння фінансових показників звітного періоду з показниками попереднього періоду; 2) порівняння фінансових показників звітності з показниками аналогічного періоду попереднього року; 3) порівняння фінансових показників за декілька попередніх періодів.

Вертикальний (структурний) аналіз – це визначення структури підсумкових показників з виявленням впливу кожної позиції звітності на результати в цілому. У процесі такого аналізу розраховується питома вага окремих структурних складових фінансових показників.

Порівняльний (просторовий) аналіз базується на зіставленні значень окремих груп аналогічних фінансових показників між собою. У процесі такого аналізу розраховуються розміри абсолютних і відносних відхилень порівняльних

показників. Наприклад, показників цього підприємства від середньогалузевих, підприємств-конкурентів, окремих структурних підрозділів тощо.

***Аналіз фінансових показників (коефіцієнтів*)** базується на розрахунку співвідношення різних абсолютних показників між собою. Фінансові коефіцієнти являють собою відносні характеристики, які дозволяють зіставляти результати діяльності різних підприємств незалежно від кількісних параметрів абсолютних показників у часовому вимірі. У процесі здійснення такого аналізу визначаються різні відносні показники, що характеризують окремі аспекти фінансової діяльності. Аналіз поточної діяльності, ліквідності, фінансової стійкості, аналіз рентабельності тощо можуть бути прикладом такого аналізу

5.3. Економіко-математичні методи та методи моделювання

Для того щоб отримати достовірні відомості про предмети та явища навколишнього світу, саме ті, що відбуваються у сфері економіки, важливо враховувати, що всі вони мають внутрішнє і зовнішнє середовище, з яким перебувають у діалектичній єдності, зокрема зазнають від них певного впливу і самі на них впливають. Отже, в процесі дослідження важливо знати, які елементи справляють найсуттєвіший вплив і які його особливості. Для цього застосовують поняття «функціональні зв’язки», «кореляційні зв’язки» та відповідні методи їх оцінювання.

Незалежно від того, з якими функціональними чи кореляційними зв’язками маємо справу, їх можна поділити на:

– прямі, коли напрям зміни ознаки і результативного показника збігається, та зворотні, коли напрям зміни ознаки і результативного показника протилежності;

– лінійні, коли зі зростанням факторної ознаки безперервно змінюється (збільшується або зменшується) результативна ознака, або нелінійні, коли в разі зростання факторної ознаки результативна змінюється нерівномірно або змінюється напрям;

– однофакторні, коли досліджується зв'язок між однією ознакою (фактором) і результатом, та багатофакторні, коли маємо декілька ознак, які впливають на кінцевий результат. Це, відповідно, парна і множинна кореляція.

Серед економіко-математичних методів, які застосовуються для аналізу й вибору найкращих, оптимальних варіантів, що визначають управлінські та господарські рішення в діючих або запланованих економічних умовах, найбільш розповсюдженими є методи кореляційного аналізу.

Методи кореляційного аналізу використовуються для визначення тісноти зв'язку між показниками, що не пов'язані між собою функціонально. Тіснота зв'язку між показниками вимірюється коефіцієнтом кореляції для прямолінійної залежності і кореляційним відношенням для криволінійної залежності. Сутність кореляційного аналізу зводиться до встановлення рівнянням регресії, тобто виду кривої між випадковими величинами, оцінки тісноти зв'язків і вірогідності результатів вимірів.

Методи оптимізації широко використовуються для розв'язання задач теорії оптимальних процесів, оптимального регулювання тощо. Загальна постановка задачі оптимізації полягає в такому: в деякому просторі S певним засобом виділяється деяка множина *M* точок цього простору, яка має назву припустимою множиною. Далі фіксується деяка дійсна функція $f(x)$, що задана в усіх точках x припустимої множини. Вона називається цільовою функцією. Задача оптимізації полягає в тому, щоб знайти точку x_0 у множині *M*, для якої функція $f(x)$ приймає екстремальне (максимальне або мінімальне) значення. Тобто цільова функція – це математичний замінник сукупності досліджуваних реальних показників ефективності діяльності.

Методи визначення показників варіації. Найбільш широко використовують для характеристики певної сукупності предметів або явищ наочні показники. Але не менш важливо знати й відхилення від середніх показників, які відображають кількісну неоднорідність сукупності, зокрема їх крайні значення –

максимальне й мінімальне. Знання відхилення набуває особливого значення, коли йдеться про неоднорідні сукупності з тотожними середніми значеннями, що у разі детального розгляду виявляються досить різними. У такому випадку середня вважається більш надійною, якщо розмір відхилення незначний, а картина, відображена такою середньою, – найбільш типова.

Для обґрунтування визначення майбутніх характеристик процесу чи явища необхідно знати можливі варіанти його структури та розвитку з урахуванням значної кількості факторів. Основним способом дослідження таких об'єктів є моделювання – дослідження за допомогою умовних зображень об'єктів або їхніх аналогів (умоглядних чи фізичних), що мають аналогічні важливі характеристики. Цей метод передбачає відтворення властивостей певного об'єкта в іншому об'єкті – моделі, що є аналогом оригінального об'єкта.

Моделювання є однією з базових категорій теорії пізнання і означає певний умовний образ об'єкта дослідження. Тобто метод моделювання є одним із способів опосередкованого пізнання.

Модель – це представлення реального об'єкта, системи або поняття у вигляді, що відрізняється від його реального стану існування. Модель виконує функції замінника об'єкта та дозволяє отримати нові знання про цей об'єкт. Модель є джерелом інформації про об'єкт і допомагає пояснити, зрозуміти або вдосконалити цей об'єкт.

Усі моделі можна класифікувати за різними ознаками, наприклад:

– статистичні (всі параметри та залежності співвіднесено до одного моменту часу, тобто в чіткому вигляді відсутня залежність від часу) та динамічні – значення параметрів залежать від часу (за ознакою часу та стану досліджуваної системи);

– аналітичні та алгоритмічні (за способом математичного опису);

– математичні, у складі детермінованих, для яких характерним є те, що за певними значеннями вхідних параметрів на виході можна отримати лише один результат; і стохастичних – невизначені моделі, у яких розподіл ймовірностей певних

параметрів може не існувати або бути невідомим (за видом та характером врахування факторів);

– з програмним, оптимізаційним та імітаційним управлінням (залежно від методу відображення процесів управління);

– предметні (природні та штучні); знакові (мовні (вербальні) та математичні (аналітичні та імітаційні) – за природою моделі;

– лінійні – описують прості системи; нелінійні – володіють властивістю синергізму (за способом задавання відношень між параметрами та змінними).

В ході дослідження економічних, соціальних, адміністративних систем широко застосовують методи математичного, структурного, ситуаційного, інформаційного та імітаційного моделювання. ***Математичне моделювання*** дає змогу отримати характеристики реального об'єкта чи системи. Математична модель системи містить, як правило, опис множини можливих станів системи та закон переходу з одного стану в інший.

Математичне моделювання охоплює імітаційне, інформаційне, структурне, ситуаційне тощо. ***Імітаційне моделювання*** дає змогу відтворити процес функціонування системи у часі. При цьому імітуються основні явища, що утворюють процес. ***Інформаційне (кібернетичне) моделювання*** використовують для побудови моделей, для яких відсутні безпосередні аналоги фізичних процесів. Структурне моделювання базується на специфічних особливостях структур певного вигляду. ***Ситуаційне моделювання*** базується на модельній теорії мислення, в рамках якої можна описати основні механізми регулювання процесів прийняття рішень. В основі модельної теорії мислення є формування у свідомості та підсвідомості людини інформаційної моделі об'єкта чи зовнішнього світу.

Для поліпшення використання природних, матеріально-технічних і трудових ресурсів, регулювання внутрішньорайонних пропорцій та інших цілей застосовується метод розробки ***сітьових (мережевих) моделей.*** Економічна характеристика зазначеного процесу, незважаючи на різноманітність його конкретного змісту,

зводиться до трьох показників: продукція, витрати, час. Знайти оптимальне поєднання цих показників у перспективному розвитку господарського комплексу регіону із заданими кінцевими результатами й обмеженнями на матеріальні, фінансові і трудові ресурси – основна мета розробки миттєвої моделі для потреб управління.

В економіці широко застосовуються економіко-математичні моделі, тобто системи формалізованих співвідношень, які описують основні взаємозв'язки елементів економічної системи будь-якого рівня: підприємства, регіону, господарського комплексу держави, міждержавного економічного союзу тощо. Проте будь-яка модель пов'язана з елементами спрощення, схематизації об'єкта дослідження, до неї невідворотно вносяться елементи звичайних уявлень, що варто обов'язково враховувати для уникнення неправильних висновків.

Виділяються три основних типи моделей, які використовуються в економічному аналізі: дескриптивні, предикативні, нормативні.

Дескриптивні моделі відомі як моделі описового характеру. До них відносять, зокрема, побудову системи звітних балансів, надання звітності у різних аналітичних розрізах, систему аналітичних коефіцієнтів, аналітичні записки до звітності.

Предикативні моделі – це моделі передбачувального, прогностичного характеру. Вони використовуються для прогнозування.

Нормативні моделі. Вони дозволяють порівнювати фактичні результати діяльності з очікуваними, розрахованими за бюджетом. Їх сутність зводиться до встановлення нормативів за кожною статтею видатків з технологічних процесів, видів продукції, центрів відповідальності тощо, а також до аналізу відхилень фактичних даних від цих нормативів.

Адитивна модель – це модель додавання (віднімання), в яку фактори входять у вигляді алгебраїчного виразу.

Мультиплікативна модель – це модель, в яку фактори входять у вигляді добутку.

Кратна модель – це модель, що являє собою відношення факторів.

Змішана модель – це модель, в яку фактори входять у різних комбінаціях.

5.4. Методи прогнозування і планування, програмно-цільовий та нормативний методи

Одним із найбільш динамічних інструментів управління є прогнозування. Воно дає можливість визначити курс розвитку та одночасно становить умову ефективного управління процесами суспільного розвитку.

Прогнозування – це дослідження, основою якого є всебічний аналіз ретроспективного розвитку та глибокого знання об'єктивних законів, а мета – наукове обґрунтування можливого стану об'єктів у майбутньому, а також визначення альтернативних шляхів строків та умов досягнення такого стану. Отже, це процес розробки наукового передбачення у формі прогнозу.

Прогнозування як метод – це науково обґрунтовані передбачення можливих напрямів розвитку майбутнього, що розглядається в тісному взаємозв'язку із зовнішнім середовищем.

До ***принципів прогнозування*** відносять: 1) принцип системності, що передбачає підпорядкованість та взаємопов'язаність прогнозів розвитку об'єкта прогнозування й прогностичного фону; 2) принцип неперервності вимагає корекції прогнозу під час надходження нових даних про об'єкт прогнозування чи прогнозний фон; 3) принцип адекватності об'єктивним закономірностям передбачає врахування при розгляді реальних процесів тенденцій, що переважають, та оцінку ймовірності реалізації виявлених тенденцій.

Об'єктом прогнозування, незалежно від того, йдеться про явище чи предмет, є система, тобто цілісна структурована сукупність взаємопов'язаних елементів, а предметом прогнозування в галузі економіки є розвиток продуктивних сил.

У загальному підході виділяють такі етапи процесу прогнозування: 1) визначення мети прогнозу; 2) встановлення

часового горизонту прогнозу; 3) вибір методики прогнозування; 4) збір та аналіз даних, необхідних для прогнозу; 5) побудова або складання власне прогнозу; 6) контролювання прогнозу.

Важливою складовою соціально-економічного прогнозування є ***економічне прогнозування***. Об'єктом такого прогнозування є економічні явища чи процеси, що пов'язані з діяльністю та розвитком національної економіки чи певної сфери економічної діяльності, а предметом – якісні чи кількісні зміни в економіці чи сфері економічної діяльності під дією сукупності факторів упродовж певного періоду.

У теорії і практиці прогнозування існує велика кількість різних за об'єктом, періодом, масштабом, науковою обґрунтованістю методів і засобів, що, у свою чергу, мають значну кількість схем класифікації. Так, за об'єктами дослідження розрізняють: науково-технічні, техніко-економічні, соціально-економічні, зовнішньоекономічні, демографічні, природно-кліматичні та інші прогнози. За періодом розрізняють: оперативні (поточні), короткострокові (до одного року), середньострокові (від одного до трьох років), довгострокові (від трьох до десяти років), дальньострокові (понад десять років) прогнози.

Одна із класифікацій заснована на визначенні характеру цілей та завдань прогнозів і поділяє методи прогнозування за функціональною ознакою на дослідницькі та нормативні.

Дослідницький прогноз, виходячи з існуючого на певний період базису знань, дозволяє визначити внутрішню логіку розвитку об'єкта прогнозування, його закономірності. Він покликаний виявити і сформувати нові можливості і перспективні напрями розвитку, а також знайти можливі шляхи і умови для досягнення цілей і розв'язання поставлених завдань. Вважається за доцільне дослідницькі прогнози розробляти на першому етапі прогнозування. ***Нормативний прогноз*** слугує для пошуку оптимального шляху досягнення в майбутньому певної кінцевої мети (певного стану розвитку), поставленої у завданні на прогноз. У ньому повинні поєднуватися питання забезпечення кількісного і якісного розвитку, а тому є активним інструментом планування і управління, оскільки спирається на всебічний аналіз

і оцінку різних варіантів рішень та їх безпосередніх і довгострокових наслідків.

Розрізняють також ***експертне прогнозування***, яке спирається на кількісну та якісну інформацію, одержану безпосередньо від експертів.

Найуживанішими методами прогнозування є: методи екстраполяції та інтерполяції; метод автокореляційних функцій; метод регресивних і кореляційних моделей; метод нормативного прогнозування; метод експертних оцінок. Так, ***метод екстраполяції*** полягає в поширенні закономірностей та взаємозв'язків розвитку об'єкта у процесі дослідження, що виявлені у певному часовому періоді, за межі цього періоду. ***Метод експертних оцінок*** заснований на використанні інформації, яку надають фахівці-експерти на основі проведення систематизованих процедур виявлення і узагальнення їх думок з метою визначення основних критеріїв і тенденцій, властивих об'єкту або процесу дослідження, і можуть бути використані у прогнозуванні їх змін на майбутнє.

Комплексним підходом у прогнозуванні вважається ***метод форсайта***[42], що враховує експертну оцінку можливих сценаріїв щодо розвитку прогнозованого об'єкта, а також середовища, яке на нього впливає. При використанні методології форсайта на перше місце виходять ризики виконання планів, що є найбільш важливим для нестабільного і важкопрогнозованого середовища.

Виділяють такі методи-інструментарії форсайта: метод Дельфі (метод експертних оцінок); метод виділення ключових (критичних) технологій, що дозволяє зберігати актуальність макропланування у середовищі, яке швидко змінюється; метод сценаріїв, що передбачає розробку можливих варіантів розвитку подій залежно від чинників впливу на суб'єктів планування; технологічна дорожня карта; метод формування експертних панелей, що відмінне від методу Дельфі тим, що групі експертів (експертній панелі) дають для вирішення конкретне завдання;

---

[42]Соколов А.В. Форсайт: взгляд в будущее. *Форсайт – Высшая школа экономики*. М. 2007. Т.1, № 1. С. 8–15. URL: http://forsight-journal.hse.ru/-2007-I-I/26552024.html

метод аналізу взаємного впливу факторів, що передбачає безпосереднє використання у методиці розрахунку показників макропланів; метод моделювання майбутнього, для якого повинна бути створена чітка й однозначна картина очікуваного результату та спроєктоване його середовище.

Особливе місце займає також SWOT-аналіз, який передбачає глибоке дослідження зовнішнього та внутрішнього середовища на основі сильних і слабких сторін внутрішнього середовища, а також можливостей і загроз зовнішнього середовища та встановлення зв'язків між ними, які в подальшому можуть бути використані для формування стратегічних пріоритетів та формулювання стратегій. Однак звертається увага на те, що під час проведення такого аналізу в більшості випадків застосовується інформація, отримана методом експертних оцінок, що може призвести до отримання значних похибок.

Прогнозування становить інформаційний базис для формування плану розвитку об'єкта чи явища. ***Планування*** – це обґрунтування майбутніх економічних цілей розвитку об'єкта та найкращих способів їх досягнення з урахуванням майбутніх змін зовнішнього та внутрішнього середовища.

Послідовність планування має такі етапи: 1) підготовчий (встановлення цілей, завдань, строків, виконавців, вимог і механізму планування); 2) формування інформаційної бази планування; 3) вибір методів планування; 4) формування проєктів плану; 5) оцінка альтернативних варіантів плану та прийняття плану до реалізації; 6) доведення плану до виконавців; 7) контроль та коригування планових завдань.

Сучасне планування має оперувати як вихідними не фактичними даними з попереднього періоду, а показниками, що характеризують встановлені цілі в майбутньому.

Основними методами планування є: економіко-статистичні, економіко-математичні, факторно-аналітичний, прямих розрахунків, програмно-цільовий, балансовий, експериментальний тощо, які вже частково розглядалися у процесі викладення матеріалу про методи наукового дослідження.

Особливе місце в системі планування посідає фінансове планування як інструмент управління фінансами і фінансовими відносинами. Розрізняють стратегічне, поточне і оперативне фінансове планування, що характеризується використанням необхідних методів. Важливим бюджетним методом планування є ***бюджетування,*** одне з визначень якого подає його як процес складання бюджетів і контролю за їх виконанням і відносить його до важливих управлінських механізмів, інструмент вимірювання результатів менеджменту. Він орієнтований на досягнення кінцевих цілей діяльності. Впровадження системи бюджетів у підрозділах підприємств дозволяє оцінити якість управлінських рішень і забезпечує керуючу підсистему оперативною інформацією про стан справ керованої.

Відмінність системи бюджетів від звичайного виробничо-фінансового плану полягає у тому, що процес бюджетування не завершується власне розробкою планів, а передбачає постійне порівняння фактичних показників з плановими і відповідне їх коригування. Бюджетне планування дозволяє враховувати фактори, які не можуть бути описані за допомогою формалізованих методів. У процесі бюджетування апробують різноманітні варіанти рішень. При цьому оптимальний варіант вибирають шляхом ітерацій, тобто поступового просування від одного управлінського рішення до наступного, більш придатного для поліпшення ситуації.

Логічним продовженням процесів планування є ***програмування;*** фактично це одна з послідовних операцій процесу державного планування. Основне завдання програми – виокремлювати заходи, що дозволяють досягти цілей, які ставлять під час складання макропланування. Згідно з чинним законодавством в Україні програми поділяються на стратегії та загальнодержавні програми.

Програмно-цільовий метод є одним із способів розробки програм, які мають вирішувати певні завдання або сприяти досягненню попередньо визначених параметрів розвитку економічних та інших систем. Ключовими елементами цього методу є поняття «цільова комплексна програма» (далі – ЦКП),

«системний підхід» та принципи, зокрема: цільової орієнтації (націленості на досягнення визначених раніше кінцевих результатів); комплексності (охоплення та реалізація повного переліку заходів із виконання програми, враховуючи можливі варіанти розвитку та всієї доступної до аналізу системи факторів впливу); ефективності (обов'язкової орієнтації на отримання певного позитивного ефекту (економічного, соціального, екологічного, науково-технічного (інноваційного) та ін.); адресності (спрямованості на певних виконавців і користувачів); визначення ключової (провідної) ланки (розподілу всіх елементів ЦКП на основні та допоміжні, визначення їх співвідношення та обов'язкового врахування цього розподілу на всіх етапах розробки і реалізації ЦКП).

Системний підхід полягає у розгляді програми як взаємопов'язаної системи елементів, які розробляються у певній послідовності та становлять єдине ціле.

Цільова комплексна програма – це директивний адресний документ – узгоджений за ресурсами, виконавцями і сторонами комплекс заходів, спрямованих на вирішення найефективнішими способами певних завдань або подолання проблем. Цільові комплексні програми класифікують за ознаками змісту (виробничі, економічні, фінансові, бюджетні, соціальні, науково-технічні, регіональні, економічні та ін.); терміном реалізації (довгострокові, середньострокові, короткострокові); характером постановки завдань (розвитку, реконструкції, створення); масштабом (мікро-, мезо-, макрорівні).

У процесі прогнозування та планування особливого значення набуває використання ***нормативного методу***. Для розуміння його сутності важливо зазначити, що соціально-економічні норми і нормативи – це один з найважливіших засобів державного регулювання. Вони є базовим елементом під час розробки територіальних планів, а також для обґрунтування плану розвитку країни загалом.

5.5. Евристичні методи

Евристичні методи (від грец. пошук) у вузькому розумінні є способами навчання, а у широкому – неформальними методами, які дають змогу досліджувати творчу діяльність, відкривати нове у судженнях, ідеях, способах дії. Застосування евристичних методів приводить до створення моделей творчого пошуку та розв'язання поставлених завдань. Ці методи, зазвичай, застосовуються, коли наявні знання та попередній досвід не у змозі одночасно вирішити наукову проблему.

В економіці найпоширеніше застосування евристичних методів для прогнозування (особливо за умов часткової або повної невизначеності факторів).

Важливим евристичним методом є *метод експертних оцінок* – спеціально організований збір суджень, їх аналіз, зведення і формування зваженого результату.

Метод мозкового штурму – може виявити і класифікувати майбутні оптимальні пропорції системи планів. Цей метод було винайдено 1939 року як спосіб колективної генерації гіпотез, ідей на засіданні експертів, що провадиться за спеціально розробленою схемою. При цьому наголошується на необхідності уникнення попереднього контакту експертів у обговоренні питання для уникнення конформізму між ними.

Метод мозкового штурму передбачає реалізацію ряду етапів: 1) формування групи учасників та групи аналізу; 2) складання проблемної записки, де зазначається мета дослідження, перелік перешкод щодо можливих рішень, масштаби та точність вимірювань та різні види забезпечення; 3) генерація ідей, формування гіпотез, при якому кожен експерт повинен висловити свою точку зору без критики попередніх; 4) систематизація ідей, що здійснюється групою аналізу; 5) оцінка ідей щодо їх практичної реалізації; 6) систематизація всіх завдань.

На базі методу мозкового штурму був розроблений ряд інших методів, зокрема ***метод індуцирування психоінтелектуальної діяльності,*** коли ведучий з високим рівнем знань,

інтуїції, ерудиції ставить питання іншому працівнику, який має достатній кругозір і глибокі спеціальні знання. Це також ***метод синтетичної генерації ідей***, коли важливо відвести учасників від традиційних уявлень і шукати оригінальні рішення.

Ряд інших евристичних методів були охарактеризовані в процесі подання попереднього матеріалу, зокрема при розкритті загальнологічних методів і засобів.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть методи збирання і узагальнення інформації.
2. Охарактеризуйте методи анкетування та інтерв'ювання.
3. Який метод дає змогу впорядкувати первинний матеріал?
4. Роль таблично-графічних методів у науковому узагальненні фактів.
5. Назвіть загальні підходи до класифікації методів економічного аналізу.
6. Які методи входять у групу методів статистичного аналізу?
7. Види прийомів, що використовуються в процесі проведення економічного аналізу.
8. Роль і сутність методів бухгалтерського обліку.
9. Методи факторного аналізу.
10. Що лежить в основі фінансового аналізу та його види?
11. Охарактеризуйте необхідність і методи дослідження функціональних і кореляційних зв'язків.
12. Що таке моделювання і як воно використовується?
13. Поняття прогнозування як дослідження та методу.
14. Охарактеризуйте співвідношення понять прогнозування та планування.
15. Роль програмно-цільового методу.
16. Що таке евристичні методи?

ТЕМА 6
Інформаційний простір наукових досліджень

Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– з'ясувати сутність і структуру інформаційного простору;

– зрозуміти, які є основні засоби сучасного пошуку наукової інформації;

– пояснити сутність і роль наукометричних показників: імпакт-фактора, індексу Хірша;

– охарактеризувати інформаційні системи підтримки наукових досліджень.

6.1. Структура інформаційного простору, інформаційні ресурси

Найважливішою причиною проведення наукових досліджень є створення нових знань. При цьому вчений витрачає свої сили не тільки на отримання нового наукового результату, але і на пошук «старого результату», який повинен стати фундаментом для проведення власного дослідження[43]. Плануючи дослідницький проєкт, важливо знати, який сучасний стан наукової розробленості обраної теми. Адже очевидно, що недоцільно витрачати час на проведення дослідження, результати якого вже оприлюднені. Тому один з перших кроків у здійсненні дослідницького проєкту – це огляд літератури, тобто вивчення усіх доступних джерел інформації з метою відстеження найновіших результатів наукових досліджень з обраної теми, а також критична оцінка їх з позиції відповідності, якості, наявності суперечностей та вузьких місць.

Останні два покажуть, куди потрібно спрямувати додаткову дослідницьку увагу, спробувати розв'язати суперечність або заповнити недосліджену нішу. У цьому підрозділі буде пояснена

[43]Пушкарь А. И., Потрашкова Л. В. Основы научных исследований и организация научно-исследовательской деятельности: учебное пособие. Харьков: ХНЭУ, 2009. С. 226–227.

структура інформаційного простору, де можна знайти необхідну інформацію.

Для розвитку науки життєво важливим є постійне інформаційне супроводження всього циклу наукової діяльності – від процесу наукового пошуку і планування наукових розробок до інноваційного впровадження та оприлюднення результатів. Сучасний інформаційний простір, підтриманий комп'ютерними та мережевими технологіями, є одночасно місцезнаходженням інформаційних ресурсів та послуг, кількість і якість яких зростає з шаленою швидкістю, а також сферою науково-інформаційної, освітньої, економічної, фінансової та інших видів діяльності, зокрема науково-дослідної. Забезпечення входження молодого дослідника, здобувача вищої освіти до інформаційного простору і використання цього потужного джерела для підвищення ефективності наукових розвідок є пріоритетним завданням для наукових керівників. У сучасному суспільстві інтенсивний доступ до інформації чи знань визначає моделі самовираження для дослідника, надає можливості для наукового розвитку.

Термін «інформаційний простір» застосовується для позначення системи потоків інформації, які, у свою чергу, можуть мати різні характеристики з погляду змісту, методів, передачі та інтенсивності обміну інформацією[44]. На думку американського дослідника Д. Елема, інформаційний простір об'єднує усю сукупність об'єктів, що вступають у взаємну інформаційну взаємодію, а також власне технології цієї взаємодії[45]. Під інформаційним простором розуміють також територію поширення інформації за допомогою конкретних

[44]Дубняк К. А. Інформаційний простір: структура та функціональні параметри. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2015. № 4 (24). С. 21–25. URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%-D0%B8%D0%BD/Downloads/drsk_2015_4_7.pdf

[45]Дубняк К. А. Інформаційний простір: структура та функціональні параметри. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації.* 2015. № 4 (24). С. 21–25. URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%-D0%B8%D0%BD/Downloads/drsk_2015_4_7.pdf

компонентів системи інформації і зв'язку[46]. До таких компонентів Вікіпедія[47] відносить:

1) інформаційну інфраструктуру – середовище, що забезпечує можливість збору, зберігання, передавання, автоматизованої обробки та поширення інформації у суспільстві. Інформаційна інфраструктура створюється сукупністю: інформаційно-телекомунікаційних систем (далі – ІТС) та мереж зв'язку, індустрії засобів інформатизації, телекомунікації та зв'язку; систем формування та забезпечення зберігання інформаційних ресурсів; систем забезпечення доступу до ІТС, систем зв'язку та інформаційних ресурсів; індустрії інформаційних послуг та інформаційного ринку; системи підготовки кадрів, проведення наукових досліджень; алгоритмів і програмних засобів, що забезпечують функціонування програмно-апаратних платформ тощо;

2) інформаційні ресурси на машинних носіях, а також розподілених по вебсайтах у мережі «Інтернет»;

3) засоби та методи прикладної математики, під якими розуміють алгоритми та програмні засоби, що забезпечують функціонування апаратних платформ (систем);

4) органи, що відповідають за поширення науково-технічної інформації – бібліотеки, центри науково-технічної та економічної інформації; організаційні заходи щодо забезпечення функціонування компонентів інформаційного простору;

---

[46]Бусол О. Основні риси контролю за національним інформаційним простором королівства велика Британія. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?-option=com_content&view=article&id=2961:osnovni-risi-kontrolyu-za-natsionalnim-informatsijnim-prostoromkorolivstva-velika-britaniya&catid=-8&itemid=350

[47]Інформаційний простір: матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%d0%86%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%-d0%bc%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%b9%d0%bd%d0%-b8%d0%b9_%d0%bf%d1%80%d0%be%d1%81%d1%82%d1%96%d1%80

5) правові норми, тобто інформаційне законодавство, міжнародні угоди та інші національні та міжнаціональні правові акти (основу законодавства України у сфері науково-технічної інформації складають Закон України «Про інформацію» (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12) та Закон України «Про науково-технічну інформацію» (https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/3322-12);

6) ринок інформаційних технологій, засобів зв'язку, інформатизації та телекомунікації, інформаційних продуктів та послуг.

Але основними структурними складовими інформаційного простору є інформаційні поля та інформаційні потоки[48]. Спеціальними вимірами інформаційного простору можуть бути: загальна кількість засобів масової комунікації, загальний обсяг її продукції, що поширюється і приймається на певній території; опосередкована фіксація тих або інших результатів контакту з продукцією засобів масової комунікації реципієнтів.

В умовах розвитку інформаційного суспільства процеси цифровізації кардинально перебудовують будь-яку сферу людської діяльності. Внаслідок впровадження інформаційно-комунікаційних технологій зазнає змін і структура інформаційного простору. Процеси цифровізації ведуть до побудови єдиного інформаційного простору наукових досліджень. Створюється все більше спеціалізованих інформаційних ресурсів, платформ, сервісів і програмного забезпечення для підтримки наукових досліджень[49].

На сучасному етапі найбільш розвиненими є технології подання наукових публікацій в цифровій формі з наданням зручних механізмів пошуку: електронні каталоги бібліотеки, повнотекстові бази наукової інформації, реферативні бази наукової періодики, цифрові колекції та репозитарії наукових текстів, електронні видавничі платформи, різні електронні

[48]Теоретичні підходи до вивчення інформаційного простору. *Лекции. нет.* URL: http://lektsii.net/1-96772.html

[49]Прокудин Д. Е. Проектирование и реализация комплексной информационной системы поддержки научных исследований. URL: https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1504/1504.04800.pdf

періодичні наукові видання тощо, що дозволяє повною мірою охопити інформаційно-пошукову складову наукової діяльності.

У структурі інформаційного простору домінують інтернет-ресурси. Користування інтернет і мережевими ресурсами для задоволення інформаційних потреб пояснюється безумовними перевагами, які відкрили сучасний інформаційно-комунікативний формат порівняно із традиційним друкованим:

– швидкість поширення інформації в комп'ютерних мережах, що пришвидшує пошук потрібних даних;

– можливість отримувати більш повну інформацію з необхідної проблематики;

– відсутність ідеологічних, географічних, мовних та інших формальних і змістовних бар'єрів;

– багатоаспектний пошук інформації, можливість паралельного залучення джерел з різних галузей;

– індивідуалізація процесу інформаційного пошуку;

– зручність користування інформацією (вибірка, копіювання, тощо);

– інтерактивність користувачів, що дозволяє їм здійснювати зворотний зв'язок з генераторами інформаційних ресурсів за допомогою ведення блогів, інтернет-ком'юніті та інших форм.

Очевидно, що споживач наукової інформації повинен знати, що мережеві електронні ресурси представлені різними формами, відтак вони містять різний перелік відомостей, навіть якщо стосуються однієї тематики. Перерахуємо основні.

Електронні колекції – сукупність тематично однорідних електронних документів (книг, журналів тощо). Приклади:

– VideoLectures.Net (https://videolectures.net/) – колекція високоякісних відеолекцій світу;

– Open Yale Courses (https://oyc.yale.edu/) – колекція лекцій та інших матеріалів з дисциплін гуманітарних, суспільних та природничих наук Йельського університету;

– JSTOR (https://www.jstor.org/) – електронна колекція журналу «Jstor», 6 % загальної кількості матеріалів колекції – у вільному доступі (до 1923 року – матеріали, опубліковані в США; до 1870 року – інші матеріали). Журнал містить наукові матеріали з

математики, економіки, політики, гуманітарних наук тощо. Вільно доступна ретроколекція нараховує понад 500 тис. публікацій.

Електронні фонди – сукупність тематичних колекцій, об'єднаних за заданою ознакою і розташованих, як правило, на одному сайті (або порталі); це можуть бути колекції повнотекстових електронних журналів; довідкової літератури; офіційних документів, патентів і стандартів, мультимедійні та повнотекстові навчальні матеріали; електронні книги. Наприклад, Springer journals (https://www.springeropen.com/journals) містить повнотекстові журнали міжнародного наукового видавництва Springer з медичних, соціальних, фізичних, технічних наук англійською мовою; Springer_books (https://www.springeropen.-com/books) – книги цього ж видавництва Springer. The Open Course Ware Consortium (https://www.oeconsortium.org/) об'єднує відкриті освітні ресурси під егідою Консорціуму Open Education.

Бази даних – це сукупність даних, об'єднаних загальною тематикою, структурою, лінгвістичними засобами пошуку та подання на машинозчитуваних носіях, створені відповідно до інформаційних потреб користувача; вони можуть включати різні види документів з різних джерел. Сьогодні в світі існує чимало великих баз даних (далі – БД) наукових досліджень. Наведемо декілька потужних БД: платформа Web of Science (WOS) компанії Thomson Reuters (Https://webofknowledge.com); бази даних компанії Elsevier – «Scopus» (https://www.elsevier.com/); мультидисциплінарна наукова БД SCISEARCH (https://entrustrs.com/) – міжнародний покажчик літератури, що охоплює майже кожну предметну галузь науки, технології та біомедицини, містить бібліографічну інформацію та цитовані посилання з понад 5 000 наукових, технічних й медичних журналів.

Для здобувачів вищої освіти економічного профілю становлять інтерес і менш масштабні спеціалізовані бази:

– Econ Papers – колекція матеріалів економічного напряму: статті з журналів (490 тис., з них близько 430 тис. – у вільному доступі), книги (6 тис., з них близько 1,5 тис. – у вільному доступі), програмне забезпечення – https://econpapers.repec.org/;

– E-Journals.org – база посилань на сайти електронних журналів світу (релігія, медицина, соціологія, історія, економіка – http://www.e-journals.org/);

– RePEc Research Papers in Economics – відкрита реферативна база даних з економіки, що містить робочі документи, журнальні статті, книги, компоненти програмного забезпечення – http://repec.org/;

– PM World Library – онлайновий глобальний ресурс з програмного та проєктного менеджменту https://pmworldlibrary.net/.

Електронні бібліотеки – фонди електронних документів, об'єднаних єдиною ідеологією структури і доступу за допомогою інформаційно-пошукових мов, впорядковані колекції різних електронних документів, забезпечених засобами пошуку. У Національній бібліотеці України імені В. Вернадського (далі – НБУВ), наприклад, створена наукова електронна бібліотека, яку щодня відвідують тисячі користувачів з усіх куточків України та світу.

Електронні каталоги – сукупність бібліографічних описів окремих документів, включаючи сайти і портали. Вони наразі створюються усіма галузевими науковими бібліотеками, і все більша їх кількість представлена в мережі «Інтернет». Інформаційні ресурси (бібліографічні та електронні тексти) інтернет-вузла НБУВ (http: //www.nbuv gov.ua) – це каталог (надходження з 1994 р.) рефератів наукових видань України, каталог дисертацій і авторефератів дисертацій, картотека та алфавітний покажчик журналів; праці наукових установ і навчальних закладів (комп'ютерні версії, передані НБУВ); OAIster – об'єднаний каталог у рамках проєкту всесвітньої бібліотечної організації OCLC, який містить відкриті цифрові архіви (OAI-PMH) з усього світу (https://oaister.worldcat.org/); EZB – Elektronische Zeitschriftenbibliothek – реферативно-повнотекстова база даних електронних журналів при бібліотеці університету Регенсбурга з різних галузей знань (http://rzblx1.uni-regensburg.de/ezeit/).

Електронні журнали – це або електронні аналоги друкованих версій журналів, або спеціально створені і існуючі тільки в електронному форматі видання з розробленою системою

подання й пошуку інформації. Наприклад, Міжнародний журнал наукової інформації (http://ijsi.co.in/), Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal (http:// are-journal.com/), Modern Economics (https://modecon.mnau.edu.ua/), Економіка. Екологія. Соціум (https://ees-journal.com/index.php/-journal), Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки (https://zu.edu.ua/fach.html).

Інтернет-портали – підібрані за певним принципом (частіше за тематикою) бази даних. Наприклад:

– Europeana (https://www.europeana.eu/en) – Європейська цифрова бібліотека, інтернет-портал, який надає доступ до мільйонів текстів, аудіо, відео та інших оцифрованих об'єктів від провідних європейських бібліотек, музеїв, архівів та інших організацій, започаткований 2008 року під егідою Єврокомісії на базі Національної бібліотеки Нідерландів;

– J-STAGE – Japan Science and Technology Information Aggregator, Electronic (https://www.jstage.jst.go.jp/browse/) – японський портал наукової інформації, що надає доступ до понад 740 наукових журналів, близько 360 тис. статей з різних галузей знань;

– Journals4Free (http://www.journals4free.com/) – портал академічних журналів відкритого доступу (понад 7000);

– Ipl2 (Internet Public Library) (https://www.ipl.org/) – пошуковий портал, що містить посилання на англомовні сайти різної тематики: наука та технологія, соціальні науки, бізнес та економіка, комп'ютер та інтернет, культура та мистецтво тощо.

Інформація в інтернеті розміщується на ***сайтах***, які є основним мережевим об'єктом. Інформаційна цінність сайтів різна. Практика показує, що доцільно орієнтуватися на такі критерії:

1) найменування ресурсу (назва та електронна адреса, що дозволяє ідентифікувати інформаційний ресурс в інтернет-просторі);

2) відомості про засновника, власника або розробника сайту, що дає можливість зрозуміти державна чи приватна, комерційна або некомерційна установа його створила, хто несе відповідальність за розміщену на сайті інформацію та її оновлення;

3) відомості про тематику інформації, що орієнтує користувача в змісті ресурсу (особливо це важливо для тих сайтів, в назві яких не відображена їх проблематика);

4) джерело даних, представлених в електронному ресурсі, що визначає ступінь достовірності інформації та її надійність;

5) обсяг інформації, тобто число записів;

6) тип поданої інформації (бібліографічна, реферативна, фактографічна, повнотекстова);

7) мова подання інформації на сайті;

8) доступність інформації (платна або безоплатна інформація, які умови її отримання, необхідність реєстрації та ін.);

9) час створення сайту, що дає можливість оцінити стабільність і надійність сайту;

10) дата останнього оновлення інформації, що дає уявлення про життєздатність сайту і його актуальність;

11) структура сайту (способи систематизації інформації, що визначають ефективність пошуку, його швидкість і простоту отримання результату);

12) використовувані лінгвістичні засоби пошуку (ключові слова, предметні рубрики, тезаурус), що впливають на ефективність пошуку;

13) зручність інтерфейсу (наявність карти сайту, зручність переміщення по ньому, можливість переходу до рубрик, до сторінок, до окремих розділів, що забезпечує швидкість і повноту пошуку);

14) естетика оформлення сайта (наявність анімації, посилань і засобів гіпертексту і мультимедіа);

15) наявність повнотекстових матеріалів;

16) зв’язок з іншими сайтами (наявність посилань на інші сайти за заданою тематикою);

17) якість текстів (характеристика науковості інформації: структура подання інформації, інформативність записів, орфографія і стиль, простота і лаконічність пропозицій)[50].

---

[50]Сладкова О., Перумова Л., Перумов А. Информационные ресурсы интернет для специалистов сельского хозяйства. *Международный*

Користувачеві не обов’язково орієнтуватися на дотримання всіх перерахованих критеріїв, проте варто знати про такі аспекти оцінки найважливішого об’єкта інтернет-простору, щоб знайти необхідну інформацію.

Ще наводимо корисні інтернет-сайти для здобувачів вищої освіти економічного профілю, які володіють англійською:

– ***Bank of England*** (економічні звіти Великобританії) – http://www.bankofengland.co.uk;

– ***BIZED*** (корисний сайт для здобувачів з бізнес-досліджень) – www.bized.ac.uk/;

– ***BIDS*** (академічні видання) – http://www.bids.ac.uk;

– ***Economist*** (науковий журнал) – www.economist.com;

– ***Emerald*** (академічні видання) – http://fiordiliji.-emeraldinsight.com;

– ***European Union*** – www.europa.eu.int;

– ***FAME*** (фінансові та інші дані від компанії House) – http://fame.bvdep.com;

– ***Financial Times*** (служба новин та річних звітів) – www.ft.com;

– ***FreePint*** (низка корисних ресурсів з маркетингових досліджень, включаючи популярні статті, архів та студентський бар для отримання допомоги у складних дослідницьких питаннях) – www.freepint.com;

– ***HSBC*** (бізнес-профілі: економічна та ділова інформація про понад 40 країн) – www.hsbc.com.hk/hk/bps;

– ***ICAEW*** (бухгалтерські видання) – http://www.icaew.co.uk/-library;

– ***Ingenta*** (академічні видання) – http://www.ingentaselect.-co.uk;

– ***Institute of Fiscal Studies*** (оподаткування та економіка Великобританії) – http://www.ifs.org.uk;

сельскохозяйственный журнал. 2016. № 2. С. 44–48. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/
informatsionnye-resursy-internet-dlya-spetsialistov-selskogo-hozyaystva/viewer

– ***ISI Web of Science*** (індекс цитування) – http://wos.mimas.-ac.uk;

– ***JISC*** (академічні публікації) – http://www.jisc.ac.uk;

– ***Listed Companies*** (щорічні звіти для компаній, що котируються в Європі та США) – www.carolworld.com;

– ***NISS*** (новини, публікації, інша інформація та посилання на академічні бібліотеки) – http://www.niss.ac.uk;

– ***Social Sciences Information Gateway*** (включаючи бізнес, економіку, методи дослідження) – www.SOSIG.ac.uk;

– ***United Nations*** (новини та публікації) – http://www.un.org;

– ***WWW Virtual Library*** (корисні посилання на сайти, пов'язані з бізнесом) – http://www.vlib.org.

Варто зазначити, що далеко не всі джерела є доступними науковому співтовариству. До частини з них доступ здійснюється за передплатою, яка часто є дорогою для університетів або інших наукових закладів; деякі ресурси є внутрішніми корпоративними ресурсами, доступними тільки своїм співробітникам.

На завершення підрозділу щодо інформаційного простору наукових досліджень варто звернути увагу на те, що, незважаючи на масштабність, широту тематичного охоплення і шалену швидкість поширення Всесвітньої павутини (WWW), цього найбільшого єдиного джерела інформації у світі, не варто нехтувати й іншими традиційними місцями і засобами отримання наукової інформації. Ось деякі з них:

Бібліотеки. Бібліотека університету, спеціалізовані наукові бібліотеки в дослідницьких установах, Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, Державна науково-технічна бібліотека України можуть надати досліднику-початківцю величезну кількість інформації. Зазвичай там теж є широкий спектр електронних ресурсів та засобів пошуку, підкріплених супроводом досвідчених фахівців. Наразі у більшості бібліотек є електронний каталог, доступний через комп'ютерні термінали, а часто і через інтернет. Крім того, там є бібліотекарі-предметники, які мають спеціальні знання з конкретних предметних областей – вони надають допомогу в отриманні «невловимих» для

початківця джерел інформації. Розумність у пошуку допоможе заощадити багато часу, а також гарантувати отримання найновішої потрібної інформації.

Державні відомства, такі як Державна служба статистики, Національний банк, Міністерство фінансів, Державна казначейська служба, Державна наукова установа «Український інститут науково-технічної експертизи та інформації» (УкрІНТЕІ), Книжкова палата надають інформацію для громадськості. Науково-дослідні установи, професійні та торгові організації також публікують інформацію щодо останніх досліджень.

Крім бібліотек, державних установ та дослідницьких організацій, у кожній галузі наукової діяльності є ***експерти***, готові надати консультацію чи пораду. Варто спочатку ознайомитись із науковими здобутками представників власного університету, очільниками наукових шкіл, чиї інтереси дотичні до предмета наукових пошуків дослідника-початківця. Тут може допомогти наявна в університетській бібліотеці інформація щодо видатних науковців та експертів.

6.2. Основні засоби сучасного пошуку наукової інформації

Простота роботи з електронними ресурсами часто призводить до неякісного результату інформаційного пошуку. З цього слідує, що для ефективного пошуку необхідне знання методик інформаційних розвідок, спеціальних пошукових засобів, прийомів роботи з інформацією.

Інформаційний пошук – це сукупність логічних процедур, в результаті яких на інформаційний запит користувача видається або необхідна інформація (фактографічний пошук), або бібліографічні адреси цих документів (бібліографічний пошук). Виділяють такі ***пошукові інструменти*** для WWW:

– пошукові системи,

– метапошукові системи і програми прискореного пошуку.

Пошукова система – це онлайнова служба, що надає можливість пошуку інформації на сайтах в мережі «Інтернет».

Пошукові системи поділяються на каталоги, пошукові машини і каталоги-індекси.

Каталог – це пошукова система з класифікованими за темами списком анотацій з посиланнями на вебресурси. Результат пошуку в каталозі подається у вигляді списку, що складається з короткого опису (анотації) документів з гіпертекстовим посиланням на першоджерело.

Серед найпопулярніших зарубіжних каталогів можна навести:

– www.altavista.digital.com;

– www.yahoo.com;

– Magellan www.mckinley.com.

Пошукова машина – це онлайнова служба, яка здійснює пошук інформації в інтернеті за ключовими словами запиту користувача і видає список посилань на ті сайти, які відповідають критеріям пошуку. Основними критеріями якості роботи пошукової машини є релевантність (тобто відповідність результату вимозі), повнота бази, врахування морфології мови.

Пошукова машина здійснює пошук посилань у своїй БД, яка постійно оновлюється: до неї регулярно вноситься інформація про нові сайти. Процес додавання відомостей про сайти в базу даних пошукової системи називається індексацією сайту. Індексація сайтів здійснюється спеціальною програмою – пошуковим роботом.

Пошуковий робот – це програма, яка є складовою пошукової системи і призначена для обходу сторінок інтернету з метою занесення інформації про них (ключових слів) в базу пошукової системи. Порядок обходу сторінок, частота візитів, захист від зациклення, а також критерії виділення ключових слів є алгоритмами пошукової машини[51].

[51]Пушкарь А. И., Потрашкова Л. В. Основы научных исследований и организация научно-исследовательской деятельности: учебное пособие. Харьков: ХНЭУ, 2009. С. 247–248.

Наразі існують тисячі пошукових систем, проте велика частина користувачів звертається до послуг приблизно 10–15 найпопулярніших пошуковиків, серед яких:

– Google – www.google.com;

– Altavista – www.altavista.com;

– Excite www.excite.com;

– HotBot – www.hotbot.com;

– Nothern Light – www.northernlight.com,;

– Go (Infoseek) – www.go.com (infoseek.com);

– Fast – www.alltheweb.com,;

– Lycos – http://www.lycos.com/.

Тексти наукових робіт потрібно шукати в спеціальних пошукових системах:

– Google Scholar – https://scholar.google.ru/;

– ScienceDirect – https://www.sciencedirect.com/;

– ScienceResearch – http://scienceresearch.com/scienceresearch/.

Найвідоміша наукова пошукова система – це Google Scholar або українською Google Академія. Вона безкоштовна, і в ній можна знайти будь-які джерела на всіх мовах. На жаль, не всі з них можна скачати, а серед переліку, потрапивши до видачі, трапляються досить спірні. Користуватися системою Google Scholar так само, як і звичайними пошуковими системами. Наприклад, ввести ключові слова «економіка», «підприємство», «фінанси», а потім дивитися на пошукову видачу. Можна шукати всі статті автора або подивитися всі статті за певний період.

Помітивши прийнятне джерело, доцільно спочатку прочитати його анотацію. Якщо підходить, варто скачувати. Рекомендується завести корисну звичку зберігати бібліографічні посилання на знайдені джерела: автор, назва статті, де і коли опублікована. Практично кожна пошукова система дозволяє отримати ці посилання з написом «Цитувати» або позначки лапок. Для чого це потрібно? У кінці кожної наукової роботи потрібні бібліографічні посилання. Якщо не фіксувати їх одразу, то потім потрібно буде витратити додатковий час на їх пошук.

Існують й інші спеціалізовані наукові пошукові системи, електронні архіви, засоби пошуку статей та посилань:

– Scirus – універсальна наукова пошукова система;

– ScienceResearchPortal – наукова пошукова система, що здійснює повнотекстовий пошук в журналах багатьох великих наукових видавництв;

– WorldWideScience.org – глобальна наукова пошукова система, здатна здійснювати пошук інформації з різної тематики у національних та міжнародних наукових БД та порталах;

– Windows Live Academic – наукова пошукова система від Microsoft, яка призначена для пошуку наукових статей як у відкритих джерелах, так і в архівах видань з платним доступом;

– InfotrieveArticalFinder – пошук статей в журналах з фізики, техніки, юриспруденції та ін.;

– ResearchIndex – наукова пошукова система, що індексує статті з наукових сайтів;

– Scientopica – наукова пошукова система і каталог наукових ресурсів;

– SciNet – універсальна наукова пошукова система.

Складність використання деяких з даних сервісів – відсутність підтримки кирилиці і багатоступенева реєстрація. Крім того, не завжди потрібні статті є у вільному доступі. З цієї ситуації є вихід, проте допустимість його використання залишається спірною. Йдеться про проєкт Sci-hub.

Варто зазначити, що БД різних пошукових систем суттєво не перетинаються. Тому для пошуку досить рідкісної інформації доцільно звертатися не до однієї, а до кількох пошукових систем. Однак правила оформлення запитів для різних пошукових систем часто відрізняються. Для того щоб не звертатися по черзі до різних пошукових систем і не думати про специфічні правила оформлення запиту для кожної з них, були створені так звані метапошукові системи.

Метапошукова система – система, яка не має свого індексу, спроможна послати запити користувача одночасно до декількох пошукових серверів, об’єднати отримані результати і надати їх користувачеві у вигляді документа з посиланнями.

До таких метапошукових систем належить MetaCrawler, який розсилає запит до 9 різних пошукових систем (серед яких

Yahoo, Alta Vista, Lycos, Excite). На випадок різної інтерпретації однакових за змістом опцій в різних пошукових системах MetaCrawler передбачає навіть можливість перевірки результатів пошуку: перш ніж дати посилання користувачеві, система самостійно перевіряє документ на відповідність умовам запиту – бо їх розуміє MetaCrawler. Зрозуміло, такий режим перевірки затримує отримання результатів, проте дозволяє захиститися від непотрібних посилань. Варто зазначити, що на бланку запиту MetaCrawler можна задати час очікування: до переліку будуть включені тільки ті результати, які встигнуть прийти з різних пошукових систем до цього моменту.

Ще зручна метапошукова система – Metasearch (www.metasearch.com).

Незважаючи на те, що інтерфейс всіх пошукових систем різний, всі вони мають два загальних елементи: рядок введення запиту користувача і кнопка «Пошук». Якщо на основній сторінці пошукової системи є тематичний каталог, то потрібно визначитися з тематикою пошуку, це значно обмежить простір пошуку і прискорить роботу пошукової системи.

Пошук за одним ключовим словом простий, але призводить до формування великого списку сторінок, корисну інформацію тут знайти важко. Набагато ефективнішим є пошук за кількома словами, але тут важливу роль відіграє зв’язок між словами, який допомагає системі обробляти цю групу слів. Для ефективного пошуку за кількома ключовими словами потрібні спеціальні команди, які дозволяють зв’язати окремі слова між собою. Ці команди в пошукових системах утворюють мову запитів. У ній лише кілька команд, а її освоєння за інструкцією, наявною на сервері пошукової системи, досить просте. Кожна пошукова машина використовує свою мову запитів, тому під час використання різних пошукових систем потрібно знати особливості кожної[52].

[52]Смагин А. А., Чекал Е. Г., Липатова С. В. Основы научных исследований в информационных средах: учебное пособие. Ульяновск: УлГУ, 2012. С. 57–58.

Після отримання результату інформаційного пошуку потрібно серед розмаїття пропозицій відібрати варті уваги наукові роботи. Це можна зробити за такими критеріями:

1) дослідження, описане в ньому, відповідає нормам і правилам проведення досліджень;

2) робота написана відомим фахівцем або співробітниками профільної організації;

3) джерело часто цитується в роботах інших дослідників.

Перший критерій є обов'язковим, два інші – опціональні.

Для тих, хто тільки починаєте ознайомлюватися з темою, рекомендується почати з монографій або оглядів наукових статей. Там зазвичай можна знайти все, щоб опанувати тему. За умови володіння англійською варто здійснити пошук таких оглядів у збірниках видавництва «Щорічні огляди» ***analytical review***: http://www.annualreviews.org/, де можна знайти велику кількість оглядів з будь-якої тематики.

6.3. Наукометричні показники: імпакт-фактор, індекс Хірша

Суттєві зміни, які відбуваються останнім часом в інформаційному обслуговуванні фахівців, пов'язані зі збільшенням інформаційних потоків, зростаючим якісним розмаїттям джерел, розвитком інформаційних технологій та вдосконаленням засобів комп'ютерної техніки, дозволяють комплексно вивчати документальні потоки наукової літератури та здійснювати моніторинг тенденцій розвитку наукових напрямів, а також визначати якість публікацій. Результати такого аналізу називаються бібліометричними[53] даними. Нині бібліометричні дані все більш активно використовуються для проведення різних науково-оціночних процедур. Ось чому бази даних Web of Science (WOS), Journal Citation Reports (JCR), Essential Science Indicators (ESI); бази даних компанії Elsevier –

[53]Бібліометрія – це використання статистичних методів аналізу наукової літератури для виявлення тенденцій розвитку предметних галузей, особливостей авторства і взаємного впливу публікацій.

Scopus, а також ряд інших вузькотематичних ресурсів стають все більш актуальними. Завдяки можливостям, що надаються вищепереліченими й іншими ресурсами, бібліометричні дані сьогодні отримують все більшу популярність у науковому середовищі.

А інструменти бібліометричного аналізу наукової діяльності під назвою «індекс наукового цитування», що дозволяють швидко відслідковувати публікаційну активність на основі взаємної оцінки вченими якості найбільш значущих наукових джерел в певній науковій галузі у форматі цитування, отримали широке застосування.

Наукометричні показники – це індекси активності публікацій авторів і організацій, а також значущість публікацій. Останнім часом набула поширення практика використання наукометричних показників для оцінки результативності наукової діяльності. Також ці показники зручні для оцінки фундаментальних досліджень, результати яких не пов'язані з економічним ефектом.

Імпакт-фактор і індекс Хірша є основними наукометричними показниками. *Імпакт-фактор* (далі – IF) – це показник значущості наукового журналу. Щорічно розраховується Інститутом наукової інформації (1992 року був придбаний корпорацією Thomson і сьогодні називається Thomson Scientific).

Імпакт-фактор публікується в Journal Citation Report і є мірою визначення кількості цитувань. Цей показник також слугує індикатором «визнання» і «затребуваності» журналу в науковому середовищі. Публікуючись у журналах, які мають високі показники, автор підвищує свій рейтинг.

Методика розрахунку цього показника передбачає використання даних за трирічний період. Наприклад, імпакт-фактор журналу 2020 року $ii2020$ обчислюється так: $ii2020 = aabb,$

де aa – кількість цитувань протягом 2020 року в журналах, які відслідковуються Інститутом наукової інформації, статей, опублікованих в даному журналі в 2018–2019 роках;

bb – кількість статей, опублікованих у цьому журналі в 2018–2019 роках.

У розрахунку є один нюанс: Інститут наукової інформації виключає із розрахунків деякі типи статей (листи, повідомлення тощо).

У імпакт-фактора як наукометричного показника є свої переваги і недоліки.

Перевагами імпакт-фактора є:

– широта охоплення наукової літератури (індексується понад 8 600 журналів з 60 різних країн);

– простота використання;

– публічність та легкодоступність результатів;

– журнали з високим імпакт-фактором часто мають більш сувору систему рецензування порівняно з журналами з низьким імпакт-фактором.

Недоліки імпакт-фактора:

– короткий проміжок часу, упродовж якого враховуються цитування;

– кількість цитувань не відображає якість дослідження так само, як і кількість публікацій;

– монополізованість і непрозорість розрахунку імпакт-фактора.

Імпакт-фактор у системі Scopus. Scopus.com – найбільша реферативна і довідкова база даних рецензованої літератури (наукові журнали, книги і матеріали конференцій), запущена 2004 року. Вона охоплює більше 36 000 публікацій (23 000 активних та 13 000 неактивних) понад 11 000 видавців, з яких 34 000 є журналами, що рецензується в тематичних сферах.

Scopus.com не використовує таке поняття, як імпакт-фактор. Натомість він формує інші показники: Scimago Journal Rank (SJR); Impactper Publication (IPP); Source Norma lized Impactper Paper (SNIP).

Нормований індекс SJR розраховують, використовуючи предметну сферу журналу, і тому в більшості наукових звітів його беруть як показник імпакт-фактора по базі даних Scopus.com. Знайти цю величину можна на офіційному сайті Scimago.

Індекс Хірша. Індекс Хірша (h-індекс) – це наукометричний показник для оцінки наукової продуктивності, запропонований 2005 року американським фізиком Хорхе Хіршем (університет Сан-Дієго, штат Каліфорнія) як альтернатива класичному «індексу цитованості», що являє собою сумарне число посилань на роботи вченого. Індекс Хірша – це характеристика продуктивності вченого, наукового колективу або наукової організації, яка заснована на кількості публікацій і кількості цитувань цих публікацій.

Індекс Хірша розраховується на підставі розподілу цитувань робіт дослідника. Пояснення значення індексу Хірша таке: вчений має індекс Хірша h, якщо h з його N статей цитуються, як мінімум, h разів кожна, у той час як решта (N – h) статей цитуються не більше ніж h разів кожна. Наприклад, h-індекс, який дорівнює 5, означає, що вченим було опубліковано 5 і більше робіт, кожна з яких була процитована щонайменше 5 разів. При цьому кількість робіт, процитованих менше число разів, може бути будь-якою.

Як і будь-який наукометричний показник, h-індекс має переваги і недоліки. До переваг h-індексу відносять те, що він у підсумку буде однаково низьким як для автора однієї надпопулярної статті, так і для автора багатьох робіт, процитованих не більше одного разу. Індекс Хірша дозволяє виключати випадкових співавторів, цей показник буде високий лише для тих, у кого достатньо велика кількість публікацій і всі вони затребувані, тобто прочитані і процитовані іншими дослідниками.

6.4. Інформаційні системи підтримки наукових досліджень

Для оприлюднення результатів наукових досліджень доступні такі технології, як: сервіси едутех (edutech), соціальні медіасервіси, віртуальні електронні наукові конференції, різноманітні цифрові репозитарії наукових текстів. Необхідно зазначити, що при цьому майже вся відповідальність за

дотримання наукової і публікаційної етики покладається на того, хто публікує інформацію[54].

Серед великої кількості різних за своїм призначенням мережевих сервісів, інформаційних систем, програмних платформ і програмних продуктів можна виділити найбільш популярні в науково-дослідницькому середовищі, які дозволяють вирішувати низку завдань під час проведення наукових досліджень.

Наприклад, сервіс Academia.edu (http://academia.edu) дозволяє реєструвати в системі профілі сайтів наукових журналів або електронних їх версій і відображати в новинній стрічці користувачів новини цих журналів (наприклад, вихід у світ номерів або публікацію статей), які беруться з RSS-стрічки відповідного видання. Кожен користувач може заповнити свої анкетні дані, які можуть бути використані для контекстних пропозицій на вакантні позиції в різні установи. Для якнайповнішого надання інформації про користувача є можливість представити посилання на зовнішні ресурси: профілі найбільш популярних мереж, профіль Академії Google або інші довільні посилання.

Однак сервіс Academia.edu не розрахований на комплексну підтримку проведення наукових досліджень, а користувачі в основному поміщають у системі вже опубліковані статті.

На відміну від нього, сервіс ReserchGate (Http://researchgate.-net) більш поширений в різних засобах. Так, наприклад, за тематикою наукових інтересів користувача йому може бути запропоновано відповісти на будь-яке запитання, поставлене іншим користувачем, тобто виступити у ролі наукового експерта. Також можна виступити як рецензент публікацій, розміщених в системі (пошук проводиться за назвами статей). Крім цього, надається можливість пошуку цитування своїх статей в системі і відображення інформації про цитування. Перевагою сервісу

[54]Прокудин Д. Е. Проектирование и реализация комплексной информационной системы поддержки научных исследований. URL: https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1504/1504.04800.pdf

ReserchGate є організація проєктів із залученням до спільної роботи над ними інших користувачів системи, з якими встановлені академічні контакти. Ця можливість може бути реалізована через створення іменованого простору, який являє собою захищений контейнер, в якому можна створювати досліди, тести, стенди (bench) і розміщувати в них різні файли, проводити обговорення з іншими учасниками проєкту у вигляді коментарів і реплік, організованих в офлайн чат. При цьому також, як і в Academia.edu, в сервісі ReserchGate можна публікувати свої статті та отримувати статистику щодо їх перегляду, скачування і цитування.

Ще однією цікавою особливістю сервісу є можливість для кожного учасника отримання і накопичення балів за розміщення публікацій, встановлення академічних контактів і відповідей на поставлені за тематикою своїх наукових інтересів питання. Наявність такої кількісної оцінки активності користувачів є способом вимірювання наукової репутації та є стимулюючим механізмом активізації діяльності користувачів сервісу.

Більш вузькоспеціалізованим є сервіс Mendeley (http://mendeley.com), який розрахований насамперед на роботу з бібліографією. Основним інструментом є однойменний програмний продукт (у вільному доступі), який дозволяє на персональному комп'ютері користувача організувати впорядковане сховище різних тематичних бібліографій, проводити за ним ефективний пошук і отримувати оперативний доступ до відповідних ресурсів – файлів, що зберігаються в локальній системі, або ресурсів мережі «Інтернет». Наявність програмних модулів для інтеграції програмного забезпечення Mendeley з різними інтернет-оглядачами і популярними текстовими редакторами дозволяє розширити можливості розглянутого програмного забезпечення і використовувати його як для оперативного імпорту в локальне сховище знайденої інформації в мережі «Інтернет», так і вставляти до своїх текстів бібліографічні посилання, а також автоматично формувати до статей списки використаної літератури. При цьому є можливість обирати різні стилі цитування та подання списків літератури. Наявність хмарного сервісу Mendeley розширює

можливості користувачів і дозволяє їм синхронізувати свою локальну бібліографію з віддаленим сховищем, що дає можливість оперативного доступу до неї з будь-якого пристрою, підключеного до мережі «Інтернет», а також дозволяє здійснювати колективну роботу над загальною бібліографією для інших користувачів сервісу. Щоправда, ці можливості в базовому (безкоштовному) варіанті досить обмежені і за їх розширення необхідно платити абонентську плату, що накладає певні обмеження на використання цього інструменту в академічному середовищі. Зазначені можливості розраховані не на окремих користувачів, а на використання сервісу Mendeley організаціями для своїх співробітників.

До інформаційних систем і сервісів, спрямованих на підтримку наукових досліджень, можна також віднести проєкт ORCID (Http://orcid.org), який є загальнодоступним і реалізує універсальний ідентифікатор вченого. Цей проєкт створений за підтримки провідних світових університетів, наукових товариств та інших організацій, орієнтованих на наукову діяльність або її підтримку.

У своєму профілі користувач може заповнити біографічну інформацію, інформацію про навчання, про досвід роботи; інформацію про участь у виконанні грантових досліджень, а також список своїх публікацій, які можуть бути отримані автоматично з основних баз даних наукових публікацій і реферативних баз (наприклад, WOS, ResearcherID, Scopus та ін.), що свідчить про інтеграції сервісу ORCID з зовнішніми інформаційними системами. Визначення у власному профілі списку ключових слів своїх наукових інтересів є основою механізму пошуку персоналій з реєстру сервісу та встановлення академічних контактів. Наявність в ORCID сервісу для організацій дозволяє:

– для фондів вести облік грантів і публікувати інформацію про них;

– для науково-дослідницьких організацій аналізувати інформацію про співробітників реєстру;

– для видавництв управляти базою даних авторів та здійснювати пошук потенційних авторів тощо.

Цей проєкт цікавий тим, що на глобальному рівні можна скласти єдиний реєстр вчених, дослідників і наукових організацій, а також використовувати унікальний ідентифікатор для отримання повної і достовірної інформації щодо особистості науковця.

Існують і інші мережеві інформаційні системи і сервіси, цільовою аудиторією яких є науковці. Однак у них досить обмежені можливості і вони не можуть розглядатися як комплексні системи підтримки наукової діяльності.

Підводячи підсумок цієї теми, можна зазначити, що в ньому висвітлені питання, пов'язані з темою інформаційного простору науково-дослідної діяльності; охарактеризована структура інформаційного простору з описом його компонентів; досліджені основні засоби сучасного інформаційного пошуку в мережі «Інтернет»; охарактеризовані наукометричні показники імпакт-фактор та індекс Хірша; описані сучасні технології для оприлюднення результатів наукових досліджень.

Питання для самоконтролю

1. Перерахуйте і коротко охарактеризуйте основні компоненти системи інформаційного простору.
2. Які вам відомі спеціальні виміри інформаційного простору?
3. Наведіть якомога більше спеціалізованих форм інформаційних ресурсів, платформ, сервісів для підтримки наукових досліджень.
4. Які переваги має сучасний інформаційно-комунікативний формат наукових здобутків порівняно із традиційним друкованим?
5. Які існують види пошукових систем в інтернеті? Чим вони відрізняються один від одного?
6. Які критерії використовуються для оцінки інформаційної цінності сайтів?
7. Чи існують, крім інтернету, інші місця і засоби отримання наукової інформації?
8. Яка роль в розвитку науки відводиться наукометричним показникам? Які наукометричні показники ви знаєте?

9. Як розраховується індекс Хірша?

10. Які технології доступні сучасним науковцям для оприлюднення результатів наукових досліджень?

11. Завдання: здійсніть пошук інформації за темою своєї наукової роботи в інтернеті, користуючись різними спеціалізованими формами інформаційних ресурсів, платформами, сервісами, порталами. На основі виконаної роботи складіть бібліографічний список літератури з досліджуваної проблеми.

ТЕМА 7
Особливості, сутність, структура та інструментарій фінансової науки

 Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– з'ясувати історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві;

– охарактеризувати тенденції розвитку фінансової науки в Україні в контексті наукових надбань українських економістів-фінансистів XIX–XX стст.;

– зрозуміти сутність та структуру фінансової науки;

– засвоїти особливості предмета і об'єкта фінансової науки;

– познайомитися з фінансономікою (фінансиалізацією) як предметом сучасної фінансової науки;

– охарактеризувати систему фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки.

7.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві

Період виникнення фінансової науки пов'язують із розвитком політекономії у XV ст. у Північній Італії, яка переживала економічне і культурне піднесення, а торговий капіталізм створив матеріальні умови для виникнення нової галузі суспільного знання[55].

Загалом історичні передумови виникнення фінансової науки лежать у площині розвитку держави, практики державного господарства і товарно-грошових відносин. Функціонування держави та її інститутів безпосередньо пов'язане з існуванням фінансів.

Термін «фінанси», що у перекладі з латинської мови означає «платіж», використовувався з метою розкриття механізму

[55]Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политика налогов: учеб. пособие. М.: ИНФРА-М, 1996.

мобілізації матеріальних і фінансових ресурсів для потреб утримання монархів, державних структур та оборони країни. Для цього безконтрольно вводилися податки, різні збори і платежі. З розвитком торгівлі термін «фінанси» використовували для позначення платежів (внесків), які здійснювалися на користь держави.

Рівень розвитку державності суттєво визначав рівень розвитку фінансових відносин і навпаки. «Фінансова наука, зазначав І. Озеров, вивчає фінансове господарство, тобто сукупність відносин, які виникають на ґрунті добування союзами публічного характеру матеріальних засобів, вона вивчає ті способи, за допомогою яких ці союзи добувають собі потрібні кошти, і як ці способи відображаються на інших сторонах буття, чому в одну епоху переважають одні способи, а в другу – інші»[56]. Взагалі варто зазначити, що на початку XX ст. поняття «фінансова наука» було навіть більш вживаним порівняно з поняттям «фінанси».

У XVI–XVII стст . відбулося відокремлення державної казни від казни сімей монархів, внаслідок чого виникають нові поняття. Платники податків почали офіційно визнавати право держави на оподаткування замість надання платникам певних суспільних послуг. Фінансові потоки стали прозорими, змінилося бачення сутності фінансів, з'являється їх трактування як «нерву держави»[57].

Зазначається, що найбільшого поширення термін «фінанси» отримав у XIX ст. «…коли функції держави значно розширились і вдосконалились, а товарно-грошові відносини почали

[56]Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Учение об обыкновенных доходах. 4-е изд. М., 1910. С. 16.

[57] Юхименко П.І. Фінансова думка України: монографія: у 3-х т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. д.е.н., проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. [687], 118 с.

домінувати в економічних системах»[58]. Подальший розвиток товарно-грошових відносин призвів до розширення та вдосконалення функції держави, що призводило до посилення ролі фінансових відносин в сукупності економічних відносин. Це стосувалося як внутрішнього життя країни, так і світового рівня.

Проте свого найвищого рівня розвитку фінанси досягають саме у XXI ст. Особливо цьому сприяло посилення глобалізаційних процесів, внаслідок чого фінансові відносини виходять за межі окремих держав, вони стають домінуючими у світовій економіці і політиці. Фінансова наука стає рушійною силою для розвитку фінансових відносин. З її допомогою на нових методологічних засадах моделюються фінансові відносини національного і міжнародного масштабу, приймаються доленосні політичні та економічні рішення.

Повертаючись до виникнення фінансової науки, доцільно зазначити, що загальні передумови можна досить чітко простежити, зокрема, на прикладі виникнення фінансової науки в Україні. Важливою віхою виникнення фінансової науки був розвиток університетської освіти. Курс політичної економії, який розроблявся відповідно до ідей Адама Сміта, містив окремі елементи теорії і практики фінансів, зокрема щодо політики податків і зборів. Цьому сприяв тісний зв’язок української університетської освіти з передовою фінансовою думкою Німеччини. Викладачі та вихованці університетів стояли у витоків розвитку фінансової науки в Україні у кінці XIX ст. У зв’язку з тим, що Україна в окремі періоди входила до складу Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії та інших держав, не маючи своєї державності, не тільки університети, а й долі викладачів і вчених та їхні здобутки були пов’язані з відповідними територіями. Імператорський університет св. Володимира (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Київський комерційний інститут (Київський

[58] Фінанси (теоретичні основи): підручник / М. В. Грідчіна, В. Б. Захожай, Л. Л. Осіпчук та ін.; під кер-вом і за наук. ред. М. В. Грідчіної, В.Б.Захожая. – К.: МАУП, 2002. – 280 с. С. 5.

національний економічний університет імені Вадима Гетьмана), Харківський університет (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), Харківське комерційне училище Імператора Олександра ІІІ (Харківський національний економічний університет), Імператорський Новоросійський університет (Одеський національний університет імені І. Мечникова), Львівський, Чернівецький університети та їх викладачі і вихованці (незважаючи на те, що за відсутності української державності наша наука та її представники сприймалися не самостійними, а переважно російськими) відіграли визначальну роль у становленні української фінансової науки. Сьогодні чітко зазначається, що «…у владних структурах держав, до складу яких входили українські землі, українці складали значний прошарок, не говорячи вже про загальновідомі досягнення в галузях науки, літератури, мистецтва»[59].

Цікаво зазначити, що 1842 року в Університеті св. Володимира на відділенні філософського факультету було засновано кафедру політичної економії та статистики, назва якої відповідала традиції, започаткованій у статуті Російської академії наук, що зобов'язувало вчених поряд із дослідженням природничих наук та історії займатися розробками також проблем політичної економії та статистики[60]. Взагалі вважають, що «…становлення фінансової науки як самостійної галузі економічного знання охоплює другу половину XVIII – першу половину XIX століття. Саме тоді відбулося відокремлення фінансової науки від сфери політичної економії, відображення цього факту в класифікації (систематизації) економічних наук,

[59]Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця (та ін.). К.: НВЦ НБУВ, 2009. С. 665.

[60]Жилінська О. І. Науково-технічна діяльність у контексті самоорганізації: монографія. К.: Парламентське видавництво, 2010. С. 435.

формування методології і категоріального апарату науки, зміна її ролі стосовно практики та ін.»[61]

Початок індустріалізації та економічне піднесення вплинули й на розвиток фінансової науки, зокрема шляхом створення спеціалізованих високих шкіл, що першими виникли у Харкові і Львові, а потім у Києві (Київські вищі комерційні приватні курси (1906), 1908 р. Київського комерційного інституту, який 1920 року було реформовано в Київський інститут соціально-економічних наук та цього ж року – в Київський інститут народного господарства. Важливою віхою стало перетворення Києва на науковий центр та формування Київської наукової школи. Видатною подією 1918 року в Українській Народній Республіці було створення академії наук.

Зважаючи, що до початку XX ст. поняття «фінанси» фактично обмежувалося його вузьким розумінням, а саме: суто державні фінанси, спрямованість напрямів розвитку фінансової науки також була обмеженою. Як результат теоретичних досліджень науковців того періоду, фінанси було визнано як сукупність економічних (виробничих), але частіше грошових відносин, що відображають процеси розподілу й перерозподілу сукупного суспільного продукту, насамперед національного доходу, й опосередковуються процесами формування і використання централізованих і децентралізованих грошових коштів[62]. Тобто в теорії фінансів переважало їх трактування як державних фінансів, на чому акцентувала увагу й західна наука. За такі обмежені рамки фінансова наука виходить із розвитком капіталізму, акціонерних (корпоративних) форм підприємництва, злиттям промислового і банківського капіталу, появою різноманітних фінансових інститутів, що займаються акумуляцією і перерозподілом вільних грошових коштів. Наукове дослідження

---

[61]Леоненко П. М. Становлення і розвиток фінансової науки у світлі історії економічної думки. *Фінанси України*. 2000. № 6. С. 41.

[62]Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): монографія. К.: КНЕУ, 2005. С. 12, 17–18.

фінансів розширює їх трактування, розглядаючи їх як процес, що спрямовує фонди або капітал для покриття будь-яких видатків та виділяє три сфери: бізнесові, особисті та державні фінанси[63].

Щодо фінансової науки радянської доби, то вона ґрунтувалася на надбаннях попередніх поколінь. При цьому існувало твердження, що в умовах соціалізму фінансової науки не існувало; вона не була сформована як особлива теорія фінансів соціалізму. Це твердження можна спростувати тим, що велика кількість монографічних досліджень, характерна початку 60-х років, не могла бути позбавлена впливу ідеології. Це накладало відповідний відбиток і на наукові напрями розвитку та зміст фінансової науки.

Утвердження української державності, трансформаційні процеси, що розпочалися в економіці, позначилися й на вітчизняній науці. Початок XXI ст. ознаменувався активізацією розвитку української науки в напрямі набуття нею цілісності, адже до цього вона розвивалася як складова наукового простору СРСР. Така цілісність передбачала досягнення гармонії між соціогуманітарними, природничими і технічними науками (що відповідає традиції поділу наук, що склалася у вітчизняній літературі[64]), між фундаментальними та прикладними дослідженнями, а також створення відповідної інфраструктури.

Подібні завдання стояли і перед фінансовою наукою. Активізація її розвитку відбувається за рахунок появи нових пріоритетів такого розвитку. Насамперед це стосувалося розширення категоріально-понятійного апарату фінансової науки, появи нових фінансових категорій і дефініцій, розширення меж і можливостей пізнання фінансового світу через включення до дослідження нових об’єктів. Потреба в науковому забезпеченні фінансової діяльності підприємств та громадян спонукали активний розвиток теорії бізнесових фінансів, фінансів домогосподарств та фінансового ринку. Одночасно прискорилися процеси диференціації

---

[63]Finance. URL: //C: \Program Files\Britannica\2001\cache\info_64.htm

[64]Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. Київ: Наукова думка, 1976. 340 с.

наукових знань, їх міждисциплінарна взаємодія. Зважаючи на важливість фінансової науки для сучасного суспільства, її розвиток, крім самоорганізуючого, набуває й керованого характеру, зокрема через фінансову політику, визначаючи фінансовий потенціал держави. При цьому вважається, що українській фінансовій науці було характерне більше, порівняно з радянською наукою, осмислення здобутків західної фінансової науки.

Думку, що «без фінансової науки інші державні науки були б мертвою буквою», яку висловив німецький державний діяч XIX ст. К. Захарія, сучасні науковці доповнюють тим, що «…економічний порядок у країні може бути тільки при здорових фінансах за умови розумного управління фінансовим господарством….»[65].

На сучасному етапі розвитку української держави більшість підприємств стають економічно самостійними, фінансові результати, економічна доцільність та ефективність перетворюються в основний критерій при прийнятті управлінських рішень. Цим обумовлюється авторитет фінансової науки. Залежність від фінансів і розвитку фінансової науки характерна для всього спектра прикладних економічних наук, в яких розглядаються ринкові відносини. Стрімкий розвиток таких прикладних наук, як бухгалтерський облік, фінанси підприємств, менеджмент, маркетинг тощо відображається на фундаменті фінансової науки.

Фінансова наука є невід'ємною складовою науки як системи знань. Тому при з'ясуванні як історичних передумов виникнення фінансової науки, так і її ролі у суспільстві важливо виходити із фундаментальних положень щодо значимості науки загалом.

Серед таких положень підхід, що містився у роботах Канта і Гегеля, згідно з яким феномен науки розглядався в єдності результату (наукового знання) і процесу (наукової діяльності). Вважається, що до середини XX ст. наука постала як складне

---

[65]Фінансова думка України: монографія: у 3-х т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д.е.н., проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. С. 14, 33.

системне явище, що утворювали різнорідні та різнорівневі підсистеми. Науку розглядали і як інститут, і як метод, і як накопичення традицій знань, і як важливий фактор підтримання і розвитку виробництва, і як один із найсильніших факторів, що формують переконання і ставлення до світу і людства[66]. Тому адекватне відображення ролі фінансової науки у суспільстві можливе лише в межах реалізації зазначеного комплексного підходу.

Виникнення науки, стверджує О. Жилінська, «…характеризує певний рівень розвитку сутнісних сил людини: наука виникає як елемент засобів перетворення світу і власного буття, у ній відображено певне ставлення людини до природи і до самої себе»[67] та зазначає, що наука спрямована на виявлення об'єктивних закономірностей – внутрішніх, сутнісних, стійких, необхідних і ін. властивостей, зв'язків і відносин.

Виняткове значення має також твердження Й. Шумпетера про те, що особливість науки полягає у використанні аналітичного інструментарію, специфічного для кожної галузі знань, що підкреслює значення методу дослідження. Ці висновки мають важливе значення і для пізнання фінансової науки.

Для з'ясування суспільного призначення, місця, а також ролі фінансової науки у суспільстві особливого значення набуває дослідження її функцій. Саме через функції фінансової науки з'являється можливість простежити шляхи розвитку системи знань про фінанси, їх вплив на систему суспільних зв'язків, наукове і практичне значення результатів фінансових наукових досліджень, а також завдання, які стоять перед цією наукою. Тобто у результаті пізнання функцій фінансової науки досягається розуміння її суспільного призначення та окреслюються ключові напрями її впливу на соціально-економічні процеси.

---

[66]Бернал Дж. Наука в истории общества. М.: Иностранная литература, 1956. С. 18.

[67]Жилінська О. І. Науково-технічна діяльність у контексті самоорганізації: монографія. К.: Парламентське видавництво, 2010. С. 19, 27.

Науковцями вважається, що фінансова наука виконує як загальнонаукові, так і конкретно-наукові, спеціальні функції. Щодо останніх, то, власне, вони й розкривають особливості дослідження фінансів як особливого суспільного явища, що має власну природу і тенденції розвитку. До цих функцій відносять такі:

– фінансово орієнтуюча. Значимість цієї функції полягає у відображенні ролі фінансів для визначення орієнтирів, принципів і шляхів удосконалення фінансових відносин, фінансового регулювання й фінансового забезпечення та їх адекватного відображення у законодавчо-нормативному полі;

– інструментальна. Ця функція окреслює значення фінансової науки як конкретного інструменту наукового забезпечення фінансової практики.

Фінансова наука показує взаємозв'язок економіки і фінансів та вплив останніх на економіку. Соціально-економічна сутність фінансової науки полягає в тому, що вона досліджує джерела формування фінансових ресурсів усіма суб'єктами економіки та на користь чиїх інтересів ці ресурси використовуються. Суспільна значимість фінансової науки полягає у пізнанні однієї з найбільш важливих і складних економічних категорій – фінанси, без якої неможливе функціонування держави і практична діяльність суб'єктів господарювання, оскільки саме вони забезпечують вартісний рух створеного у суспільстві валового внутрішнього продукту та відображають відносини, що виникають при цьому.

Підтвердження важливості такого підходу до фінансової науки можливо за рахунок погляду до неї крізь призму історії фінансової думки, адже, як зазначав відомий західний економіст А. Маршалл, «…пояснення минулого і передбачення майбутнього – це не різні операції, а одна й та сама діяльність, здійснювана в різних напрямах: в одному випадку – від результату до причини, в іншому – від причини до результату»[68].

[68]Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3 т. Т. 3. М.: Прогресс, 1993. С. 213.

7.2. Розвиток фінансової науки в Україні у контексті наукових надбань українських економістів-фінансистів XIX–XX стст.

До проголошення незалежності України її фінансова наука розвивалася як складова загальноросійської, а згодом радянської фінансової науки. Разом з тим авторський колектив дослідників еволюції фінансової думки України у фундаментальній 3-томній праці «Фінансова думка України»[69] за науковою редакцією професора В. Федосова (матеріали якої використані у цьому підрозділі) стверджують, що національна фінансова школа сформувалася у кінці XIX – початку XX ст. та здобула світове визнання.

За твердженням академіка А. Чухна, висловленого у «Слові про книгу» у томі 2 вищезгаданої фундаментальної праці «Фінансова думка України», у радянський період фактично серйозно ніхто фінансовою наукою не займався; вона отримала ярлик «буржуазної», традиції фінансової культури були повністю знищені практикою суспільного господарства. Це віддалило тогочасну фінансову науку від світової і дореволюційної вітчизняної фінансової науки. Цим, а саме: браком фундаментальних досліджень фінансових проблем, пояснюються труднощі фінансової практики і сучасної України. Разом з тим, як засвідчує вищезазначена фундаментальна праця, цілий ряд теоретичних і прикладних рішень сучасних фінансових проблем зумовлені висновками економістів-фінансистів минулого, які зробили вагомий внесок у розвиток фінансової науки, а відтак потребують особливої уваги. Адже, як зазначав В. Вернадський, мета науки – «…пошук істини заради істини, а та істина, що здобута

[69]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010.

зусиллями вікової наукової роботи, далека від історичних обставин моменту, загальна і єдина всім без винятку»[70].

Однак перш ніж розкрити окремі віхи розвитку фінансової науки через еволюцію фінансової думки, наукову і практичну діяльність наших попередників, багатьох з яких відносять до когорти одночасно економістів, фінансистів та правників, важливо зазначити таке. Упродовж усього XIX і початку XX ст. підхід до фінансової науки розглядався в нерозривній єдності з фінансовим правом. Терміни «фінансова наука» і «фінансове право» використовувалися як рівнозначні, а у фінансовій науці виділялися дві складові – економічна і юридична. Вже в радянський період відбулося виокремлення фінансового права від фінансової науки.

Яскравим представником фінансово-правової школи був українсько-російський вчений, економіст, юрист Іван Янжул (1846–1914), праці якого, як вважається, й досі дають змогу простежувати еволюцію найважливіших фінансових інститутів в Україні і за кордоном. Цей учений підкреслював суспільну роль фінансової науки, зважаючи на її роль для економічного, політичного і культурного життя країни. Він вважав, що фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації, а тому фінансова наука має стати тією галуззю знань, вивчення якої є обов'язковим для кожної освіченої людини.

Особливо потрібно зазначити, що в радянський період фінансову науку, відповідно до централізованої системи господарювання, розглядали як науку про акумуляцію та розподіл коштів для індустріалізації країни та розвитку пролетарської культури з метою переходу до соціалізму. До її складових відносили теорію, статистику, фінансове право та фінансову політику. Однак програма вивчення основ фінансової науки, розроблена українськими вченими, розширила систему фінансів. До неї додалися фінанси промислових, сільськогос-

[70]Вернадский В. И. Об основаниях университетской реформы. О науке: в 2 т. СПб: Изд-во РХГИ, 2002. Т.П: Научная деятельность. Научное образование. 2002. С. 33.

подарських підприємств, торгівля і кооперація. Одним з учених, який брав участь у підготовці такої програми, був відомий український вчений, економіст, фінансист, основні праці якого присвячені питанням розвитку економіки промисловості та використання продуктивних сил України, Л. Яснопольський (1873–1957). Важливе твердження цього вченого про те, що предмет фінансової науки не може бути єдиним для всіх епох розвитку суспільства, слугувало розширенню уявлень про предмет фінансової науки та залучення до нього сфери матеріального виробництва, а також віднесення фінансів до процесів розподілу. Поступово усвідомлювалася сутність фінансів як сукупності економічних відносин.

Визначення методологічних підходів до розкриття сутності і потенціалу специфічної сфери економічних відносин – фінансів, їх розгляд як однієї із підвалин існування суспільства, кожна складова внутрішньої структури яких є фінансовою категорію з подальшим їх формуванням у своєрідні ряди і групи – від простих до найскладніших, які конкретизуючись перетворюються у реальну дійсність, формуючи інституціональну структуру фінансової системи, становлять предмет наукових досліджень українського ученого-фінансиста В. Федосова (1939). Сформована ним наукова школа дослідження державних фінансів і податків у практиці фінансового будівництва України, промислово розвинених країн, розкриття причиново-наслідкових зв’язків між об’єктивним і суб’єктивним у фінансах і податках, між об’єктивними фінансовими категоріями і мінливою дійсністю дозволяють виявляти об’єктивні закономірності і тенденції розвитку фінансів, стати ключем до реформування фінансової моделі суспільства, у центрі якої інтереси людей.

Повертаючись до історії фінансів у нашій країні вважають, що одним із засновників цієї науки є відомий українсько-російський вчений економіст, фінансист Й. Кулішер (1878–1933). Ця наука тісно пов’язана з економічною історією. Цим вченим висвітлена у його праці «Нариси фінансової науки» (1919 і 1920 роки) етимологія терміна «фінанси» та розкрита багатогранність цього поняття: від обманних, недобросовісних,

хитрих операцій (XVI–XVII стст.) до науки про державне господарство (кінець XVIII – початок XIX стст.). Цим терміном стали називати самостійний науковий напрям.

Й. Кулішер подав історію змін державних витрат, історичну ретроспективу розвитку методів поповнення казни, еволюцію податкової системи в європейських країнах, різні підходи до поняття сутності податку та різноманітні теорії податків, що багатьма дослідниками вважаються відправними пунктами майбутніх досліджень.

Одним із перших, хто почав досліджувати еволюцію розвитку фінансової науки, був О. Василик (1938–2005), формування якої він пов'язував із створенням держави. Виникнення фінансової науки в Україні учений пов'язував із другою половиною XIX ст., зазначаючи, що її «теоретико-змістовна спрямованість» сягала рівня світової фінансової науки та навіть у деяких випадках випереджала її. Це актуалізує потребу звернутися до розвитку фінансової науки в Україні крізь призму здобутків науковців-провідників цієї науки в Україні, окресливши її основні віхи.

Вважається, що підвалини вітчизняної економічної науки у її провідних галузях, таких як політична економія, теорія кредиту, фінанси, гроші, теорія статистики, заклав учений зі світовим ім'ям М. Бунге (1823–1895). Він був прихильником органічного поєднання принципів ринкового лібералізму та ідей національного державництва. Розуміючи взаємозв'язок реальної економіки та грошового господарства, учений виступав за розвиток на ринкових засадах фінансово-кредитних відносин, модернізації банківської системи, раціоналізації державної бюджетної політики.

Він обґрунтовував визначальну роль кредиту у стимулюванні розвитку економіки країни, зростанні доходів населення та пом'якшенні соціальних суперечностей. Учений до кінця з'ясував різницю між позичковим і реальним капіталом. Кредитні засоби обігу, на думку ученого, значно активніше виконуватимуть ці завдання, порівняно з грошима, в їх трансакційному розумінні, а теорія кредиту має перейти із сфери державно-економічної у сферу приватно-економічну, із сфери

грошей і засобів обігу у сферу капіталу і праці. Одночасно М. Бунге звертав увагу на необхідність державного регулювання кредитних відносин з метою недопущення перетворення банків на знаряддя спекуляції і легкої наживи, хоча одночасно вказував на небезпеку надмірної регламентації, підкреслював значення особистої ініціативи.

М. Бунге активно сприяв створенню ринкової фінансової інфраструктури як важливого чинника функціонування ефективної фінансової системи. Особисто брав участь в організації перших в Україні комерційних банків, ощадних кас, товариств взаємного кредитування. За його особистого сприяння було засноване Київське міське товариство взаємного кредитування, перший в Україні акціонерний банк – Київський приватний комерційний банк, Біржове товариство для активізації обігу цінних паперів у м. Київ.

Як практик та державний діяч, М. Бунге спрямовував свою діяльність на фінансове оздоровлення економіки країни у контексті модернізації податкової системи через впровадження прибуткового принципу оподаткування; забезпечення балансу бюджетного господарства держави через упорядкування і значне скорочення державних непродуктивних видатків, залучення нових джерел і знищення нерівності в оподаткуванні. Для підтримки національного товаровиробника він першим в історії загальноросійської економіки вдався до запровадження помірковано високого мита на імпортні товари.

В умовах становлення фінансової науки у розвиток теорії податків вагомий вклад внесли праці М. Алексєєнка (1848–1917), відомого українського фахівця з питань оподаткування й фінансового права другої половини XIX – початку XX стст.

Ідеї державності як основи суспільного життя лежали в основі поглядів цього вченого. Він відобразив складний процес зміни фінансових інститутів під впливом ринкової трансформації суспільства того часу.

Загальне призначення держави цей учений бачив у створенні умов для нескінченного прогресу, у сприянні щастю

людини, наданні їй можливостей і засобів для забезпечення особистого, господарського та суспільного розвитку.

Держава не повинна регулювати господарські процеси, адже потреби одиничних господарств визначають функції держави, а не навпаки, вважав М. Алексєєнко. Найважливішими джерелами формування державних фінансів є податки, мито, державний кредит, які одночасно виступають важливими регулювальними інструментами ринкової економіки. Розроблення теорії податку як основи фінансової політики цей вчений вважав необхідним для подолання невідповідності державного устрою, зокрема податкової системи, рівню розвитку економіки і стану грошового обігу. Вважається, що дослідження сутності та природи податку, які стають основним джерелом державних доходів у кінці XIX ст., є основою для розроблення принципів і форм нової системи оподаткування.

Запропоновані вченим принципи оподаткування, що перекликалися із відомими правилами справляння податків А. Сміта, відповідали соціальній спрямованості державної діяльності. Вчений відстоював необхідність звільнення від оподаткування найменших доходів, що забезпечували мінімум засобів існування. Сьогодні ці погляди були підтверджені правильністю принципу звільнення від оподаткування прожиткового мінімуму.

Вчений визначив нові можливості прогресивного оподаткування, яке, крім фіскального значення, може застосовуватися як «громадські ліки» у справі соціальної нерівності. Він також розмежував три поняття: справляння, розподіл і перекладання податків.

У працях М. Алексєєнка була систематизована і викладена концепція державних доходів та оподаткування, його ідеї щодо принципів побудови справедливої і ефективної податкової системи, теорії перекладання податків становили вагомий внесок у розвиток теорії фінансів й фінансового права та теорії бюджету.

Щодо розвитку теорії грошей і грошового обігу, особливе місце посідають наукові праці відомого українського економіста А. Антоновича (1848–1917). Він започаткував розроблення

новітньої монетарної теорії, що відповідала умовам вищого ступеня капіталістичної модернізації.

На відміну від попередників, цей учений аналізував гроші не лише з погляду споживання, але й виробництва, подолавши усталений погляд класичної школи до кількісної теорії грошей, відповідно до якої вартість грошей залежить виключно від їх кількості. Учений сформулював власну концепцію цінності грошей, яка відповідала не лише умовам обігу повноцінних грошей, але й паперово-грошовому обігу.

Він вперше ввів у науковий обіг нову категорію – попит на гроші. На відміну від класика А. Сміта, який вважав, що гроші виконують тільки роль посередника, А. Антонович розглянув різні сфери їх застосування.

Висновок вченого про еволюцію грошового обігу, його припущення, зроблені ще 1876 року, про можливість витіснення з ужитку грошей, зокрема через поширене застосування чеків, у майбутньому стало реальністю. Вчений передбачив можливість регулювання грошового обігу для забезпечення поєднання еластичності грошової маси зі стабільністю грошової одиниці. Його концепція паперово-грошового обігу заклала основи розвитку сучасної монетарної теорії.

Правильність висновків А. Антоновича щодо ролі банків, про необхідність поєднання їх діяльності і промисловості була результатом аналізу вченого діяльності банків, яка того часу здебільшого полягала в обліку векселів та наданні позик під заставу. Він передбачив більш активну роль банків безпосередньо у пожвавленні виробництва й навіть організації підприємств.

Особливе місце у розвитку теорії грошей і грошового обігу посідають дослідження всесвітньо відомого українського ученого, якого Й. Шумпетер назвав найкращим слов'янським економістом, М. Туган-Барановського (1865–1919). Розроблена ним кон'юнктурна теорія грошей була результатом його досліджень теорії економічних циклів і криз, вартості і розподілу. Переосмислення кількісної теорії грошей на основі власних підходів, а саме: поєднання товарної і кількісної теорії грошей, стали основою майбутніх досліджень способів впливу грошей на

економіку та механізму свідомого регулювання цього впливу. Сутність розробленої вченим кон'юнктурної теорії грошей полягає в тому, що загальний рівень цін, а отже, і вартість грошей, пов'язується не з кількістю грошей, а із загальними умовами товарно-грошового ринку, наприклад, такого негрошового чинника, як промислові цикли. На цій основі був зроблений висновок про необхідність формування раціональної державної грошово-кредитної політики, виконавцем якої, як вбачав М. Туган-Барановський, є Центральний банк держави, який керується загальнодержавними інтересами. Тобто задовго до Дж. Кейнса український вчений довів, що гроші мають самостійну цінність і до них має бути застосована певна регулівна політика.

Важливим внеском у розвиток української фінансової думки з теорії грошей і грошового обігу були праці українського вченого економіста О. Миклашевського (1864–1911). Він був одним із перших в історії фінансової думки в Україні, хто здійснив спробу поєднати в царині грошового обігу теорію грошей з фінансовою політикою, обґрунтував необхідність державного регулювання кредитно-грошового обігу.

О. Миклашевський, поділяючи думку про багатофункціональність ролі грошей, вважав, що вони не причина, а наслідок певних економічних відносин, розвитку яких вони сприяють, підкреслював соціальне значення грошей. Він одним із перших українських економістів довів, що гроші є тільки каталізатором, а не причиною кризових явищ в економіці.

Збільшення грошової маси здатне призвести до інфляції, а отже, знизити продуктивність грошей. На відміну від цього, обсяг кредиту здатний збільшити споживання, а отже, і продуктивність. При цьому розвиток кредитного господарства, на думку ученого, як продовження розвитку грошового господарства, пов'язаний з поширенням спекулятивних угод і зростанням фіктивного капіталу, що призведе до зародження інституцій фінансово-кредитного господарства. Їх розвиток здатний реалізувати найважливішу «трансформаційну функцію» кредиту, в результаті

якої дрібні та короткострокові вклади можуть трансформуватися у великі й довгострокові кредити для розвитку економіки.

Необхідність тісного взаємозв'язку реального виробництва з грошовим ринком була вперше поставлена в українській та російській літературі О. Анциферовим (1867–1943), російсько-українським економістом. Важливу роль він відводив центральному банку, його функція мала полягати у встановленні зв'язку і постійних банківських відносин над усією системою кооперативного кредиту і загальним грошовим ринком. Його роль у фінансовій науці особливо відмітна щодо наукового осмислення, пропаганди і практичному втіленні кредитної кооперації, яка зародилася в Україні і Росії та набула помітного поширення в Європі і сьогодні є одним із важливих фінансових інститутів у цих країнах. Сьогодні вважається, що система кредитної кооперації має відродитися, бо вона здатна консолідувати кошти населення, створити фінансові умови для піднесення економіки, незалежності й добробуту населення.

Основи теорії державного кредиту у фінансовій науці заклав П. Мігулін, український вчений-економіст (1870–1948), та вважається, що вона зберегла свою актуальність для сучасної практики державних кредиту і боргу. Походження державного кредиту учений пов'язував із розладом державних фінансів, він розкрив механізм державного бюджету та вважав, що укладення позик без повернення капіталу обумовлює виплату «вічних і безперервних процентів».

П. Мігулін вважав, що межа державного кредиту визначається тим, коли сплата процентів за боргом держави стане обтяжливою і неможливою. Також він не бачив різниці між внутрішнім і зовнішнім боргом, оскільки рано чи пізно вони будуть викуплені касою.

Систематизацію та розвиток основних принципів державного кредиту пов'язують з працями одного з найвідоміших представників фінансової науки в Україні та Росії першої половини XX ст. В. Твердохлєбова (1876–1954). На думку ученого, державний кредит – це сукупність відносин з приводу мобілізації державою тимчасово вільних грошових коштів

фізичних і юридичних осіб з метою покриття бюджетного дефіциту або додаткового фінансування потреб суспільства понад поточні можливості держави. Він вважав, що державний кредит – це джерело економічного прогресу держави за умови мудрої передбачливості уряду. Учений наголошував на необхідності спрямування кредитів державою в пріоритетні галузі на пільгових умовах.

В. Твердохлєбов створив нову теорію державного кредиту та узагальнив його практику. За умови дотримання сформульованих цим ученим принципів і правил державного кредиту, на його думку, державний борг може зростати безмежно.

Щодо інших напрямів досліджень В. Твердохлєбова, виділяють його внесок у дослідження місцевих фінансів, що втілилися у його навчальному посібнику «Місцеві фінанси» (1928), який вважався одним із кращих для ознайомлення з цією проблематикою і в Радянському Союзі, і на Заході.

Тут варто зазначити, що одним із перших у фінансовій науці визначив проблему регулювального впливу фінансів на економіку регіонів відомий український учений, економіст, фінансист М. Яснопольський (1846–1920). У часи, коли фінансова наука ще набула самостійного статусу і державні витрати не були її суттєвою складовою, цей учений присвятив свої дослідження бюджетним витратам держави та їх співвідношенню з доходами в регіональному розрізі. Питання про місцеві фінанси він ставить як безспірний предмет фінансової науки. При цьому він наголошував, що теоретичні висновки мають будуватися на широкій статистичній базі, на відміну від західноєвропейських шкіл, яка визнавала абстрактні схеми і універсальні правила.

Обґрунтований М. Яснопольським принцип підпорядкування місцевих потреб та інтересів загальнодержавним залишається актуальним і сьогодні. Це стосується й висновку щодо відповідності розмірів податку податкоспроможності його платника, щоб уникнути підриву фінансових основ господарства та зменшення його продуктивної сили. Він одним із перших обґрунтував необхідність розвитку місцевого самоврядування як

способу зменшення негативного впливу централізованих фінансів на реальну економіку регіонів.

Організація фінансових відносин на місцевому рівні була одним із напрямів досліджень українського вченого-економіста, фінансиста М. Цитовича (1861–1919). На основі критичного аналізу ряду зарубіжних дослідників місцевого самоуправління М. Цитович обґрунтував вимоги до системи місцевих фінансових відносин, дослідив питання місцевих витрат, практичні переваги місцевого фінансового господарства порівняно з державним, раціонального співвідношення державного і місцевого покриття суспільних потреб, фінансової співпраці держави і місцевих органів самоуправління.

Значний вклад у розвиток державного кредиту і бюджету вніс український учений-фінансист М. Богачевський (1908–1968). Він вважав, що державний кредит є специфічною формою руху позичкового капіталу, що супроводжується непродуктивним використанням позичених коштів і посиленням оподаткування населення, а збільшення державного боргу свідчить про знищення реального капіталу. Учений звертав увагу на те, що сучасна податкова система стала необхідним доповненням системи державних позик, хоча такий тісний взаємозв'язок не вказує на їх тотожність.

М. Богачевський розкрив також взаємозв'язок позикових операцій держави і поглиблення інфляції, оскільки випуск позик сприяє зростанню паперово-грошової маси в обігу, що призводить до посилення інфляції, підвищення цін, падіння реальної заробітної плати і реальних доходів. Крім того, учений наголошував на взаємозв'язку величини державного боргу і залежності держави від фінансової олігархії, чому слугує, власне, сама система державного кредиту.

Вагомий внесок учений зробив і щодо розкриття сутності бюджету держави з ринковою економікою, основних принципів його побудови на основі практики ряду країн. У зв'язку з цим значну увагу вчений приділяв сутності податків. Він вважав, що прямі податки менше стримують виробництво, внутрішню і зовнішню торгівлю, був прихильником прогресивного оподатку-

вання й до аргументів відносив соціальний аспект, а найкращим об'єктом обкладання за прибуткового податку вважав сукупний дохід платника податку або окремі види його доходу.

Інфляцію як одну із найгостріших проблем світової економіки, в якій відображається вся сукупність суперечностей економічних процесів, розглядав український учений, економіст-фінансист В. Степаненко (1928–2002). Оптимальне розв'язання проблем прискорення економічного зростання пов'язане з аналізом проблем інфляції. Вважається, що питання критичного аналізу зарубіжних теорій інфляції, що становили науковий інтерес вченого, мають особливе значення через недостатність таких праць в економічній літературі України. Це також належить до проблематики світового фінансового ринку, що структурно складається з грошового, валютного ринку, ринку капіталів та ринку банківських позик, а також особливостей його функціонування в умовах глобалізації. Зростання офшорних ринків стимулювало появу нерегульованих фінансових інститутів поряд з традиційними банківськими системами.

Вагомим внеском у розвиток фінансової науки щодо ринку капіталів були дослідження відомого українсько-російського ученого І. Тарасова (1849–1929). Він уперше у вітчизняній економічній науці здійснив комплексний аналіз економічної сутності фінансових інструментів фондового ринку та розробив класифікацію видів цінних паперів. Появу нових видів цінних паперів, після того як діяли лише векселі, що пов'язані з виконанням грошима функцій платежу, та чеки, пов'язані з виникненням кредитних відносин та їх документальним оформленням, учений пояснював розвитком позичкового капіталу, складовими якого є іпотечний і фінансовий ринок. До таких нових видів цінних паперів він відносив лише грошові документи: акції, облігації, казначейські векселі, іпотечні облігації тощо, які є об'єктом купівлі-продажу і джерелом разового або регулярного доходу.

І. Тарасов вперше висунув ідею про необхідність диференціації прав акціонерів у відповідності до кількості належних їм акцій, а також тезу про потребу у жорсткому

державному контролі, функції якого покласти на Державний банк з метою попередження спекуляції при емісії цінних паперів.

Розвиток фінансового ринку в Україні становить науковий інтерес одного із фундаторів української школи міжнародних та корпоративних фінансів ученого-фінансиста В. Сутормінної (1925–2016). Нею наголошувалося на першочерговому розвитку системи захисту прав інвесторів як важливому кроці на шляху повернення довіри до дій фінансових інститутів.

Зазначаючи роль кредитних відносин для розвитку вітчизняної економіки, одним із учених, хто підкреслював роль кредиту у впровадженні нової техніки, був представник української фінансової науки радянського періоду П. Верба (1919–1988). Зважаючи на термін окупності таких заходів, учений пропонував його враховувати під час складання планів капіталовкладень, а також за швидкої окупності ці заходи покривати за рахунок банківського кредиту, а за тривалих термінів – фінансувати за рахунок бюджетних асигнувань. Крім того, для стимулювання розвитку кредитних відносин пропонував у фінансових планах обов'язково виділяти частку прибутку для погашення позик, використаних на впровадження нової техніки у виробництво.

З проблемами грошей і кредиту був пов'язаний науковий інтерес українського ученого-економіста, фінансиста радянського періоду В. Власенка (1909–1970). Цей учений високо цінував теоретичний внесок К. Маркса в теорію грошей, який відкрив і обґрунтував закони грошового обігу. Грошові кризи є невід'ємною складовою економічних криз перевиробництва і важливим фактором їх загострення.

В. Власенко наголошував на великому значенні та впливі на характер і роль грошового обігу емісії, вважаючи, що утворення єдиних національних ринків може бути успішним на основі монополізації емісії банкнот єдиним банком і посилення ролі держави у цій справі.

Основи страхової справи, предмет страхування як науки, особливості страхових товариств з окремих видів страхування, питання фінансової політики щодо капіталу страхового бізнесу та

інші стали результатом досліджень системи страхування в Україні, Росії і світі українського статиста-економіста К. Воблого (1876–1947). У його роботах зі страхування чітко проявилась схильність до основних інститутів приватної власності та ринкової системи, негативне ставлення до колективізму особливо в аграрній сфері. Вважається, що окремі теоретичні обґрунтування цього вченого і сьогодні осмислюються та здійснюються кроки щодо їх втілення у законодавство.

Ознайомлення із здобутками окремих українських вчених економістів-фінансистів у різних історичних умовах сприяли становленню і розвитку української фінансової думки. Їхні напрацювання мають неоціненне значення для визначення сутності сучасної фінансової науки та її структури.

7.3. Сутність та структура фінансової науки

Розглядаючи питання сутності фінансової науки, як уже зазначалося, був період, коли поняття «фінансова наука» та «фінанси» усвідомлювалися як тотожні, крім того, поняття фінансової науки вбачалося навіть ширшим. На сучасному етапі розвитку подібне питання також виникає. Цілком обґрунтованою з цього приводу є позиція відомого ученого-фінансиста В. Опаріна. Він чітко зазначає, що «…тут проблеми просто не існує, бо, безумовно, це взаємопов’язані, але різні речі. Фінанси – це об’єктивне явище, знання людини про яке було, є і буде неповним і обмеженим. Фінансова наука – це сфера діяльності з вивчення цього явища. Фінанси, як суспільне явище, мають внутрішній зміст та форми прояву. Фінансова наука має предмет вивчення, яким і є внутрішній зміст (сутність) фінансів та розробляє практичні рекомендації щодо характеру і напрямів використання фінансів з метою реалізації певних завдань»[71].

З наведеного досить чітко простежується, що фінанси як науковий напрям вивчають відносини, що виникають на основі

[71]Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): монографія. К.: КНЕУ, 2005. С. 39.

створення, розподілу і використання фінансових ресурсів, виявляють закономірності розвитку таких відносин та їх організаційного (інституційного) забезпечення.

Сутність фінансової науки коротко може бути визначена як сфера діяльності з пізнання суспільного явища фінансів у єдності їх теоретичної і практичної сторін. Загальну мету фінансової науки можна визначити як пізнання об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства у сфері фінансів та їх творче використання у фінансовій практиці. Тобто фінансова наука – це вчення про сутність і роль фінансів у суспільстві, закономірності їх виникнення та розвитку на окремих історичних етапах. Водночас, будучи самостійною галуззю наукових знань, фінансова наука тісно пов'язана з усіма економічними науками. Це проявляється у використанні спільних інформаційної бази, принципів, методів, а також у спільному об'єкті – суспільстві. Природно, що результати фінансових наукових досліджень також тісно пов'язані з результатами досліджень інших галузей економічних наук і у своїй єдності спрямовані на розвиток суспільних відносин, підвищення ефективності економіко-соціальної сфери та зміцнення потенціалу держави загалом.

Головні аспекти вивчення фінансовою наукою пов'язані із діяльністю держави, підприємницьких структур, організацій, установ, громадян щодо її опосередковування через створення і використання фондів грошових коштів і фінансових ресурсів у конкретних історичних умовах. Це також закони й закономірності фінансових явищ і процесів, що перебувають у тісній взаємодії та взаємозв'язку. У цьому контексті, а також зважаючи на обмеження фінансових ресурсів у суспільстві, ключовими для фінансової науки є такі питання, як і в яких формах доцільно створювати та використовувати грошові фонди для задоволення потреб держави, суб'єктів господарювання і населення, на основі урахування об'єктивності та закономірностей усіх фінансових явищ з метою гармонізації різних суспільних інтересів.

Відтак можна говорити про три вияви фінансової науки у суспільно-історичних реаліях, а саме як: 1) сукупність певних

знань, відомостей, інформації про фінанси. У такому випадку до складу фінансової науки входять теорії, закони, тенденції, принципи, постулати, методи, категорії, поняття, наукові проблеми, наукові факти, завдання тощо; 2) діяльність, пов'язана з продукуванням знань про фінанси. У цьому аспекті це суб'єкти, які проводять зазначену діяльність, відповідні її методи і форми, засоби, а також об'єкти, якими можуть бути грошові фонди, фінансові ресурси, грошові доходи і нагромадження, видатки, витрати тощо і нарешті це результати фінансової наукової діяльності у вигляді наукових знань і прогнозів); 3) сукупність колективів, інститутів, установ і підрозділів, які безпосередньо виконують наукові дослідження. Це наукові підрозділи Національної академії наук України, науково-дослідні установи і підрозділи міністерств, відомств, закладів вищої освіти тощо, фінансова наукова робота яких є функціональним завданням, а для їхніх працівників – професійною діяльністю.

Зазначена багатоманітність сутнісного й організаційного аспектів фінансів призводить і до багатоманітності структуризації фінансової науки. Це неможливо здійснити за якоюсь однією ознакою, їх досить багато. Водночас існують певні вихідні ознаки, на які потрібно зважати.

Фінансова наука – впорядкований процес отримання знань, а також сукупність вже отриманих знань про явища і процеси фінансового світу, закономірності їх становлення, функціонування, розвитку та організації в контексті певної парадигми.

Для розуміння структури фінансової науки насамперед доцільно зазначити, що наукове пізнання, наука загалом – «це пізнання, що має за мету вираження істотного, тобто того, що є не безпосередньо даним, а опосередкованим – світу не емпіричного (він початок пізнання, а не кінцева мета), а теоретичного. Теоретичний світ – це світ законів, теоретичних систем, що логічно обґрунтовані»[72]. Теорія – форма існування знання. Теоретизування – діяльність, метою якої стало

[72]Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти. Київ, 2000. С. 19.

генерування нового знання, знання теоретичного, позбавленого емпіричної основи, що досягається через застосування у мисленні спеціального засобу – методу доведень[73].

Відтак у найбільш загальному розумінні ***фінансова теорія*** це завершений (на певний момент) комплекс пояснень фактів і осмислення фінансової дійсності, що об'єднаний єдиною внутрішньою пізнавальною логікою та взаємопов'язаний за частинами. Вирізняючись різноманітністю поглядів, нерідко фінансові теорії лише в ідеалізованому варіанті відображають фінансову практику та бувають відірваними від реальної практики. Відмінність фінансової науки від теорії полягає в її доказовості та достовірності за змістом і формою та відзначається обґрунтованістю положень і висновків.

Фінансова теорія являє собою узагальнення сутнісних ознак фінансових відносин. Понятійний апарат фінансової науки становлять загальноекономічні та фінансові категорії, які поділяються на прості (податки, державний кредит) і складні (державний бюджет, страхування, державні доходи, державні видатки, фінанси підприємств)[74].

У процесі багатовікової еволюції науки загалом були виділені два принципово відмінні типи знань: 1) теоретичні знання, які продукувалися пізнавальною діяльністю та являли ідеальне благо; 2) емпіричні знання – це уречевлення ідеального блага у матеріальних об'єктах для задоволення потреб людини, що в подальшому сформувало основу диференціації окремих видів практик.

Теоретико-прикладний характер фінансової науки – становить її особливість. Теоретичні знання забезпечують формулювання теоретичних концепцій, обґрунтовують певні фінансові явища, обслуговуючи практичні потреби. Це вимагає

---

[73]Жилінська О. І. Науково-технічна діяльність у контексті самоорганізації: монографія. К.: Парламентське видавництво, 2010. С. 146.

[74]Государственные финансы: учеб. пособие / В. М. Федосов, Л. Д. Буряк, Д. Д. Бутаков и др.; под ред. В. М. Федосова, С. Я. Огородника, В. Н. Суторминой. К.: Лиідь, 1991. С. 23.

конкретності, точності, вираження у логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

Фінансова концепція – певний спосіб розуміння, трактування, інтерпретації фінансових положень, ідей, явищ, процесів, основний погляд на них, сукупність ідей їх системного висвітлення. У концепції розуміють систему доказів певної позиції чи систему поглядів на певне фінансове явище. Концепція може базуватися на загальноприйнятих теоріях певної наукової школи чи бути авторською і розкривати власні теоретичні роздуми дослідника.

Наукові закони – внутрішні сутнісні зв'язки фінансових ідей, явищ, які обумовлюють їх закономірний розвиток.

Один із підходів до структуризації фінансової науки виділяє у її складі:

– історико-теоретичні науки (історія фінансів, теорія фінансів тощо);

– науки управлінського циклу (управління фінансами, фінансовий менеджмент тощо);

– прикладні науки (бюджетна система, податкова система, казначейська система, фінанси підприємств, фінансовий ринок, місцеві фінанси, фінансовий контроль тощо).

Важливою рисою сьогодення фінансової науки є її постійна диференціація та інтеграція. Це зумовлює особливу значимість у пізнанні цих процесів методології фінансової науки, що являє собою сукупність форм і методів пізнання фінансового світу за допомогою спеціального економічного інструментарію, основою якого є система загальних і специфічних принципів і способів пізнання явищ фінансового світу та процесів, за допомогою яких здобуваються нові та впорядковуються раніше набутті знання, розкривається їх еволюція[75].

Якщо в межах класичної науки методологію формували методи отримання абсолютно істинного однозначного знання, то внаслідок прояву у межах класичної науки обмеженості наукових

[75]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. 687 с.

знань були розроблені засади неокласичної науки. Змінювалися й методи наукового пізнання: відбулося розмежування методології природничих і технічних наук та методології соціально-гуманітарних наук, на підставі відмінностей їх цілей, предмета, змісту.

Сучасна українська фінансова наука відзначається поєднанням теоретичного і емпіричного знання. За такого підходу фінанси постають як єдність реальної дійсності та теоретичних постулатів, що розвиває фінансове знання у контексті як теоретичного осмислення реалій, так і удосконаленням методів самого осмислення. Важливість подібного переплетіння теоретичного і емпіричного знання можна прослідкувати на основі співвідношення двох загальновизнаних у світовій фінансовій думці методологічних підходів: позитивного і нормативного. «Співвідношення між позитивним і нормативним підходами фінансової науки змінюється, оскільки, будучи основою для формулювання нормативних положень, так звані позитивні висновки, у свою чергу, самі нерідко обумовлені положеннями нормативного характеру»[76].

Перехід до постнеокласичної науки у 1970-х роках ознаменувався насамперед зміною об’єктів дослідження – це надскладні системні об’єкти з суперечливими властивостями та багаторівневою організацією. У площині методології посилюється роль системної методології, усвідомлюється характер наукового пізнання. Одночасно простежується зближення природничо-наукової та гуманітарної методології[77].

Взагалі цілком обґрунтовано вважають, що «різноманіття методологічних підходів у дослідженні науки обумовлено насамперед її внутрішньою складністю як системного утворення, наявністю багатоманітних форм проявів результатів її

---

[76]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. 2010. С. 77.

[77]Лебедев С. А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории): научн. изд. М.: Академический проспект, 2008. С. 98.

функціонування та взаємодії з іншими підсистемами соціально-економічної системи»[78]. Таке пояснення доцільно вважати ключовим для усіх наук. Воно повністю стосується й фінансової науки та її окремих напрямів.

Водночас неоднорідність об'єкта дослідження, у нашому випадку фінансової науки, обумовлює особливе значення окремих підходів у методології окремих наук. До таких підходів цілком обґрунтовано відносять системний підхід, методологічними принципами якого вважають принцип цілісності, примату цілого над його складовими, ієрархічності та полісистемності[79].

У процесі еволюції в методології досліджень систем був започаткований новий напрям досліджень – теорія постмодернізму, коли зростаючу роль починають відігравати морально-психологічні та етичні норми, на відміну від методології модернізму, що базувалася на принципі раціональності людської поведінки, детермінованої матеріальною метою і матеріальними інтересами.

Відмінність пізнавального інструментарію обумовлена типом суспільства, в якому він генерується. Зміна сутності об'єкта дослідження у часі, перехід його до якісно відмінних станів, поява нових закономірностей його функціонування проявляються через методологію історизму[80], що обумовлює актуальність її застосування.

Не менш важливим у пізнанні фінансової науки є й використання парадигмального підходу (парадигма як концептуальне ядро, картина світу)[81]. Відомий методолог науки Т. Кун під парадигмою розумів «…визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель

[78]Жилінська О. І. Науково-технічна діяльність у контексті самоорганізації: монографія. К.: Парламентське видавництво, 2010. С. 41.

[79]Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 584.

[80]Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 386.

[81]Степин В. С. Теоретическое знание. М.: Прогресс-традиция, 1999. 200 с.

постановки проблем і їх рішень»[82], яка виконує дві функції: пізнавальну (її сутність в отриманні нових знань) та нормативну (встановлення нових норм для наукового співтовариства, під якими розуміють методи наукового дослідження).

У загальному підході в науці виділяють три періоди її розвитку за критерієм зміни парадигм: пояснювальна, технологічна, перетворювальна. Перший період (до XVII ст.) пов'язаний з пояснювальною парадигмою, коли відбувалося накопичення знань для пояснення світу і в цьому полягало основне завдання науки. З XVII ст. до першої половини XIX ст. поряд з пояснювальною поширення набуває технологічна парадигма, коли на основі відкриття законів природи визначаються шляхи реалізації цих знань у різних сферах матеріального виробництва через створення нових засобів і технологій. З останньої третини XIX ст. дотепер набуває поширення (поряд з існуванням попередніх парадигм) перетворювальна парадигма[83].

Інший науковець виділяє: 1) індустріальну парадигму, що панувала в XVI–XX стст., коли переважали природничі і технічні науки, економіка і право, пріоритетом розвитку виступали продуктивні сили та економічний базис, та 2) постіндустріальну парадигму, де чільне місце посідають суспільні та гуманітарні науки, пріоритетом розвитку виступають духовна сфера, знання[84].

У 60–70-х роках XX ст. пануючою була парадигма кібернетики, теорії систем, а наприкінці XX – початку XXI стст. – стає синергетика, яку в широкому розумінні розглядають як науковий напрям дослідження механізмів еволюції та

---

[82]Кун Т. Структура научных революций / сост. В. Ю. Кузнецов. М.: АСТ, 2002. С. 17.

[83]Бор М. З. Основы экономических исследований. Логика, методология, организация, методика. М.: ДИС, 1998. С. 7–8.

[84]Яковец Ю. В. История цивилизаций. 2-е изд. М.: Владос, 1997. 352 с.

самоорганізації складних нелінійних і відкритих систем[85]. Стверджується, що сучасна методологія дослідження передбачає системно-синергетичний підхід до аналізу будь-яких процесів[86].

Тобто нові суспільні процеси продукували й нові методологічні засади їх пізнання. Вважається, що основою сучасної фінансової думки є цивілізаційна парадигма, яка «…реалізує підходи, обґрунтовані не лише системним аналізом, а й онтологією, і спирається на арсенал наукових категорій, понять і законів, розроблених діалектикою»[87].

Природно, що подібні зміни в суспільному прогресі й розвитку науки простежувалися і щодо розвитку фінансової науки, у його підходах та інструментарії. З одного боку, загальнонаукові підходи, вихідні теоретичні положення, принципи пояснень, що використовуються загалом у наукових дослідженнях, становлять методологічний фундамент і фінансової науки. Нові досягнення в науці в процесі пізнання ведуть і до відповідного переосмислення й на рівні фінансової науки. З іншого – суттєва відмінність між методами, що використовуються у фінансовій науці, лежить у площині специфічних особливостей та спрямованості фінансової проблематики й фінансового господарства, зважаючи, що фінанси як цілісна сфера грошових відносин відносно відокремлено функціонують у конкретному суспільстві.

У контексті нової цивілізаційної парадигми вона передбачає дослідження фінансів на основі таких принципів, як системність, цілісність, структурованість, організованість тощо.

---

[85]Князева Е. Н. Синергетическая модель эволюции научного знания. *Эволюционная эпистемология: проблемы, перспективы*. М.: Наука, 1996. С. 102–128, 102–103.

[86]Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2005. С. 137.

[87]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. С. 97.

Розвиток фінансової науки характеризують процеси диференціації наукових знань, тобто поділ фінансів на складові їх внутрішньої структури, а також інтеграції. Так, розглядаючи основи фінансової науки, М. Мітіліно[88] виділяв такі її частини: 1) фінансова теорія, яку він вважав основною частиною науки, яка повинна відкрити закони, що керують явищами фінансового господарства, встановити зв'язок, що надає велику кількість фактів, необхідних для дослідження фінансових явищ; 2) фінансове право як предмет одноосібної частини фінансової науки, що досліджує спеціальні закони, якими організується й провадиться державне господарство; 3) фінансова політика, що розробляє проєкти розв'язання науково-практичних проблем. Щодо змісту фінансової науки, то цей учений виділяв: науку про доходи, науку про видатки, науку про державний кредит, науку про фінансове управління (бюджет, каса, контроль), науку про місцеві фінанси.

Інтеграція фінансів передбачає об'єднання різних елементів, пов'язаних між собою прямими і зворотними зв'язкам, в єдину фінансову структуру на підставі об'єктивних суспільних потреб. У процесі розвитку форми і реалізації таких зв'язків змінювалися, що впливало й на особливості організації фінансів.

У західній фінансовій науці у трактуванні фінансової системи переважає значення фінансового ринку, при цьому загалом виділяють такі складові: фінансовий ринок, фінансові інституції, бізнесові структури, фінанси домогосподарств, фінанси уряду. Перелічене, на думку вітчизняних науковців, можна подати більш компактно, а саме як: фінансовий ринок, фінанси суб'єктів підприємницької діяльності, державні фінанси, фінанси домогосподарств[89].

---

[88]Мітіліно М. І. Основи фінансової науки. Державне видавництво України. 1929.

[89]Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): монографія. К.: КНЕУ, 2005. С. 77.

Серед радянських вчених існувала думка, що основними складовими фінансової науки є фінанси (до них відносили бюджетну систему, державне соціальне страхування, державне майнове і особисте страхування) та кредит (зі складовими державний банк, спеціальні банки довгострокових вкладень, система державних трудових ощадних кас)[90]. Важливим предметом досліджень та дискусій того періоду у фінансовій науці була проблема взаємозв'язку фінансів і кредиту, проте поступово домінуючою стала позиція про єдність цих фінансових інститутів.

Серед українських вчених поступово утверджувалася думка про важливість розширеного трактування, хоча також не простежувалося єдності у переліку ланок фінансової системи, що накладало відповідний відбиток і на структуру фінансової науки, яка досліджувала ці проблеми. Так, О. Василик до складових фінансової системи відносив державні фінанси, фінанси підприємницьких структур, централізовані та децентралізовані фонди фінансових ресурсів, державний кредит, страхові та резервні фонди, фінансовий ринок, фінанси домогосподарств. При цьому до фінансового ринку віднесено ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів і фінансових послуг[91]. На противагу такому баченню сучасна фінансова наука розглядає фінансовий ринок як основу фінансової системи, що відповідає баченню західних науковців і, як зазначає В. Опарін, «в умовах ринкової економіки, швидше навпаки – його функціонування (фінансового ринку – С.О.) доповнюється державними фінансами»[92].

Тобто фінанси як складне явище, що охоплює значний спектр фінансових відносин, які виникають у різних сферах, наявність їх різних форм і методів, логічно ускладнюють

---

[90]Александров А. М. Финансы СССР. М.: Госфиниздат, 1952. С. 43.

[91]Василик О. Д. Теорія фінансів: підручник. К.: НІОС, 2000. С. 22.

[92]Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): монографія. К.: КНЕУ, 2005. С. 84.

структурування фінансової науки. Це обумовлює виділення окремих сфер фінансових відносин, фінансової системи, що мають свої характерні ознаки й особливості, і суттєвий вплив на ці процеси здійснює еволюція фінансових відносин. Так, у постперехідний період в Україні для цілісного розуміння пізнання фінансів виникла потреба узгодження таких напрямів фінансової науки, як фіскальна і монетарна складові її розвитку для визначення дій держави у фіскальній та монетарній сферах.

Якщо покласти в основу структуризації фінансової науки рівень економічної системи, то, на думку В. Опаріна, «…на макрорівні це – фінанси суб'єктів підприємницької діяльності, на макрорівні – державні фінанси і страхування, на рівні світового господарства – міжнародні фінанси, а на узагальнюючому рівні, що охоплює макроекономіку та світове господарство, забезпечувальну сферу – фінансовий ринок»[93]. За такого підходу стверджується, що жодна форма фінансових відносин не випадає зі складу фінансів, а відтак, з поля зору фінансової науки.

Об'єктивною основою для поділу фінансової науки на окремі її сегменти, а саме: державні фінанси, корпоративні фінанси, фінансовий ринок, міжнародні фінанси тощо, вважають саме розуміння внутрішньої структури фінансів та виділення на цій основі широкого кола фінансових категорій, кожна з яких виражає специфічну сферу (підсистему) грошових відносин[94].

Загалом якщо поглянути на монографічну та навчальну літературу з фінансів, то проглядає й загальний підхід до структуризації фінансової науки, що виглядає цілком закономірним, адже в основі такої структуризації категорія фінанси та пізнання способів і методів її свідомого використання у практиці. Тому в узагальненому вигляді основними сферами фінансових відносин вважають: державні фінанси, фінанси підприємницьких

---

[93]Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): монографія. К.: КНЕУ, 2005. С. 89.

[94]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С.І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. С. 36.

структур, фінанси населення, фінансовий ринок, страхування, міжнародні фінанси, пізнання яких окреслює й укрупнені складові фінансової науки.

Фінансові відносини, маючи різноманітні форми прояву, утворюють фінансову систему, яка є сукупністю певних сфер фінансових відносин та різних інститутів, що забезпечують функціонування, взаємодію і процес управління цими сферами. Тобто фінансова система, в свою чергу, має певну структуру, склад якої також не має однозначного визначення і є предметом дослідження фінансової науки.

Забезпечення нормального функціонування фінансової системи здійснюється за допомогою фінансової політики – сукупності заходів держави з мобілізації фінансових ресурсів, їх розподілу й використання для досягнення певних цілей, підпорядкованих інтересам суспільства. Структура фінансової політики, механізм її реалізації завжди перебуває в полі зору науковців різних економічних шкіл та науковий теорій, тобто були предметом фінансової науки. А також фінансова політика сама виходила з базових положень певної економічної теорії.

Камералісти (XVII–XVIII стст.) – перша економічна течія, що здійснила аналіз державного господарства, розглядала державу як об’єкт управління, обстоювали ідею, що державні видатки мають бути інструментом стимулювання економічного розвитку. Ідеї ранніх класиків політичної економії (XVIII–XIX стст.) були спрямовані більше на ринок, а не до держави. Ідея «вільної гри ринкових сил» (А. Сміт) вважалася най-ефективнішою для економіки, оподаткування мало транс-формуватися від принципу платоспроможності до принципу корисності (еквівалентності).

У другій половині XIX ст. до школи класичної політичної економії приєдналася неокласична течія, яка істотно вплинула на розвиток світової фінансової науки. Відомі теорії у межах цієї школи: економічна теорія демократії, економічна теорія конституції, теорія суспільних благ, податкова теорія економічного добробуту, теорія сфери поширення податків, неоконсервативна теорія, яка полягала у відмові від впливу на

сукупний попит і перенесення акценту на сукупну пропозицію і використання непрямих методів впливу на нього. Ці теорії формували окремі сегменти фінансової науки, які поділяють на дві базові блоки. Перший блок містить теорії, що досліджують процес прийняття колективних рішень у державі, тобто фінансова наука орієнтована на суспільний вибір. Другий блок містить теорії, що базуються на економіці добробуту й на це орієнтована фінансова наука[95]. По-різному оцінюється й діяльність держави: цілі держави визначаються функціями соціального добробуту (другий блок) або замість цих функцій основні засади діяльності держави пов'язуються з інституціями (перший блок).

Питання структуризації напрямів фінансової науки, її наукова обґрунтованість підпорядковані логіці вивчення фінансових відносин та значною мірою обумовлюють результативність наукового пошуку й ефективність практичної фінансової діяльності. Загалом наявність різних ознак структуризації, з одного боку, дає можливість досить різнобічно дослідити окремі фінансові явища, проте з іншого – містить і ризики відсутності цілісного уявлення саме про сутність всієї сукупності фінансових відносин, а не їх окремих сторін чи характеристик. Тобто в обох підходах є позитивні і негативні сторони, задіяння яких залежить від мети і об'єкта конкретного дослідження.

7.4. Предмет і об'єкт фінансової науки. Фінансономіка (фінансилізація) як предмет сучасної фінансової науки

Будь-яка наука являє собою систему знань про певний предмет і без чіткого визначення свого предмета існувати не може. У свою чергу, виявлення наукового об'єкта і предмета будь-якої науки пов'язане з визначенням її глибинної сутності, меж, інструментарію і методів її дослідження.

---

[95]Фінанси (теоретичні основи): підручник / М. В. Грідчіна, В. Б. Захожай, Л. Л. Осіпчук та ін.; під кер-ом і за наук. ред. М. В. Грідчіної, В. Б. Захожая. К.: МАУП, 2002. С. 38.

Стверджується, що поняття наукових об'єкта і предмета були обґрунтовані ще в Середньовіччі для визначення напрямів пізнання природи і суспільства. Також зазначається, що розкриття наукового об'єкта фінансової науки пов'язане з емпіричними знаннями, які отримані безпосередньо та відображають його зовнішні характеристики. Розкриття наукового предмета фінансової науки пов'язане з теоретичними, сутнісними знаннями. Лише єдність цих рівнів знань, єдність наукового об'єкта і наукового предмета здатні забезпечити повноцінне дослідження розвитку фінансів[96].

Очевидно, що в подібних твердженнях сконцентровані ключові джерела наукового пізнання й фінансових відносин, якої б сфери вони не стосувалися.

Наука про фінанси, зазначав І. Янжул, має своїм предметом «…дослідження способів найкращого задоволення матеріальних потреб держави»[97]. К. Воблий предмет науки про фінанси визначав як «…учення про державні доходи і видатки, державний кредит, фінансове управління та контроль»[98]. В. Сутормінa, досліджуючи фінанси капіталістичних країн, предмет фінансової науки представляла як «…економічні відносини, які складаються між державою і класами суспільства з приводу розподілу і споживання частини сукупного суспільного продукту (у виняткових випадках національного багатства) у грошовій формі»[99].

Зважаючи, що розвиток фінансів «…частково реалізується через формування фінансових інститутів, у процесі функціо-

---

[96]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. С. 48–49.

[97]Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. М.: Статут, 2002. С. 35.

[98]Воблый К. Г. Начальный курс политической экономии (история, теория и финансы). К., 1918. С. 6.

[99]Сутормина В. М. Финансы капиталистических государств. 2-е изд. перераб. и доп. К.: Вища школа, 1983. С. 64.

нування яких діяльність індивідів поєднується з рухом фінансових ресурсів…», до складових наукового предмета фінансової думки відносять організацію і структуру фінансових інститутів[100].

Узагальнюючи положення, на які важливо звертати увагу під час з'ясування об'єкта дослідження, враховуючи при цьому суб'єктивний характер останнього, виділяють такі. По-перше, принцип цілісності, згідно з яким «…до об'єкта наукового дослідження відносять лише ті процеси, факти фінансового життя, події реальності та їх відображення у науковій літературі, які внутрішньо взаємопов'язані». По-друге, «…це урахування залежності фактів та подій функціонування фінансів від системних властивостей…об'єкта, коли ці властивості впливають на складові об'єкта». По-третє, необхідність з'ясування взаємозв'язків «…між фінансами та іншими системами і підсистемами суспільства…їх важливість для господарської та фінансової діяльності людей»[101].

У процесі визначення об'єкта пізнання необхідно враховувати те, що будь-яке фінансове явище, процес або відношення об'єктивної фінансової реальності може бути об'єктом дослідження. Отже, об'єкт дослідження фінансової науки – це процес або явище фінансової теорії і практики, що породжує проблемну ситуацію і обране для вивчення. Безпосередніми об'єктами фінансової науки можуть бути:

– фонди грошових коштів (централізовані і децентралізовані); капітал та фінансові ресурси; грошові доходи і нагромадження; конкретні види податків, обов'язкових зборів, неподаткових надходжень до бюджетів; всі види видатків,

---

[100]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. С. 35–36, 45.

[101]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. С. 35–36, 45.

витрат; всі види фінансових планів та їх показники тощо. Тобто об'єктом фінансового дослідження є все, на що спрямована діяльність дослідника та об'єктивна фінансова реальність загалом. При цьому «…характеризуючи науковий об'єкт фінансової науки (або будь-якої її складової), треба з'ясовувати взаємозв'язки між фінансами та іншими системами і підсистемами суспільства…»[102]

Щодо предмета фінансового дослідження, то він є головним для конкретного дослідження. Науковцями наголошується, що в процесі визначення предмета фінансової науки в об'єкті пізнання виділяється певна його частина. Вона входить у предмет науки не цілком, а лише тією її стороною, що визначається особливостями фінансової науки, тоді як всі інші сторони розглядаються як другорядні. Якщо об'єкт науки відображає реальне фінансове явище, яке має конкретне матеріальне вираження (обсяг, вартість, ціну тощо), то предмет науки − це філософська абстракція, яка відображає окремі сторони та особливості об'єкта, які реально помітити неможливо.

Предметом фінансової науки можуть бути: сутність фінансів; специфічні для фінансової науки принципи, закони і закономірності; особливі форми прояву та механізми дії цих принципів, законів і закономірностей; фінансова техніка; фінансова практика.

Цілком обґрунтовано зазначається, що об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове[103]. В об'єкті виділяють ту його частину, яка є предметом дослідження і на яку спрямовується

---

[102]Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. С. 36.

[103]Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб.: за ред. А. А. Мазаракі. К.: Київ. Нац. торг.-екон. Ун-т, 2010. [280], 26 с.

основна увага науковця. Саме предмет дослідження визначає його тематику і напрям.

Адекватно встановити предмет та завдання фінансової науки можна, визначивши характерні ознаки фінансів. Найповніше сутність фінансів може бути виражена як сукупність фінансових відносин. Загальну мету фінансової науки визначають як дослідження проблем оптимізації фінансових відносин у суспільстві та вироблення практичних рекомендацій щодо розв'язання цих завдань.

Торкаючись об'єкта і предмета фінансової науки, важливо наголосити на тому, що застосування еволюційного підходу до їх дослідження вносить суттєві зміни до розуміння сутності фінансових явищ і процесів. Так, дослідження, здійснене А. Дерлицем щодо становлення суспільних фінансів[104], продемонструвало «розгортання сутності суспільних фінансів» на окремих етапах розвитку фінансової формації. Зазначений автор, розглядаючи фінансову формацію суспільства як феномен симбіозу економіко-соціальних та політико-владних і фінансових інститутів, які є не довільними, а чітко визначені одне одним, виокремив такі типи фінансових формацій: колективні фінанси, монархічні фінанси, конституційні фінанси, державні фінанси, суспільні фінанси. Очевидно, що їх пізнання може становити об'єкт наукового дослідження та формувати відповідні предмети дослідження.

Загалом якісну характеристику сукупності фінансових відносин можна надати лише через з'ясування їх об'єкта та суб'єкта. Згідно з постулатами економічної теорії об'єктом фінансових відносин є валовий внутрішній (або в іншій оцінці валовий національний) продукт та національне багатство. З позиції функціонування національної фінансової системи об'єктом фінансових відносин у кожній країні є ВВП як відображення сформованого у такій країні продукту. Суб'єктами фінансових відносин у суспільстві є всі фізичні і юридичні особи

[104]Формування фінансового механізму сталого розвитку України: моногр. / за ред. д-ра екон. наук, проф. О. П. Кириленко та д-ра екон. наук, доц. О. І. Тулай. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. С. 32–44.

та державні структури. На підставі оптимізація фінансових відносин як мета фінансової науки пов'язана з рухом грошових доходів у процесах обміну (характерних, у першу чергу, для фінансів підприємств, домогосподарств та фінансового ринку), розподілу і перерозподілу (характерних для державних фінансів), з формуванням доходів і здійсненням видатків кожним із перелічених суб'єктів, що передбачає можливість задіяння фінансових посередників, а також регламентованість (договірну, статутну, законодавчу) цих фінансових відносин для збалансування суспільних інтересів. У результаті формуються нові знання про цей об'єкт фінансової науки, окреслюються нові проблеми і завдання. Зазначеним і визначається предмет фінансової науки, який є частиною об'єктивної дійсності і міститься в межах об'єкта фінансової науки. Предмет фінансової науки відображає наукове розуміння частки її об'єкта, містить лише найбільш істотні його властивості й ознаки і передбачає певну ступінь абстрагування від реалій того об'єкта, що пізнається.

Фінансові явища та процеси можна досліджувати на різних рівнях.

На рівні національної економіки, тобто на макрорівні, досліджуються інтегральні показники загальної величини фінансових ресурсів, їх динаміка, взаємозв'язок з валовим внутрішнім продуктом, фондом оплати праці, їх структура, розміщення за місцем володіння та розпорядження тощо. На рівні підприємницької структури або окремого громадянина, тобто на мікрорівні, включає вивчення процесів створення й використання фондів фінансових ресурсів на рівні господарюючого суб'єкта або окремого громадянина. Тут об'єктом дослідження є загальна сума валових доходів і валових витрат, амортизаційних відрахувань, прибутку, грошова вартість основних та обігових коштів. Дослідження фактів й аналітична обробка статистичних даних дають змогу встановити закономірність явищ і процесів, що пов'язані зі створенням доходів та їх використанням. Існують об'єктивні параметри, що забезпечують найефективніше, з точки зору суспільства в цілому, функціонування фінансів, тобто їх вплив на економічне та соціальне життя.

Отже, з'ясування наукового об'єкта і предмета становить основу пізнання глибинної сутності фінансової науки (в єдності усіх складових фінансів) та умов її суспільної реалізації за допомогою держави, господарських одиниць та фінансових інститутів.

Якісні зміни, що відбуваються в економічному житті суспільства, під дією сукупності факторів вносять суттєві зміни до предмета сучасної фінансової науки. Зважаючи, що в загальному розумінні об'єктом фінансової науки є об'єктивний процес або явище з метою пізнання його сутності, закономірностей розвитку і можливостей подальшого використання у практичній діяльності, а предметом – відображення різноманітних якостей, властивостей об'єкта дослідження, формулювання об'єкта і предмета сучасної фінансової науки повинно надаватися з урахуванням ключових ознак і тенденцій сучасного фінансового світу. Фундаментальні зміни в системі сучасної організації фінансових відносин сьогодні найбільше пов'язані з глобалізаційними процесами та формуванням нової економіки. Глобалізація, на думку М. Делягіна, – це процес стрімкого формування єдиного загальносвітового простору на базі нових комп'ютерних технологій[105]. Досить поглянути на динаміку інтернет-користувачів у світі за останні 15 років (рис. 7.1). Поєднання означених вище процесів формує нові виклики перед методологією пізнання фінансових відносин як сфери підвищеної нестабільності, яка, у свою чергу, постає ключовою передумовою успішності розвитку сучасної економічної системи загалом.

Глобалізація, розпочавшись декілька десятиліть потому і набравши сьогодні високої динамічності, характеризується особливим поглибленням такої її форми, як фінансова глобалізація. Останню визначають як складний, інтегрований та об'єктивний процес, що є результатом поглиблених фінансових зв'язків країн, лібералізації цін, міжнародних інвестиційних і фінансових потоків, створення й поширення глобальних

[105]Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации: курс лекций. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Инфра. 2003. С. 185.

транснаціональних фінансових груп, які можуть як позитивно, так і негативно впливати на розвиток фінансових систем країн[106]. Науковці виділяють позитивні та негативні фактори фінансової глобалізації (табл. 7.1), дослідження яких вносить суттєві зміни в організацію та тематику наукових досліджень.

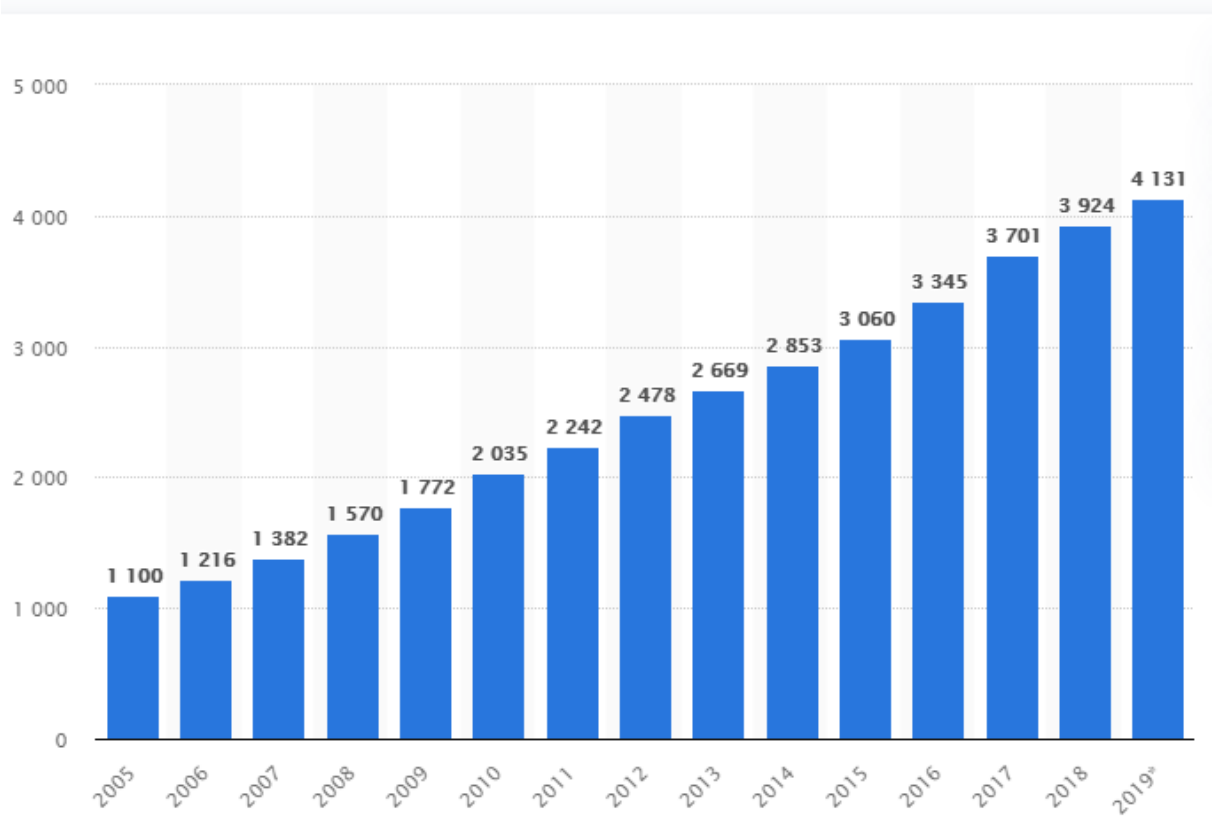

Рис. 7.1. Кількість інтернет-користувачів у світі 2005–2019 рр. (млн осіб)

Джерело: URL: https://www.statista.com/statistics/273018/number-of-internet-users-worldwide

Існує думка навіть про якісне перетворення фундаментальних економічних категорій під впливом фінансової глобалізації. Зокрема, зазначається, що в межах глобалізованих фінансових ринків «…гроші перестають бути товарними грошима і перетворюються на грошовий капітал», коли їх платіжно-обмінні функції поступаються місцем пріоритету інвестиційної

[106]Онищенко С. В. Фінансова глобалізація як складний інтегрований об'єктивний процес. *Проблеми і перспективи економіки та управління: науковий журнал* / Чернігів. нац. технол. ун-т. 2016. № 4 (48). С. 126–135.

функції»[107]. Відбуваються зміни й стосовно таких ринкових категорій, як капітал, ціна тощо.

Таблиця 7.1

Позитивні та негативні фактори глобалізації

Позитивні фактори	Негативні фактори
Вільний обмін фінансовими активами та послугами у будь-якій країні	Можливість підняття цін на фінансові послуги олігополією міжнародних компаній
Зменшення ціни на фінансові послуги через вільний обмін валют. Використання єдиних платіжно-розрахункових систем	Тотальний контроль національних фінансових систем міжнародними фінансовими організаціями
Зменшення витрат на обслуговування паперових коштів внаслідок використання цифрових валют	
Введення єдиних стандартів надання фінансових послуг та продуктів	Збільшення кількості економічних злочинів за допомогою інформаційних технологій
Контроль фінансових потоків мінімізує тіньову економіку, фінансування тероризму та відмивання грошей	Можливість руйнування глобальної фінансової системи великою хакерською атакою
Зростання фінансової грамотності населення	Руйнування різноманітності банкнот та інших способів розрахунку
Зростання попиту на фінансові продукти та послугу і як, наслідок, зростання рівня життя населення	Переміщення фінансових ресурсів у фінансові центри світу
Спрощення доступу до інвестиційних ресурсів	Неможливість вистояти перед фінансовою кризою за допомогою національної фінансової системи

Джерело: Financial unity of the world as an organic part of globalization Iryna Honcharenko, Inna Servatynska.

[107]Евстигнеева Л. П., Евстигнеев Р. Н. Глобализация и регионализм: уроки для России. *ОНС*. 2004. № 1. С. 114–125.

Процес фінансової глобалізації та результат його впливу на економіку характеризують поняттям «фінансиналізація економіки», яке було використано одними із перших аме-риканськими економістами Harry Magdoff і Paul Sweezy[108]. Фінансиналізація розглядалася цими авторами і як зростання ролі фінансового капіталу в розвитку національних економік, і як система розробки привелегійованих правил ведення бізнесу для фінансового сектору, що впроваджуються через інститути державної влади.

У науковій літературі категорія фінансиналізації розглядається, зокрема, як процес підвищення фінансової глибини (або фінансової ємності) економіки та становить частину загального аналізу фінансових систем, який проводиться Світовим банком. У розрізі таких ключових сегментів фінансового сектору, як фінансові інститути (банківські і небанківські) та фінансові ринки (ринок акцій, облігацій та інші ринки) здійснюється оцінка фінансової системи за чотирма критеріями: глибина, доступ, ефективність, стабільність.

Аналіз глибини світового фінансового ринку як відношення ринкової вартості світових фінансових активів (з урахуванням майбутньої дохідності) до світового ВВП здійснює також McKinsey Global Institute. Основна мета таких досліджень полягає у підтвердженні взаємозв'язку між довгостроковим економічним зростанням і фінансовою глибиною економіки країни.

Важливим є і та обставина, що сучасні засоби інформатизації дозволяють радикально змінити всю систему управління, починаючи з невеликих фірм до світової економічної та фінансової систем, а також роль і значення держави і міжнародних організацій у регулюванні фінансової системи.

Очевидно, що такі тенденції вносять істотні зміни в об'єкт і предмет фінансової науки. Процеси фінансової глобалізації, розвиток сукупності численних явищ і процесів у сфері

[108]Magdoff H., Sweezy P. Stagration and the Financial Explosion. Economic History As It Happened. N-Y.: Monthly Review Press. 1987. Vol. IV. P. 139–143.

фінансових відносин ускладнюють їх оптимізацію, яка являє собою мету фінансової науки.

У найбільш загальному випадку об'єктами фінансової науки постають явища та процеси, пов'язані зі змінами фінансових відносин під впливом глобалізації, а предметом – пізнання можливих станів розвитку фінансових відносин, дослідження закономірностей їх розвитку для подальшого використання у практичній діяльності. Розуміння фінансиналізації як драйвера економічного розвитку потребує її пізнання також як джерела фінансових криз у національному та світовому масштабах. Істотний приплив капіталу внаслідок фінансової відкритості та інтеграції здатні призвести до суттєвих макроекономічних проблем, серед яких надлишкова грошова експансія, інфляційний тиск, погіршення рахунку поточних операцій платіжного балансу тощо.

Особливої уваги в умовах глобалізації заслуговують трансформації, які відбуваються у сферах обміну капіталами і кредитними ресурсами, тобто на фінансовому ринку, який має ключове значення в загальному розвитку фінансових відносин та фінансової системи. Будучи складною системою взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, фінансовий ринок являє собою форму організації, концентрації, руху і перерозподілу фінансових ресурсів. Взаємозв'язок структурних елементів фінансового ринку обумовлюється рухом фінансових потоків, характером сучасних фінансових операцій, прагненням до вирівнювання прибутковості фінансових інструментів. Поряд з перерозподільною функцією фінансового ринку, яка є історично основною та ціноутворюючою, в сучасних умовах бурхливий розвиток отримали інформаційна та спекулятивно-дохідна функції, роль яких продовжує зростати і в окремих секторах фінансового ринку (фондовому, валютному, похідних інструментів), спекулянти перетворюються у переважаючу частину учасників цього ринку. Функціонування сучасного фінансового ринку практично повністю забезпечується рухом інформації, що суттєво впливає на пізнання цього ринку.

Загалом інформаційна складова фінансової глобалізації вносить суттєві зміни в об'єкт і предмет фінансової науки. Науковці зводять її прояви до: 1) зростання вимог до ринку і його учасників з розкриття інформації; 2) появи фінансових інновацій, тобто нових фінансових інструментів і технологій[109]. Швидке зростання обсягів інформації, формування надлишкової інформації, яка дублюється, неточної інформації вносять суттєві зміни до організації фінансового менеджменту, відбувається зміна ідеології діяльності компаній, урядів, міжнародних фінансових організацій, суспільної психології.

У контексті пізнання можливих станів розвитку фінансових відносин як об'єкта фінансової науки постають процеси впровадження новітніх фінансових технологій (фінтех). Особливі можливості їх використання містяться у банківському бізнесі. Наприклад, йдеться про можливості розширення асортименту доступних для користувачів товарів без вироблення цих продуктів та послуг всередині організації, відоме за назвою «парадигма відкритого банкінгу», і розглядається класичними банками як можливий шлях виходу з потенційної кризи[110]. Трансформація банківського бізнесу у «фінтех банки» як стратегічний напрям його розвитку, зменшення банками асортименту своєї продукції до одного рахунку, однієї дебетової та кредитної картки та одного електронного гаманця, оскільки всі інші продукти можуть пропонуватися за допомогою прикладного програмного інтерфейсу (API) через приватні банківські бутіки, компанії з кредитного фінансування тощо вносять глобальні зміни в тенденції й особливості розвитку фінансової науки, її об'єкт та предмет.

---

[109]Волощенко Л. М. Розвиток фінансового ринку в умовах глобалізації: монографія. ДонДУУ. Донецьк: ВІК, 2013. С. 76.

[110]Noya E. The Fintech Revolution: Who Are The New Competitors In Banking? URL: www.forbes.com. 2019. URL: http:// www.forbes.com/-sites/esade/2019/07/30/the-fintech-revolution-who-are-the-new-competitors-in-banking/640f9c3e1161.

Важливими змінами в розвитку фінансових відносин, викликаних процесами фінансової глобалізації, є зростання кількості економічних злочинів за допомогою інформаційних технологій. Ціна економічних злочинів сягає до 3,5 трильйона доларів США[111]. Постійно зростає загальна частота кіберзлочинів[112].

Зростають ризики хакерських атак у зв'язку із рядом причин, а саме: кількість пристроїв приєднаних до мережі «Інтернет» зростає і 2025 року становитиме приблизно 35 мільярдів дол. США. Згідно з дослідженням Comparitech ціна акцій компанії, яка постраждала внаслідок кіберзлочину, падає на 7,27 % та тривалий час залишається нижче біржового індексу[113]. Зазнає найбільших втрат через кіберзлочини індустрія фінансових послуг. У середньому це становить 18,3 млн дол. США на рік[114].

Водночас дослідження впливу глобалізації на фінансовий розвиток за допомогою створення стимулів для інституційних реформ засвідчують також позитивний вплив на економічний розвиток країни. Наприклад, Mehmet Balcilar вказують, що глобалізація має дисциплінарний ефект, що здійснюється завдяки конкурентному тиску «зовнішнього світу» на певну країну, що змушує її вдосконалювати макроекономічну політику та інститути. При цьому єдиного рецепту вдосконалення немає, однак існують загальні характеристики, якими в кінцевому підсумку вони мають бути наділені та умови, в яких вони існуватимуть, – це захищеність права на власність, правова система, яка дозволяє швидко та безпечно укладати угоди, знищення корупції, високоякісне

[111]URL: https://www.ey.com/en_my/assurance/how-to-combat-economic-crime-in-a-digital-age

[112]URL: https://www.pwc.com/gx/en/forensics/gecs-2020/pdf/global-economic-crime-and-fraud-survey-2020.pdf

[113]URL: https://www.comparitech.com/blog/information-security/data-breach-share-price-analysis/

[114]URL: https://www.accenture.com/_acnmedia/pdf-96/accenture-2019-cost-of-cybercrime-study-final.pdf

звітування фінансової інформації, розвинуте корпоративне управління, ретельний пруденційний нагляд та регулювання банківської діяльності[115]. З'ясування подібних впливів вимагає продовження наукових досліджень.

Отже, жодною мірою не перекреслюючи значимості використання загальних методів пізнання, тобто загальної методології, важливо враховувати, що фінансова наука, маючи свій предмет дослідження, як і кожна наука, вивчає його властивими для неї методами, що базуються на законах фінансової науки, фінансових наукових знаннях й особливостях пізнання фінансових процесів.

7.5. Система фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки

Вважається, що зміст фінансової науки складає такі блоки наукових фінансових знань: 1) фундаментальні теоретичні й історичні основи фінансів; 2) методологія фінансів (парадигми, методи побудови наукових знань, теоретичних та емпіричних досліджень); 3) системи наукових фінансових знань галузевого і проблемного характеру; 4) системи фінансових наукових знань прикладного характеру, які відображають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів фінансової діяльності.

Найвищою формою вираження фінансових наукових знань є фінансова теорія, про сутність та її відмінності від фінансової науки вже вказувалося вище. Зважаючи на те, що науковим об'єктом фінансової думки є «…явища і процеси фінансового світу, а також історичні факти і події, що розкривають процес становлення і розвитку фінансів, відображений у працях попередників і сучасних дослідників фінансової науки»[116],

---

[115] URL: https://sci-hub.tw/https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2007.11.004

[116] Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. С. 35.

робиться важливий висновок, що нівелювати існуючі відмінності між фінансовою теорією та фінансовою наукою здатна фінансова думка, яку визначають як інтелектуальний процес у будь-якій стадії пізнання фінансових явищ, результатом якого може бути і гіпотеза, і достовірне знання.

Фінансова думка відображає сукупність наукових тем, порушених проблем, відкритих істин та способів їх доведення. Цьому сприяють і блоки галузевих і прикладних систем фінансових наукових знань. Вони допускають емпіричну перевірку за допомогою фактів і, як правило, мають містити такі елементи: вихідні принципи або аксіоми, на підставі яких базуються висновки для прояснення або попередження специфічних фінансових явищ; сукупність логічних правил, що вводяться для оперування поняттями, термінами у межах цих систем знань; спосіб побудови логічних висновків, які дають можливість передбачити специфічні фінансові факти тощо.

При цьому під науковим фактом розуміють відображену у висловлюванні об’єктивну реальність. Науковий факт (науковий результат) – це нове знання, здобуте у процесі фінансових наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації. Результат фінансової науки має багатовимірну (у гносеологічному значенні) структуру, у якій можна виділити чотири складові: 1) об’єктивну (реальні фінансові явища, процеси, події, які є похідною основою для фіксації пізнавального результату, що називається фактом); 2) інформаційну (інформаційні посередники, які забезпечують передачу фінансової інформації від джерела до адресата – засобу фіксації факту); 3) практичну (зумовленість факту наявними якісними і кількісними можливостями спостереження, вимірювання та експерименту); 4) когнітивну детермінацію факту (залежність способів фіксації та інтерпретації фактів від системи похідних абстракцій фінансової теорії, теоретичних схем, психологічних установлень).

Незважаючи, що фінансова теорія не безпосередньо, а лише ідеалізовано відображає дійсність, їй належить центральне місце в системі фінансових наукових знань. Вважають, що теорія – це

«…найбільш адекватна форма наукових знань, система достовірних , обґрунтованих глибоких та конкретних знань про дійсність, яка має стрункy логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єкта»[117]. Ці всі узагальнюючі положення фактично й утворюють фінансову науку або її окремий розділ. Адже окремі поняття, гіпотези, закони та всі інші складові системи фінансових наукових знань втрачають колишню автономність і перетворюються на елементи цілісної системи, незважаючи на те, що за своєю будовою фінансова теорія внутрішньо диференційована.

Більш повно розкрити сутність та значення фінансової теорії можливо за допомогою функцій, які їй притаманні. Серед них виділяють описову, інформативну, системо утворювальну, пояснювальну, прогностичну, методологічну, практичну, розкриваючи їх конкретний зміст[118]. Так, пояснювальна функція розкриває закономірності розвитку об'єктів фінансової теорії, дає наукове обґрунтування цих закономірностей. У процесі реалізації цієї функції з'являється можливість наукового передбачення.

Фінансова теорія створює можливості для визначення тенденцій розвитку фінансових явищ і процесів, передбачення майбутніх подій. Ця функція тісно пов'язана з пояснювальною, оскільки кожне пояснення містить у собі передбачення, а передбачення неможливе без пояснення. Використання на практиці цієї функції дає можливість оптимізувати фінансові плани та прогнози, розробляти і коригувати стратегічні та тактичні засади фінансової політики.

Зміст методологічної функції полягає у тому, що за певних умов фінансова теорія після відповідних змін перетворюється на

---

[117]Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб.: за ред. А. А. Мазаракі. К.: Київ. Нац. торг.-екон. Ун-т, 2010. [280], 16 с.

[118]Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб.: за ред. А .А. Мазаракі. К.: Київ. Нац. торг.-екон. Ун-т, 2010. [280], 16 с.

метод пізнання, а окремі методи фінансового наукового дослідження набувають якостей фінансової теорії, теоретичного значення. Практична функція свідчить про орієнтацію фінансової теорії на практику, оскільки розроблення теорії не є самоціллю фінансової науки.

Теоретико-методологічну основу фінансової науки і наукових досліджень становить наукова парадигма. Під парадигмою розуміють: 1) визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення науковому співтовариству; 2) одну або декілька фундаментальних теорій, які користуються загальним визнанням і впродовж певного часу спрямовують наукові дослідження; 3) панівний (для певного історичного періоду) в науковому співтоваристві усталений взірець, еталон мислення або постановки та вирішення проблеми, який уможливлює достовірність результатів наукового пошуку; 4) систему ідей і уявлень, здатних розв'язати суперечності, що виникли в науці, дати пояснення накопиченому емпіричному матеріалу і відкрити шлях до подальшого поглиблення знань.

Інструментарій фінансової науки визначається її методологією як вченням про принципи, форми і способи наукового пізнання. У науковій літературі розглядають багато концептуальних підходів до змісту методології, її трактування. Заслуговує на особливу увагу структурне розуміння методології наукового дослідження з виділенням її основних різновидів[119], що формує важливе підґрунтя наукового дослідження. Слід також погодитися із висновком, що в цілому різні трактування зводяться до двох найважливіших значень поняття «методологія»: по-перше, це сукупність засобів, методів, прийомів, які застосовують у певній науці; по-друге, це галузь знань, яка вивчає засоби, принципи організації пізнавальної і практично-перетворюючої діяльності людини.

---

[119]Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб.: за ред. А. А. Мазаракі. К.: Київ. Нац. торг.-екон. Ун-т, 2010. [280], 8–13 с.

У фінансовій науці за основу будемо брати визначення, згідно з яким методологія – система наукових принципів, на основі яких базується фінансове дослідження, здійснюється вибір мети, змісту, сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про фінансові процеси та явища.

Методологія фінансової науки виконує такі функції: 1) визначає способи здобуття фінансових наукових знань, які відображають динамічні фінансові процеси та явища; 2) спрямовує, передбачає особливий шлях, завдяки якому досягається мета фінансового дослідження; 3) забезпечує всебічність отримання інформації щодо фінансових процесів і явищ, що досліджуються; 4) допомагає введенню нової інформації до фонду теорії фінансової науки; 5) забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у фінансовій науці; 6) створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент фінансового наукового пізнання.

Методологія фінансової науки як вчення про систему наукових принципів, форм і способів наукової діяльності має чотирирівневу структуру[120]. Перший і другий рівні – фундаментальні і загальнонаукові принципи, а третій і четвертий – конкретно-наукові та спеціальні методи і техніки.

До найвищого рівня методології фінансової науки відносять філософську або фундаментальну методологія. До неї належать діалектичні, гносеологічні та логічні методи і вона визначає як загальну стратегію принципів пізнання, так і особливості фінансових явищ, процесів, сфер діяльності.

Сутність діалектичного методу полягає у використанні фінансовою наукою категорій та законів діалектики. Поняття та категорії, якими оперує фінансова наука, є логічним вираженням знань про її об'єкт, предмет і мету. Фінансове наукове поняття –

[120]Методологія економічних досліджень: підручник / Л. І. Антошкіна, Д. М. Стеченко. К.: Знання, 2015. [311], 92 с.

це думка, відображена в узагальненій формі. Під такими поняттями розуміють змістовні, необхідні ознаки фінансових явищ і процесів, предметні уявлення, що відтворюють у мисленні об'єктивну сутність таких явищ і процесів, існують у ній, виражають специфічну фінансову визначеність цих процесів і явищ. Якщо поняття увійшло у науковий обіг, його виражають одним словом або сукупністю слів, які називають терміном.

Фінансова наука має власну термінологію, що виділяє її із сукупності інших наук, наприклад фонди грошових коштів, фінансові ресурси, фінансове планування, фінансове регулювання, фінансові резерви, фінансовий механізм, фінансовий контроль, грошові доходи, грошові нагромадження, видатки, бюджетне фінансування, кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, міжбюджетні трансферти тощо. Окремі терміни, які є граничними за рівнем узагальнення і відображають об'єктивні фундаментальні абстрактні найсуттєвіші поняття фінансової теорії, називають фінансовими категоріями. Під категоріями розуміють основні поняття теорії пізнання, що фіксують якісні характеристики предмета пізнання і мають загальний характер. До категорій фінансової науки належать бюджет, фінанси підприємств, податки, державний кредит, прибуток, основні фонди, оборотні кошти та ін.

Діалектичний метод характеризується широким використанням у фінансових дослідженнях таких підсистем діалектики, як: 1) категорії; 2) принципи; 3) закони, кожна з яких поділяється на загальнонаукові та спеціальні. Так, до загальнонаукових принципів відносять, зокрема: історичний, порівняльний, логічний, термінологічний, системний, синергетичний, діяльнісний, інформаційний, поведінковий (біхевіористичний), гуманістичний, аксіологічний (ціннісний), пізнавальний (когнітивний), кібернетичний, інституціональний, структурний, функціональний, комплексний та інші. До спеціальних принципів – комплексності, ефективності, оптимізації тощо.

Загальні методи фінансового наукового дослідження об’єднуються у три групи:

1) методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, метод опису, експертних оцінок);

2) методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення, моделювання, аналогія та інші);

3) методи, що використовуються на теоретичному рівні (сходження від конкретного до абстрактного і, навпаки, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний та інші).

До конкретно-наукових і спеціальних методів належать: методи збирання та узагальнення інформації, аналізу, моделювання та інші, що широко використовуються у фінансових дослідженнях.

Загалом фінансова наука може успішно виконувати свою роль лише за умови використання широкого спектра методів, які необхідні для всебічного пізнання фінансів, виявлення закономірностей і залежностей між фінансовими явищами і процесами, а також їх впливу на економічне та соціальне життя.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть головні передумови виникнення фінансової науки.
2. У який період та у зв’язку з чим фінансова наука виходить за межі державних фінансів?
3. Через які основні функції фінансової науки розкривається її суспільне призначення?
4. З яким періодом пов’язують науковці виникнення національної фінансової науки?
5. У чому полягав зв’язок фінансової науки і фінансового права та коли відбулося їх розмежування?
6. Які вчені досліджували історію виникнення та розвитку фінансової науки?
7. Охарактеризуйте внесок М. Бунге у розвиток фінансових галузей економічної науки.

8. Назвіть науковців, що внесли вагомий вклад у теорію грошей і грошового обігу.

9. Які науковці присвятили свої праці проблематиці фінансового ринку та його окремих сегментів?

10. Назвіть аргументи, що розмежовують поняття «фінанси» та «фінансова наука» або вважають їх тотожними.

11. Надайте положення, що розкривають сутність фінансової науки.

12. Поясніть вибір ознаки або їх сукупності для проведення структуризації фінансової науки.

13. Наведіть приклади різних підходів до складових фінансової науки, зокрема фінансів і фінансової системи.

14. Наведіть приклади бачення окремими науковцями предмета фінансової науки і дайте характеристику предмета фінансової науки.

15. Які найбільш суттєві зміни відбулися в предметі сучасної фінансової науки та що їх зумовило?

16. Перелічіть основні блоки наукових фінансових знань, що складають зміст фінансової науки.

17. Охарактеризуйте роль фінансової теорії та її співвідношення з фінансовою наукою.

18. Чим визначається інструментарій фінансової науки?

19. Назвіть групи загальних методів фінансового наукового дослідження.

ТЕМА 8
Процес та організація наукового дослідження

 Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– пояснити сутність наукового економічного дослідження як наукової праці і творчого процесу;

– пояснити, як здійснюється вибір і обґрунтування проблеми наукового дослідження;

– розкрити, як відбувається формулювання теми дослідження, визначення його об'єкта і предмета;

– охарактеризувати загальні вимоги до методичного та інформаційного забезпечення наукового дослідження;

– показати, як відбувається формулювання висновків і рекомендацій за результатами досліджень;

– знати процедуру оприлюднення й апробації результатів наукового дослідження.

8.1. Наукове економічне дослідження як наукова праця і творчий процес

Наукове пізнання економічних явищ і процесів потребує проведення відповідних наукових досліджень, спрямованих на забезпечення такого пізнання. Воно включає також використання отриманих знань у практичній діяльності. Тому в загальному підході *метою наукового дослідження* вважають всебічне, достовірне вивчення структури, характеристик, зв'язків визначеного конкретного об'єкта на основі розроблених у науці принципів і методів пізнання, а також отримання корисних для діяльності людини результатів, їх упровадження у виробництво й одержання ефекту.

Існує значна кількість видів економічних досліджень, а відтак у науковій літературі має місце ряд класифікацій цих досліджень за різними ознаками. Серед останніх: галузева (галузеві, міжгалузеві), часова (перспективні, ретроспективні, історичні), просторова (внутрішньогосподарські, міжгосподарські), об'єкт управління (техніко-економічні, фінансово-економічні, аудиторські, економіко-статистичні тощо).

Варто розрізняти також теоретико-прикладні та прикладні економічні дослідження. Метою теоретико-прикладних економічних досліджень є сприяння розв'язанню техніко-економічних і економіко-соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх пізнання на основі більш глибокого та всебічного вивчення. Прикладні дослідження спрямовані на практичне розв'язання конкретних економічних проблем для визначення конкретних способів дій і заходів у визначені терміни для їх впровадження у практику.

Розрізняють також загальнотеоретичні економічні дослідження, які вивчають економічні явища і процеси на макрорівні, конкретно-економічні на мікрорівні, що включають дослідження фінансово-господарської діяльності під час вивчення економіки окремих підприємств.

Однак для здійснення будь-якого виду наукових економічних досліджень завжди використовується сукупність загальних і специфічних методів пізнання й теоретичних вихідних положень, на основі яких базується конкретне економічне дослідження.

Загалом для отримання об'єктивного знання про певні явища і процеси потрібно здійснити ряд обов'язкових дослідницьких процедур як послідовності всіх операцій, що складають загальну систему дій і способів організації економічного дослідження.

Свідоме застосування окремих методів та процедур у процесі проведення наукового економічного дослідження як важлива передумова його ефективності, в ряду інших передумов включає також врахування того, що в загальному підході економічне наукове дослідження – це наукова праця, якій властиві певні риси. Так, торкаючись процесу праці загалом, зазначається, що він завжди містить у собі три елементи: 1) цілеспрямовану діяльність, тобто, власне, саму працю; 2) предмет праці; 3) засоби праці.

Наукова праця, як і будь-яка інша праця, також включає в себе три елементи: цілеспрямовану наукову діяльність, предмет праці та засоби праці. При цьому вважається, що наукова праця

характеризується новизною й оригінальністю, унікальністю й неповторністю, ймовірнісним характером і ризиком. Ці особливості наукової праці особливо характерні першим стадіям прикладення такої праці, а саме фундаментальним та прикладним дослідженням. У процесі пізнання опрацьовуються різні передбачення, які складаються у певні системи понять, суджень, вищим вираженням цих систем стає формулювання гіпотез. Останні творчо направляють наукову ідею, при цьому ряд їх не підтверджується, а на основі багатьох інших будуються теорії, які також перевіряються, аналізуються, пов'язуються з експериментальними даними і матеріалами дослідження. Тобто безпосередньо науковій праці передує значна попередня робота, ознайомлення з великим потоком інформації заради формулювання гіпотез. На завершення наукової праці, як свого часу зазначав К. Маркс стосовно діяльності окремої людини, «у кінці процесу праці отримується результат, який уже на початку цього процесу мав місце в уявленні людини, тобто ідеально»[121].

Наукове дослідження варто віднести до творчих процесів. Такий процес, у свою чергу, включає ряд етапів творчої роботи, кожному з яких відповідає певна форма розвитку знань про досліджувані явища чи процеси. Окремими науковцями вбачаються ці етапи по-різному. Так, Г. Гемгольц і А. Пуанкаре до таких етапів відносять: 1) інтенсивне ознайомлення з проблемою; 2) відпочинок (несвідома робота щодо визрівання думок); 3) перевірка і розробка нової ідеї. Т. Воллес виділяє чотири етапи: 1) підготовка; 2) визрівання; 3) натхнення (осяяння); 4) перевірка істинності, а Е. Гатчинсон – лише два: 1) систематичне мислення; 2) творчий інсайт[122]. Загалом, на думку найвідомішого винахідника Т. Едісона, поняття «геній» – це 99 % пітніння та 1 % натхнення.

Один з основоположників теорії творчості А. Пуанкаре заявляв, що успіх у розкритті таємниці наукової творчості, а в

[121]К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 23. С. 191.

[122]Жилінська. С. 111.

остаточному підсумку й прогрес науки залежать від інтуїції. Декарт дав таке розуміння інтуїції: «Під інтуїцією я розумію віру в хибке свідчення почуттів і оманне міркування оманної уяви, але поняття ясного й уважного розуму настільки просте й виразне, що воно не представляє ніякого сумніву в тому, що ми мислимо, або що те саме міцне поняття ясного й уважного розуму, породжуваного лише природним світлом розуму й завдяки своїй простоті, набагато більше достовірне, ніж сама дедукція»[123].

До окремих характерних рис наукової інтуїції відносять:

– принципову неможливість одержання очікуваного результату за допомогою почуттєвого пізнання навколишнього світу чи логічного висновку;

– раптовість і несподіванку одержання отриманого результату;

– неусвідомленість механізмів творчого акту, шляхів, методів, які привели вченого від початкової постановки проблеми до готового результату;

– надзвичайну легкість, неймовірну простоту й швидкість пройденого шляху від вихідних посилок до відкриття.

Звідси роблять висновок, що «причетність інтуїції до творчого процесу стала для багатьох дослідників настільки очевидною, що перетворилася у вихідний пункт позитивного вирішення певної проблеми»[124].

До елементів, що характеризують наукове дослідження як творчий процес, можна віднести й висунення перед початком дослідження (як прийому пізнавальної діяльності) – вихідної ***гіпотези,*** імовірне припущення про причину будь-яких явищ, вірогідність якого за сучасним станом науки й техніки не може бути перевірена й доведена, але яке пояснює ці явища, без нього незрозумілі. Тобто на підставі раніше набутих знань робимо припущення, а з нього – висновок, як повинно відбуватися явище

[123]Декарт Р. Избранные философские произведения. М., 1950. С. 113.

[124]Колесников О. В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. 2-ге вид., випр. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2011. С. 12–13.

за цих умов, а потім звіряємо отриманий результат із ходом явища, яке спостерігається.

Роль гіпотези у науковому пізнанні пов'язана з таким: 1) з її неминучістю, оскільки внутрішні зв'язки й закономірності розвитку речей і явища зовнішнього миру не лежать на поверхні, можуть бути прихованими для спостереження; 2) надає науковій роботі цілеспрямованості; 3) нерідко приводить до нових досліджень і відкриттів.

Характерною ознакою наукового дослідження як наукової праці та творчого процесу є дискусія як його обов'язковий елемент. ***Дискусія*** – це письмова полеміка щодо системи понять (закони, категорії, судження тощо), які неодмінно використовуються в процесі дослідження, постановки проблеми та її спірних аспектів і висунутих гіпотез, достатності чи рівня обґрунтованості наведених аргументів, адекватності застосовуваних методів та інструментарію. Дискусія як вміння оперувати поняттями, їх аналізом та узагальненням належить до значно важливих засобів і способів наближення до об'єктивної істини, формує додаткові можливості для пошуку суттєвих ознак досліджуваного об'єкта і сприяє практичній корисності отриманих результатів. Водночас дискусія невід'ємна від дотримання відповідних умов запозичення і викладу вже існуючих наукових результатів інших авторів з обов'язковим посиланням на використані праці як у тексті дослідження, так і у бібліографії (списку використаних джерел). Окремі питання коректного і некоректного використання наукових джерел уже частково піднімалися під час викладення ряду питань, а також будуть розглянуті в подальшому в інших частинах цього посібника.

Загальну модель процесу наукового дослідження як творчого процесу вироблення нових наукових знань відображають також і через сукупність його етапів: планування досліджень, отримання інформації та її обробка шляхом застосування відповідних методів, формування результатів.

Однак, на думку Л. Антошкіна та Д. Стеченка, складність наукових економічних досліджень, комплексність і тривалість їх

виконання зумовлюють потребу більш чіткого виокремлення взаємоузгоджених і взаємопов'язаних етапів. До них науковці відносять: 1) визначення проблеми (теми) та її конкретизація; 2) попередня розробка теоретичних передумов; 3) вивчення історико-економічного і сучасного стану проблеми; 4) підготовка до дослідження; 5) збирання, вибір і вивчення інформації; 6) розробка гіпотези; 7) визначення методики дослідження; 8) складання робочого плану; 9) опрацювання інформації; 10) формулювання висновків і пропозицій; 11) наукове опрацювання матеріалів дослідження, його хід і результати; 12) обговорення, консультації, рецензування та оформлення роботи; 13) впровадження результатів дослідження[125]. Вченими наголошується на складності чіткого розподілення етапів, а також на потребі внесення певних змін до плану роботи, її методики та організації, яка може виникнути в процесі первинної обробки матеріалу. Можна зазначити, що ця позиція лише підкреслює ту позицію, що наукове дослідження є складною науковою працею та творчим процесом, що передбачає творчий пошук нових шляхів розв'язання будь-яких проблем. Водночас дотримання послідовності виокремлених етапів сприяє формуванню у дослідника вміння планувати й організовувати наукову працю.

Для реалізації наукового дослідження як творчого процесу та з метою забезпечення його високої результативності важливу роль відіграє подолання усіх перешкод для розвитку творчості як особистого, так і організаційного характеру. У контексті особистісних перешкод виділяють вузьку спеціалізацію, догматизм в уявленнях, побоювання критики, вузький практицизм, відсутність особистої зацікавленості. До перешкод організаційного характеру відносять стислі терміни проведення дослідження, відсутність у керівників вмінь виявляти і заохочувати творчі рішення та ін.

---

[125] Антошкіна Л. І., Стеченко Д. М. Методологія економічних досліджень: підручник. К.: Знання, 2015. С. 62–63.

Важливою є потреба у дослідженні дотримуватися ряду принципів, серед яких виділяють: державний підхід, науковість, комплексність, оперативність, об'єктивність (точність), ефективність, плановість. Основною рисою наукових економічних досліджень повинно стати також те, що в процесі їх проведення повинна відбуватися інтеграція надбань ряду інших наук та об'єднання їх окремих елементів, що, в свою чергу, слугуватиме базою для проведення наукових досліджень у сфері інших наук.

8.2. Вибір і обґрунтування проблеми наукового дослідження

Наукове дослідження розпочинається з виділення і постановки наукової проблеми, викликаної потребами практики або вимогами теорії й пов'язаної з необхідністю вирішення суперечності між старими поняттями і новими науковими фактами. З позиції наукового пізнання проблема – це форма наукового пізнання, у якій констатується недостатність досягнутого до цього моменту рівня знання. Під проблемою розуміють складне завдання, що охоплює значну сферу дослідження й має перспективне значення.

Наукова проблема – це знання про невідоме в науці. У більш розширеному трактуванні наукову проблему розуміють як сукупність теоретичних і практичних завдань, потреба у виконанні яких постає перед економічним суб'єктом. Існують також й інші визначення проблеми, а саме як ситуація, коли отримані результати не відповідають поставленим цілям, або як розбіжність між існуючим і бажаним станом системи, об'єкта, ситуації, яку варто усунути для досягнення визначених цілей і забезпечення ефективної роботи, а шляхи ліквідації цієї розбіжності заздалегідь невідомі.

Наявність суперечливих фактів у розвитку об'єкта дослідження постає необхідною умовою розуміння наукової проблеми. Зокрема, щодо економічної проблеми, то її природу науковці вбачають у наявності і необхідності вирішення

суперечності розвитку об’єкта дослідження, розбіжностей між вимогами теорії та фактами[126].

Варто зазначити, що окремими авторами початок наукового дослідження пов’язується із з’ясуванням проблемної ситуації, щодо якої виділяють дві сторони. Одна з них – гносеологічна, а саме протиріччя між знанням потреб економіки, результативних практичних або теоретичних дій і незнанням конкретних засобів, методів, способів реалізації таких необхідних на цьому етапі дій. До предметної сторони дослідження відносять соціально-економічне протиріччя, що потребує організації цілеспрямованих дій щодо усунення або вибору однієї з можливих альтернатив розвитку економіки[127].

Відмінність між наведеними позиціями можна простежити вже з огляду на словникове тлумачення цих понять. Так, проблема – це складне теоретичне чи практичне питання, що потребує вирішення, а ситуація – сукупність умов і обставин, що створюють певне середовище, викликають певні взаємини людей, стан, положення. Очевидно, що обізнаність у цій ситуації на основі зібрання та обробки первинної інформації дозволяє здійснити правильну постановку наукової проблеми.

Проблема як наукове завдання, яке потрібно вирішити в процесі наукового дослідження, вміщає сукупність теоретичних і практичних завдань, потреба у виконанні яких постає перед економічним суб’єктом. Обґрунтування проблеми робить об’єкт дослідження доступним для наукового пізнання. Наукова проблема реалізується в конкретній меті та правильно поставлених дослідником завданнях. При цьому досліджувані проблеми можуть відрізнятися своєю масштабністю, рівнем складності та визначати тип необхідного аналізу (теоретико-прикладний, техніко-економічний, соціально-економічний тощо).

---

[126]Стюарт И. М. Роль методологии. *Панорама экономической мысли конца XX столетия*: в 2-х т. Т. 1. СПб: Эконом. школа, 2002. С. 10.

[127]Антошкіна Л. І., Стеченко Д. М. Методологія економічних досліджень: підручник. К.: Знання, 2015. С. 97–98.

Науковці виділяють ряд вимог щодо розгортання наукової проблеми дослідження. Серед них: чіткий розподіл між проблематичним і непроблематичним, тобто наявним і відомим; відокремлення суттєвого і несуттєвого стосовно загальної проблеми; розчленування загальної проблеми за елементами та упорядкування за їхньою локальністю та пріоритетом.

Значимість правильного формулювання проблеми створює можливість ефективної організації процесу дослідження і побудови його певної логіки. Від цього залежить вибір теми і мети дослідження, методів і прийомів, які варто застосовувати досліднику. Проте ці позиції мають знайти своє загальне відображення насамперед в обґрунтуванні проблеми, яке робить об'єкт дослідження доступним для наукового пізнання у процесі безпосереднього наукового дослідження. Підготовка відповідного обґрунтування повинна здійснюватися після визначення дослідником ключових положень свого майбутнього дослідження на основі його обізнаності з темою, ступенем її опрацьованості в економічній літературі.

Вивчення стану наукових розробок під час формулювання проблеми – це процес, у процесі якого варто розділити: 1) знання, що набули загального визнання наукової спільноти та перевірені на практиці; 2) питання, які є недостатньо розробленими і вимагають наукового обґрунтування; 3) невирішені питання, сформульовані у процесі теоретичного осмислення, запропоновані практикою або ті, що виникли під час вибору теми. Такий підхід надає змогу з'ясувати зміст проблеми. Розробка структури проблеми передбачає виділення тем, розділів, питань.

Вважається, що правильно сформулювати проблему – це вже на половину розв'язати її. Адже термін «обґрунтувати» у словниковому тлумаченні – це висунення на підтвердження будь-чого із переконливих доказів, фактів та ін. Водночас, як наголошують фахівці, для визначення реальної проблеми потрібно мати відповідні теоретичні знання, володіти вмінням застосовувати

відповідні методи наукового дослідження[128]. Така позиція конкретизується необхідністю глибокого розуміння історії та логіки розвитку економічної науки загалом, науковим розумінням, власне, самої проблеми або споріднених і суміжних проблем. Як результат, такий підхід дозволяє уникнути формального підходу до соціально-економічної практики, сприяє розкриттю причин і пошуку рушійних сил розвитку відповідних економічних процесів[129].

Обґрунтування наукового дослідження містить ряд позицій, які його структурно характеризують, включаючи також і попередні результати.

Найпершою позицією, яку необхідно відображати під час обґрунтування проблеми і вибору теми дослідження, є їх актуальність. Актуальний, відповідно тлумачного словника, – це важливий для цього часу, який відповідає найважливішим потребам сучасності. Відтак основна вимога до актуальності в тому, що вона обґрунтовується на основі критичного аналізу та порівняння з відомими розв'язаннями наукової проблеми. З цією метою подається стислий огляд уже проведених розробок, їх критична оцінка та перелік невирішених питань як у теоретичному, так і практичному вимірах.

Наукову тему слід розглядати як частину наукової проблеми. Тема – це наукове завдання, що охоплює певну сферу наукового дослідження. Тема формується на основі загального ознайомлення з проблемою, вона може охоплювати одне або декілька питань у межах визначеної проблеми. Під науковими питаннями розуміють більше дрібні наукові завдання, що ставляться до конкретної сфери наукового дослідження. Тема повинна бути економічно ефективною й мати значимість.

Формулювання теми подається у стислій формі, однак, з тим, щоб чітко зрозуміти сутність теми. Хоча не існує чіткого

---

[128]Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют; пер. с англ. М.: НП «Вопросы экономики», 2004. С. 43–44.

[129]Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб. / за ред. А. А. Мазаракі. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. 280, [23] с.

критерію для встановлення актуальності, проте в літературі наводяться окремі її ознаки. Наприклад, щодо сфери господарської діяльності, це: 1) значимість для розвитку перспективних напрямів господарської діяльності; 2) якісні зміни у сферах господарської діяльності; 3) вирішення комплексу економічних питань; 4) поліпшення якості виробів, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості тощо; 5) значення для розвитку нових організаційних форм інноваційної діяльності тощо.

Недостатня інформованість дослідника щодо наукової проблеми призводить до неналежного рівня обґрунтованості, а в підсумку – до розробки проблем, які вже розроблялися або до отримання вже відомих результатів.

У структурі обґрунтування наукового дослідження, крім актуальності, відображається й ряд інших позицій, про які йтиметься далі.

8.3. Формулювання теми дослідження, визначення його об’єкта та предмета

Тема наукового дослідження є відображенням наукової проблеми, адже обґрунтування наукової проблеми значною мірою вже включає знання про шляхи її розв’язання. У зв’язку з цим у науковій літературі можна зустріти певне ототожнення понять «наукова проблема» та «наукова тема дослідження», коли, зазначаючи про наукову проблему, у дужках зазначають тему дослідження. Разом з тим, обґрунтовуючи наукову проблему, не можна обмежитися формулюванням теми дослідження, а потрібно також визначити об’єкт, конкретизувати предмет та мету дослідження. Усі зазначені елементи є похідними від наукової проблеми і залежать від її сутності.

Загалом тема наукового дослідження може бути теоретичною, практичною або змішаною, що вносить певні відмінності у їх розробку. Так, переважно з використанням літературних джерел розробляються теоретичні теми. Практичні теми розробляються на основі вивчення, узагальнення та аналізу

емпіричної бази дослідження. Однак усі теми поєднують у собі теоретичні і практичні аспекти хоча і в різному співвідношенні.

До формулювання (назви) теми висувається ряд вимог, основними серед яких вважають: чітке визначення у назві об'єкта і предмета наукового дослідження; зрозумілість із назви очікуваного наукового результату дослідження; лаконічність назви без двозначностей; відсутність понять, які погано інтерпретуються; проблемність назви.

На кінцевий результат наукового дослідження орієнтує поставлена мета, яка повинна адекватно відображатися у темі роботи, а також в узагальненому вигляді містити очікувані результати й наукові завдання. Мета викладається шляхом перерахування необхідних результатів – тверджень, що доводяться, пошукових змінних величин та обґрунтованих рекомендацій, а також у вигляді конкретних вимог до методу вирішення завдань, що застосовується або розробляється. Важливим під час формулювання мети наукового дослідження є уникнення у її формулюванні підміни на засіб досягнення, наприклад використання таких слів, як дослідження, вивчення тощо.

Однак, залежно від виду наукового дослідження, алгоритм та послідовність етапів її формулювання і розробки програми дослідження можуть відрізнятися, на що звертають увагу науковці[130]. Так, вважається, що стосовно теоретико-прикладного дослідження необхідне виконання попередньої роботи на рівні теоретичного пошуку. Первинна увага має приділятися підбору та обробці відповідної наукової літератури, що мають знайти своє продовження у формулюванні гіпотетичної концепції щодо предмета дослідження, у визначенні вихідних понять і категорій та їх інтерпретації для виділення основної наукової проблеми і логічного аналізу робочих гіпотез (припущень). Після цього має відбутися пошук відповідного об'єкта дослідження для перевірки висунутих теоретичних гіпотез.

---

[130]Гурова К. Д., Ганін В. І. Методологія і організація наукового економічного дослідження: навчальний посібник. 3-є вид., перероб. Х.: С. А. М., 2015. С. 109.

Важливим є й те, що наукове дослідження, зорієнтоване на вирішення теоретичних завдань, може бути продовженим як прикладне.

Щодо прикладних наукових досліджень, їх важливо розпочинати з визначення специфіки об'єкта та з'ясування завдань, що підлягають вирішенню. Після цього слід звертатися до літературних джерел для визначення існування типових рішень таких завдань, а за їх відсутності – розгортати дослідження за схемою теоретико-прикладного дослідження. За умов наявності типових рішень гіпотези прикладного наукового дослідження вибудовуються як різні варіанти трансформації типових рішень відповідно до досліджуваних конкретних умов. Важливою умовою також є те, щоб від самого початку фактичні дані зіставлялися з висунутими гіпотезами і цільовими настановами, що дозволить більш продуктивно накопичувати емпіричний матеріал.

Результатом конкретизації мети мають бути чіткі визначення завдань дослідження, правильне формулювання яких дозволить упорядкувати процес дослідження шляхом правильної послідовності розв'язання основних і додаткових завдань. Завдання повинні підпорядковуватися основній меті і спрямовуватися на послідовне її досягнення. Фактично завдання формулюють питання, на які повинна бути дана відповідь стосовно реалізації поставленої мети. При цьому мета і завдання наукового дослідження повинні витікати із наукового аналізу накопиченого знання і сучасного стану досліджуваної сфери. Чітке формулювання завдань та їх зв'язок з основною метою дослідження дозволяють досліднику встановити напрями правильних дій у дослідженні, які сприятимуть досягненню не лише часткових завдань, але й поставленої головної мети.

Визначені завдання дослідження слід розглядати як структурні елементи робочого плану наукового дослідження. Загалом робочий план становить основу, визначає загальну спрямованість та послідовність проведення наукового дослідження, а якість такого плану є запорукою успішного завершення дослідницької роботи. При цьому на початковому етапі дослідження план може складатися не з остаточно сформульованих пунктів, а з тез, які в основних рисах характеризують позицію автора, робочу

гіпотезу, основні положення. На більш пізніх етапах дослідження план може уточнюватися, конкретизуватися, а кінцевий його варіант відображатиме зміст роботи з огляду на обрану тему, сформульовані мету і завдання, обрані об'єкт і предмет, а також результати дослідження, тобто повністю охоплювати змістовне наповнення завершеної роботи.

Структура плану наукового дослідження визначається обсягом і складністю дослідження та повинні охоплювати всю сукупність властивостей дослідження й задовольняти поставлені до нього вимоги. З погляду на структуру наукового дослідження як на структуру наукового пізнання її подають у вигляді такого змістовного ланцюга: емпіричний факт – науковий факт – спостереження – реальний експеримент – модельний експеримент – уявний експеримент – фіксація результатів емпіричного рівня дослідження – емпіричне узагальнення – використання наявного теоретичного знання – образ – формулювання гіпотези – перевірка її досвідом – формування нових понять – введення термінів і знаків – визначення їх значення – виведення закону – створення теорії – перевірка на її досвіді – ухвалення у разі потреби додаткових гіпотез[131].

На противагу наведеному розширеному підходу до структури наукового дослідження існує типова укрупнена схема його робочого плану. Вона включає вступ, розділи, що охоплюють, відповідно, теоретичні, аналітичні та результативні аспекти, відображені в окремих параграфах, висновки, список використаної літератури та додатки. Загалом структурне наповнення конкретного наукового дослідження залежить від масштабу проблеми, виду наукового дослідження (теоретичне, теоретико-прикладне, прикладне) та поставленої мети. У зв'язку з цим структура дослідження потребує свого розгортання шляхом збільшення кількості розділів, які включатимуть окремі параграфи та навіть розбиватимуться на додаткові підпункти. Направляти такий науковий пошук покликана відповідна

[131]Концепция современного естествознания. М.: Центр, 1997. С. 34.

методологія, яку в широкому розумінні вважають способом побудови думки, певним чином упорядкованою практичною і теоретичною діяльністю суб'єкта.

Визначальне місце у науковому дослідженні належить визначенню об'єкта і предмета дослідження, які треба обов'язково розрізняти. Загалом стверджується, що кожна наука має свій предмет, який вона визначає шляхом властивих їй методів та з відповідною метою. Самостійність і відособленість певної галузі знань обґрунтовуються саме через її предмет, специфіка якого дозволяє відрізнити її серед множини інших наук.

Важливо зазначити, що у предметі дослідження знаходять відображення специфічні відносини і зв'язки кожної із галузей. Так, в економічному науковому дослідженні пізнання причинно-наслідкових зв'язків у соціально-господарській діяльності дозволяє розкрити сутність соціально-економічних явищ і дати правильно оцінку досягнутим результатам і невикористаним резервам, а також обґрунтувати плани й управлінські рішення. Класифікацію, систематизацію, моделювання, вимір причинно-наслідкових зв'язків відносять до основних методологічних питань в економічному дослідженні, і вони вимагають правильного розуміння сутності певної теорії або концепції, яка вивчає проблематику досліджуваного об'єкта. Відтак предмет містить лише головні, істотні властивості й ознаки з погляду цієї науки.

Методологічні засади адекватного визначення та трактування предмета наукового дослідження безпосередньо пов'язані з правильним розумінням сутності певної теорії, концепції, яка вивчає проблематику цього об'єкта. За відсутності у теорії відповіді на поставлені питання використовуються гіпотези, наукові ідеї, сформовані в процесі попереднього вивчення об'єкта дослідження.

Вибір об'єкта дослідження – важке завдання і складна частина дослідження, адже саме він визначає спрямованість пізнавальної діяльності дослідника і впливає на результативність дослідження в цілому. Загалом об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію та обраний для

дослідження: таке визначення міститься у вимогах до оформлення дисертації та автореферату[132]. Існує також твердження, що об'єкт дослідження – це частина дійсності: об'єктивний процес чи явище з метою пізнання його сутності, закономірностей розвиту і можливостей використання в практичній діяльності. Тобто об'єкт наукового дослідження становить певну модель реальності, що досліджується, а тому йому властиві актуальність, значення для практичної і пізнавальної діяльності людей.

У вищезгаданих нормативних вимогах зазначається й те, що об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження, тобто предмет визначається в межах об'єкта дослідження та об'єкт завжди ширший за предмет. Предмет наукового дослідження органічно пов'язаний з аналізом літератури, науковою проблемою. Він виражає найбільш значущі аспекти, властивості, особливості, які підлягають безпосередньому вивченню та відображають сутність проблеми. Зважаючи, що у предметі дослідження знаходять відображення, специфічні відносини, досить часто він формулюється як: відносини, що виникають у процесі взаємодії окремих економічних суб'єктів; причинно-наслідкові зв'язки соціально-економічних явищ і процесів, різноманітних сторін діяльності. Наприклад, у межах наукового дослідження фінансової безпеки як об'єкта дослідження його предметом можна визнати організаційні та прикладні аспекти оцінювання і забезпечення фінансової безпеки. У межах об'єкта «фінанси територіальних громад» предметом дослідження можуть бути формування і розвиток фінансів об'єднаних територіальних громад. У межах об'єкта дослідження «фінансові ресурси місцевих органів влади» предметом дослідження виступають фінансові відносини між суб'єктами управління у процесі формування і використання фінансових ресурсів. У межах об'єкта «інституціональні зміни

[132]Вимоги до оформлення дисертацій. *Бюлетень Вищої атестаційної комісії України*. 2011. № 9–10. С. 2–10.

національного ринку праці» предметом дослідження може бути державне регулювання інституціональних змін національного ринку праці.

Проте загальною вимогою під час визначення предмета дослідження є те, що його формулювання повинно збігатися або бути близьким до теми дослідження. Адекватне визначення та однозначне трактування об'єкта і предмета дослідження в подальшому значною мірою визначають й усі інші параметри наукового дослідження.

8.4. Загальні вимоги до методичного та інформаційного забезпечення наукового дослідження

Визначившись із вибором проблеми, формулюванням наукової теми, її мети та завдань, об'єкта та предмета, практичне виконання дослідження наступним кроком передбачає пошук методів дослідження та його інформаційного забезпечення як необхідних умов проведення і забезпечення загальної результативності дослідження.

Метод як сукупність певних правил, прийомів, норм пізнання, на думку науковців, пов'язує дослідника з об'єктом дослідження і надає інформацію про певні аспекти об'єкта[133]. Очевидно, що на початковому етапі дослідження складно визначити повний обсяг необхідних методів дослідження. Логічно, що отримання в процесі дослідження нових відомостей про об'єкт дослідження вимагатиме задіяння нових методів і підходів. Разом з тим перед початком робіт, незалежно від наукової проблеми, виду наукового дослідження, необхідно сформувати перелік основних загальнонаукових спеціальних методів дослідження. При цьому особливо продуктивним вважається підхід, за яким визначення необхідних методів дослідження відбувається узгоджено до кожного із завдань дослідження, не спростовуючи того, що в процесі дослідження методи можуть коригуватися так само, як і завдання. Щодо

[133]Сурмін Ю. Майстерня вченого: підруч. для науковця. К.: НМЦ «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. С. 121.

загального підходу, то важливо наголосити, що у разі вирішення теоретичних завдань переважатиме використання аксіоматичних методів, системних, методів структурно-функціонального аналізу, математичного моделювання, тоді як емпіричні завдання будуть розв'язуватися за допомогою спостережень, експерименту, вимірювання, опису тощо.

Проведення наукових досліджень у сфері економіки базується на значному масиві інформації, що ставить високі вимоги до її збирання, обробки та аналізу. До основних принципів формування інформаційного забезпечення наукового дослідження відносять: 1) відповідність меті і завданням дослідження; 2) відповідність складу і структури інформаційних матеріалів загальній структурі дослідження; 3) врахування двох стадій, з яких складається процес збору інформації, а саме: накопичення матеріалу та відбір необхідних і виключення зайвих матеріалів.

Існують дані, що дослідник 50 % свого часу витрачає на пошук інформації. При цьому інтенсивність старіння інформації становить понад 10 % на день для газет, 10 % на місяць для журналів, 10 % на рік для книг і монографій. У підсумку це перетворює інформаційне забезпечення у відповідальний етап наукового дослідження. При цьому особливість інформаційного забезпечення наукового дослідження полягає в тому, що цей процес характерний практично упродовж усього терміну проведення дослідницької роботи, починаючи з вибору наукової проблеми, формулювання теми дослідження і закінчуючи підготовкою висновків і рекомендацій.

У контексті отримання інформації документи поділяють на первинні (що містять безпосередні результати наукових досліджень і розробок, нові наукові дані або нове осмислення відомих ідей і фактів) і вторинні (що містять результати аналітично-синтетичного й логічного опрацювання одного чи декількох первинних документів або відомостей про них)[134]. Як

[134]Романюк М. М. Загальна і спеціальна бібліографія: навчальний посібник. 2-ге вид. Львів: Світ, 2003. 96 с.

первинні, так і вторинні документи поділяють на опубліковані (видання) і неопубліковані. До первинних документів належать книги (наукові, навчальні, офіційно-документальні, науково-популярні). Серед книг важливе наукове значення мають монографії, які є всебічним дослідженням однієї проблеми або теми і належать одному або декільком авторам, а також збірники наукових праць, що містять ряд наукових статей одного або декількох авторів, реферати і різні офіційні або наукові матеріали.

Деякі видання, що публікуються від імені державних або громадських організацій, установ і відомств, називаються офіційними. Вони містять матеріали законодавчого, нормативного або директивного характеру.

До найоперативніших джерел інформації належать періодичні видання, що виходять через певні проміжки часу та з постійною для кожного року кількістю номерів. Традиційними видами періодичних видань є газети й журнали. До періодичних належать також видання з продовженням, що виходять через певні проміжки часу з накопиченням матеріалу. Такими виданнями є збірники наукових праць інститутів, ЗВО, наукових колективів, які публікуються без чіткої періодичності під загальною назвою «Праці», «Наукові вісники», «Відомості» та ін.

Вторинні документи й видання поділяють на довідкові, оглядові, реферативні та бібліографічні. Довідкові видання (довідники, словники) містять результати теоретичних узагальнень, різні величини та їх значення, матеріали виробничого характеру. Оглядові видання містять концентровану інформацію, отриману в результаті відбору, систематизації та логічного узагальнення відомостей з великої кількості першоджерел, з певної теми і за певний проміжок часу.

Збір інформації передбачає: 1) складання бібліографії; 2) загальний перегляд для отримання загального уявлення про проблему; 3) поглиблену роботу з бібліографічними матеріалами (реферативні збірники, бібліографічні покажчики тощо). Бібліографія потребує постійного оновлення, а тому варто чітко дотримуватися правил її складання, відображаючи всі необхідні

показники: автор, назва, місце і рік видання, кількість сторінок постійно в процесі вивчення цих джерел, а не залишаючи це на кінцевий етап дослідження.

Послідовність вивчення літературних джерел також має свої особливості. Вважається, що на початкових етапах наукового дослідження вивчення варто розпочинати із загальних робіт для формування уявлення щодо питань, близьких до передбачуваної теми дослідження, а в подальшому слід вести пошук спеціальної літератури. Однак ставлення до такого підходу не є однозначним. Більш продуктивним вважається на початку дослідження вивчення літератури, яка безпосередньо пов'язана з темою наукового дослідження, мотивуючи це тим, що надмірне коло джерел інформації здатне загальмувати розв'язання конкретної проблеми. Проте у такому випадку ускладнюється питання орієнтації щодо вибору проблеми та формулювання теми дослідження, які потребують попереднього опрацювання інформаційної бази та літературних джерел.

Виділяють основні види наукових літературних джерел: енциклопедії, монографії, збірники наукових праць, періодичні видання, спеціальні випуски, патентно-ліцензійні видання, стандарти, підручники, навчальні посібники, спеціальні довідники, огляди, бібліографічні видання, дисертації, автореферати, реферати, анотації, резюме, рецензії, тези, наукові повідомлення, наукові доповіді, наукові звіти.

Етапи вивчення наукових джерел поділяють на:

1) загальне ознайомлення з вирішенням наукової проблеми;

2) підбір літератури та її систематизація відповідно до змісту роботи, черговості її вивчення та опрацювання;

3) читання літератури відповідно до розміщення матеріалу;

4) вибіркове читання окремих частин;

5) виписування потрібного матеріалу для формування тексту наукової роботи;

6) критичне оцінювання виписаного, редагування та чистовий запис фрагментів наукової роботи для її публікації, апробації.

Будь-яке наукове дослідження обов'язковою умовою передбачає широкий огляд наукових положень, що розроблені іншими дослідниками. Розширення кола таких положень та їх критичний аналіз формує основу для вироблення нових знань.

Некоректне використання наукових літературних джерел має назву плагіату. ***Плагіат*** – свідоме присвоєння авторства чужого наукового твору, використання його повністю або частково під своїм прізвищем без посилання на джерело запозичення. Плагіатом є не лише дослівне використання тексту інших науковців, але й будь-яке його перефразування, при якому зміст, ідея тексту зберігаються і подаються за власні.

Розрізняють пряме і непряме цитування. У разі прямого цитування обов'язковими є такі вимоги:

– цитування не повинно бути надмірне за обсягом;

– положення, що цитуються обов'язково, повинні бути виділені в лапки;

– цитований текст має наводитися дослівно;

– у разі виділення окремих слів у цитаті необхідно зазначати авторство (виділено автором або нами);

– посилання на джерело має здійснюватися за бібліографічними вимогами (з обов'язковим зазначенням сторінок).

У разі непрямого цитування дозволяється надавати стисле власне визначення його основної ідеї з максимальною точністю. Використовувати лапки у такому випадку не потрібно, але має бути чітке посилання на автора чи джерело із вказівкою сторінок. Недотримання цих вимог вважається порушенням авторських прав і переслідується законом.

Особливе значення для наукового економічного дослідження має формування бази даних для забезпечення емпіричного дослідницького процесу. Важливими джерелами такої інформації є звітні матеріали (оперативна, статистична, бухгалтерська, фінансова звітність) щодо роботи економіки або її окремих сфер чи елементів. При цьому необхідно враховувати ступінь достовірності даних, що аналізуються, здійснювати її переробку та переосмислення на основі широкого застосування усієї сукупності методів, які використовуються для збирання та

узагальнення інформації, методів економічного аналізу, економіко-математичних методів та методів моделювання, характеристика яких була надана у попередніх розділах.

8.5. Формулювання висновків і рекомендацій за результатами досліджень

Результати проведених наукових досліджень потребують їх осмислення й узагальнення, що цілком обґрунтовано належить до відповідальних етапів дослідження. У зв'язку з цим виокремлюють ряд основних прийомів наукових узагальнень, до яких відносять[135]: 1) універсалізацію, згідно з якою загальні моменти і властивості, що виявлені в процесі дослідження на окремому базовому підприємстві, розповсюджуються на всі можливі випадки; 2) ідеалізацію, яка полягає в уявному конструюванні об'єктів і включає момент абстрагування від реальних процесів та явищ, завдяки чому виникає можливість застосовувати до них математичні методи дослідження; 3) концептуалізація, яка полягає у внесенні категорій і понять, запозичених з інших теорій; 4) синтез, в основу якого покладено поєднання вивчених у процесі дослідження різних елементів об'єкта в єдине ціле; 5) індукція, в процесі чого подаються висновки, зроблені на основі узагальнення емпіричних результатів дослідження.

На основі зазначеного алгоритму формулюють висновки, які відображають найважливіші наукові і практичні результати. ***Висновки*** – це короткий виклад отриманих наукових результатів, що формуються за сутністю поставленої проблеми відповідно до поставленої мети і завдань. Тут дається стисла характеристика питання, методи вирішення поставлених питань, їх практичний аналіз, наголошується на кількісних і якісних результатах дослідження, обґрунтовується їх достовірність. Проте висновки

[135]Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб.; за ред. А. А. Мазаракі. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. С. 32.

не повинні бути перевантажені цифровими даними або містити додатковий матеріал. Допомогти сформулювати адекватні висновки, охопивши все проведене дослідження, може їх виклад на основі звернення до поставлених завдань, констатуючи стан їх виконання шляхом використання термінів: доведено, встановлено, розкрито, обґрунтовано, запропоновано тощо. Саме у висновках повинно відображатися прирощення наукових знань порівняно з їх станом на початку дослідження.

Висновки можуть включати теоретичні і практичні пропозиції, які підвищують цінність проведеного дослідження. Зміст висновків відтворює сутність і новизну викладеного, проте слід уникати дослівного дублювання висновків і пунктів новизни.

Наукова новизна – це чітко визначений новий науковий результат, що відповідає вимогам оригінальності, унікальності і неповторюваності.

Формулюючи пункти наукової новизни, важливо чітко висвітлювати відмінність сформульованих положень від відомих раніше. Як правило, пункти наукової новизни розміщуються згідно з рубриками, передбаченими нормативними вимогами, а саме «удосконалено» та «набуло подальшого розвитку». Чіткому розмежуванню досягнутих результатів в означених рубриках певною мірою може допомогти відповідь на такі питання. Так, для рубрики «удосконалено» важливо дати відповідь на питання «у якій частині?», а для рубрики «набуло подальшого розвитку» – «за рахунок чого?» Однак в обох випадках необхідно зазначити важливість отриманого результату для розв’язання конкретного завдання чи вирішення конкретної проблеми, а також відмінність такого результату від раніше існуючих варіантів.

Під час формулювання наукової новизни її важливо відрізняти від нових прикладних результатів (рекомендацій). Важливим є й те, що наукова новизна може бути сформована як у межах раніше сформульованих наукових проблем, так і під час формулювання нової проблеми, яка раніше як самостійна не розглядалася. При цьому звертається увага на те, що критичний огляд існуючих теоретичних концепцій і положень здатен виявити як позитивний внесок дослідників, так і окремі недоліки,

що можуть стати об’єктом удосконалення, а відтак, об’єктом положень наукової новизни.

Важливо також розмежовувати положення наукової новизни дослідження з розробленими прикладними рекомендаціями, які відображають практичну значущість дослідження. Розроблені практичні рекомендації повинні відображати результативність запропонованих заходів, значущість яких потребує економічного обґрунтування та підрахунку ефекту, зокрема економічного, за умови їх практичної реалізації, тобто мати практичне значення для об’єкта, обраного базою дослідження.

8.6. Оприлюднення й апробація результатів наукового дослідження

8.6.1. Загальні підходи до підготовки й оформлення публікацій

Представлення та апробація результатів наукового дослідження як один з досить важливих етапів його здійснення може провадитися як стосовно кінцевих, так і проміжних результатів через підготовку окремих видів наукової продукції, зокрема шляхом їх публікації та апробації під час проведення наукових заходів. Хоча прагнення довести результати своєї роботи до читача має загальний характер, разом з тим підготовка публікацій є процесом індивідуальним, але також виділяють декілька підходів до здійснення цього процесу. Так, один з підходів полягає у стислому викладенні ходу дослідження та деталізації результатів. Вважається, що цей підхід зорієнтований на порівняно вузьке коло фахівців і використовується у процесі написання монографії, статті. Щодо іншого підходу, то детально висвітлюються етапи, методи роботи, а зроблені висновки відтворюють складність наукового пошуку, і він частіше використовується під час написання дисертації та ілюструє творчий потенціал дослідника. Тобто вибір певного методу визначається переважно задумом автора, метою дослідницької роботи, а також колом читачів, на які вона розрахована.

Торкаючись загального алгоритму підготовки публікації, можна виокремити найменшою мірою два етапи такої підготовки: перший – це, власне, підготовка попереднього варіанта рукопису, а другий – обробка цього попереднього варіанта для його перетворення в остаточний, які, в свою чергу, включають певні підетапи.

На підетапі формулювання задуму роботи, як правило, визначається назва праці, складається попередній план роботи, де окреслюється структура роботи – майбутньої публікації. Природно, що в процесі здійснення дослідження вони можуть коригуватися. За цими етапами послідовно провадяться й інші: відбір і підготовка матеріалів, їх групування та цілісне написання чорнового варіанта рукопису. Наступними етапами є подальша обробка підготовленого чорнового варіанта рукопису, внесення доповнень, а також необхідних виправлень і перетворення чорнового варіанта в остаточний. Описаний узагальнений алгоритм роботи над підготовкою публікації не виключає внесення автором змін у порядок послідовності проведення цієї роботи, а також підготовки між чорновим і остаточним варіантами проміжного варіанта, покликаного надати рукопису й отриманим результатам цілісного, завершеного формату рукопису. На етапі задуму та початкових етапах автор також приймає рішення й обирає варіант викладення проміжних чи кінцевих результатів дослідження, що, відповідно, позначається й на процесі підготовки публікації та її змісті й обсягах.

Етап перетворення чорнового або проміжного варіанта рукопису в остаточний зазначається також значною складністю та включає уточнення змісту, оформлення, а також літературної правки. Щодо цих робіт, їх конкретизації, то науковцями вони відображаються таким способом. Першими кроками є уточнення змісту і структури рукопису. При цьому критично оцінюється кожен висновок, кожне речення, кожне окреме слово, а також відповідність назви роботи й назв розділів і підрозділів їхньому змісту, логічність і послідовність викладу матеріалу, аргументованість основних положень, наукова новизна, теоретична й практична значущість роботи, її висновки і рекомендації.

Особлива увага звертається на недоречність як надмірного лаконізму, так і надлишкової деталізації під час викладення матеріалу, чому допомагають використання таблиць, схем, графіків тощо. Аналізується правильність оформлення рукопису, а саме посилань на літературні джерела, цитування, написання чисел, знаків, фізичних і математичних величин, формул, побудови таблиць, підготовки ілюстративного матеріалу, створення бібліографічного опису, бібліографічних покажчиків тощо на основі дотримання державних стандартів, довідників, вимог видавництв і редакцій.

Складність літературної правки залежить від мовної культури автора, здійснення попередньої підготовки рукопису. При цьому існує думка про необхідність перед редагуванням тексту відкласти роботу на деякий час, щоб «відпочити» від неї, та бажано, щоб її хтось прочитав. Редагувати роботу слід лише тоді, коли вона закінчена повністю[136]. Ретельно підготовлений рукопис публікації передбачає також його відповідність вимогам організації, у якій передбачається його опублікування.

Зважаючи на множинність форм публікацій, їх підготовка поряд із загальними вимогами характеризується також окремими особливостями, які будуть відображені в подальших підрозділах посібника.

8.6.2. Підготовка наукової доповіді та тез наукової доповіді

Наукова доповідь – це короткий виклад змісту та результатів самостійно проведеного дослідження, наукової роботи або її частини. ***Тези*** – основна думка або ключове положення доповіді, статті чи іншого авторського первинного документа. Їх відмінність від повного тексту оригіналу полягає у тезисному викладенні та відсутності у ньому деталей, пояснень. Теза може бути короткою чи розгорнутою; включати декілька тез

[136]Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. К.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

або взагалі лише одну тезу. Проте в будь-якому випадку тези повинні зафіксувати науковий пріоритет автора та містити матеріали, що відсутні в інших публікаціях.

Торкаючись конкретного наповнення і викладу у тезах певних положень, останні можуть торкатися як постановки проблеми, так і конкретних результатів дослідження, а також стосуватися методики проведення досліджень або визначення результатів та обрахунку їх ефективності. Це відрізняє також і структуру тез. Так, стосовно першого виду – постановки проблеми – тези мають містити такі блоки: вступ, який розкриває актуальність тезисного матеріалу, критичний огляд точок зору на підняту проблему (базових для цих тез) та авторську позицію й завершується відповідним висновком. Щодо тез, які доносять до аудиторії конкретні результати проведеного дослідження, то перелічені позиції доповнюються й такими блоками: характеристикою вибірки, яка використовувалася в дослідженні, застосовуваних методів та їх інтерпретацією, а щодо тез, які стосуються методики проведення досліджень, – її описом та перевагами. Проте за будь-якого варіанта наповнення тез, то їх обсяг не повинен перевищувати 2–3 сторінки та містити обґрунтовані докази авторської позиції, а також відповідати вимогам, що висуваються організацією, в якій передбачається апробація авторського доробку.

Виклад тезисно сутності викладеної наукової доповіді здійснюється без наведення конкретних прикладів, у тексті практично не використовуються цитати й посилання на джерела, які подаються у списку використаних джерел, цифровий і фактичний матеріал подається у стислій формі, зважаючи на обмеженість тексту. Загалом послідовність подання матеріалу у тезах має такий вигляд: актуальність проблеми; стан розробки проблеми (перелічуються вчені, які зверталися до розробки цієї проблеми); наявність проблемної ситуації між необхідністю її вивчення, удосконалення та сучасним станом її розробки та втілення; основна ідея, положення, висновки дослідження, якими методами це досягнуто; основні результати дослідження, їхнє значення для розвитку теорії та/або практики. Виступаючи на

науковій конференції (симпозіумі) із науковою доповіддю, можна посилатися на опубліковані тези доповіді, або акцентувати увагу на одній із основних (дискусійних) тез, яка особливо актуалізувалася в процесі проведення комунікативного заходу.

8.6.3. Основні вимоги до написання наукової статті

Наукова стаття – це одна із основних форм публікацій, у якій викладено проміжні або кінцеві результати наукових досліджень чи результати дослідження окремого питання за обраною темою. У ній фіксується науковий пріоритет автора та його науковий доробок для ознайомлення з ним наукової спільноти, роблячи цей матеріал її надбанням. Тому написанню статті повинно передувати всебічне осмислення матеріалу та накопиченої інформації.

Структурно наукова стаття повинна містити такі елементи: 1) постановку проблеми в її загальному вигляді та її зв'язок з науковими чи практичними завданнями; 2) аналіз останніх досліджень для з'ясування рівня розробки проблеми в науці з виокремленням нерозв'язаних чи невирішених її частин, яким присвячена стаття; 3) формулювання мети статті передбачає виголошення основної ідеї цієї публікації, яка суттєво відрізняється від існуючих, доповнює або поглиблює вже відомі підходи; 4) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів, що охоплює методику отримання та аналіз фактичного матеріалу, особистий внесок автора в досягнення й реалізацію основних результатів; 5) висновки з цього дослідження, у яких підсумовують зміст і надають рекомендації, коротко окреслюють перспективи подальших досліджень з цієї теми. Звідси текст статті повинен бути структурованим згідно з наведеними структурними елементами, що мають бути чітко виділені у статті жирним шрифтом.

Визначення назви наукової статті також вимагає дотримання певних правил. Назва статті повинна відображати основну її ідею, думку, проте бути стисло сформульованою з оптимальним використанням 5–7 слів та містити ключові слова.

Для забезпечення якості статті та належної організації процесу її написання важливо складати робочий план статті, що передбачає поділ її основної частини на окремі підрозділи. Вони мають включати підбір і обробку необхідного матеріалу, його критичний аналіз для відсіювання зайвого матеріалу чи відомостей, далі підготовку окремих підрозділів з подальшим їх поєднанням у чорновий варіант статті та, нарешті, підготовку остаточного варіанта як за наповненням, так і оформленням згідно з існуючими вимогами. Складання плану дозволяє уникнути певних невідповідностей у процесі написання статті, а також досягти індивідуальної логіки та подання матеріалу.

Важливою частиною підготовки наукової статті є підбір необхідних літературних джерел, їх вивчення та дотримання вимог щодо правил посилання на них за текстом статті, а також представлення у списку літератури. Загальний підхід до використання в ході підготовки статті думок інших авторів полягає у тому, що основне їх призначення показати стан розробки наукової проблеми на початку статті. Широке їх використання в основній частині статті, зокрема для підтвердження достовірності власних висновків, недоцільне, оскільки здатне вказувати на те, що авторська ідея вже не нова, а досліджувалася попередниками, тобто була вже відомою. Запозичений текст повинен містити чітке посилання на автора та видавництво і, відповідно, поданий за правилами прямого чи непрямого цитування.

Враховуючи великий обсяг можливих джерел інформації, для оптимізації процесу її відбору щодо досліджуваної тематики корисно насамперед ознайомитися з анотацією, що передує викладу кожної статті, а також ключовими словами. ***Анотація*** – це стисла бібліографічна довідка, короткі відомості про певну публікацію, яка дає стислу характеристику самої інформації. Це, в свою чергу, ставить певні вимоги до підготовки анотації для авторської статті. Вона повинна відтворювати поставлені й досягнуті цілі та результативні висновки.

Якість підготовленої наукової статті, достовірність отриманих результатів визначальною мірою обумовлені

масштабами й системністю використаних джерел інформації. Цьому повинно передувати визначення потреби в інформації для проведення наукового дослідження, її цільового призначення з подальшим встановленням її надійності й достовірності та відбору адекватних методів обробки й аналізу, про які йшлося у попередніх розділах посібника.

Щодо правил оформлення наукової статті, в окремих видавництвах можуть існувати певні особливі умови і правила публікації, однак для публікації наукових статей усі видавництва керуються загальними вимогами, передбаченими вимогами ДАК України, основні з яких простежуються з наведеної вище структури наукової статті.

8.6.4. Особливості підготовки монографії (дисертації)

Монографія – це одноосібна або колективна наукова праця у вигляді книги, що містить всебічне дослідження проблеми у певній галузі науки. Монографія може бути одноосібною, тобто належить одному автору, або колективною – належить декільком авторам.

Наукова монографія – це науково-дослідницька праця, предметом якої є вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу з наукової проблеми або теми з критичним його аналізом, визначенням вагомості, формулюванням нових наукових концепцій.

Загалом монографія структурно може включати введення і передмову (або тільки введення) та окремі розділи. У передмові пояснюються цілі й особливості змісту і побудови твору. Введення – це структурна частина основного тексту, яка вводить читача в сутність проблематики монографії. Розділи – це логічно завершені послідовні частини тексту, які можуть бути поділені на підрозділи (параграфи). Кількість розділів визначається логікою викладу тексту, однак у сукупності всі розділи повинні повністю охоплювати досліджувану проблему. Монографія може завершуватися висновками як окремою структурною частиною монографії. Вимоги до сутності викладу матеріалу в розділах монографії аналогічні до вимог інших наукових публікацій із урахуванням їх призначення.

Формувати монографію починають з її назви, яка фактично дає уявлення про її зміст, а також проблему, яка досліджувалася. До назви монографії висуваються подібні вимоги і як до назви статті. Назва не повинна бути громіздкою, включати 5–7 слів, серед яких мають бути ключові слова.

Водночас існують певні особливості підготовки наукової монографії як кваліфікаційної наукової праці. Основною рисою є єдність її змісту, який повинен свідчити про науковий внесок здобувача в науку. За таких умов наукова монографія заміняє дисертаційну роботу. Дисертація – це наукова праця, підготовлена для прилюдного захисту на здобуття наукового ступеня. Структура такої монографії традиційно охоплює: титульний аркуш, анотацію, перелік умовних позначень (за необхідності), вступ, основна частина, висновки, література, допоміжні покажчики, додатки, зміст.

Монографія призначена насамперед для вчених і тому повинна відповідати за змістом і формою жанру публікації. Особливе значення тут мають чіткість формулювань і викладу матеріалу, логіка висвітлення основних ідей, концепцій, висновків, що характеризуються науковою новизною і підтверджують внесок автора у розробку досліджуваної проблеми.

Як кваліфікаційна наукова праця, монографія повинна бути опублікована без співавторів та обов’язково містити результати наукових досліджень автора, опубліковані раніше в наукових фахових виданнях України або інших країн, а також відповідати нормативним вимогам щодо її обсягу, відображеними у Порядку присудження наукових ступенів.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте наукове економічне дослідження як наукову працю та творчий процес.

2. Дайте характеристику таким обов’язковим елементам наукового дослідження як інтуїція, гіпотеза, дискусія.

3. Поняття наукової проблеми та її роль у виборі теми дослідження.

4. Назвіть вимоги, які висуваються до формулювання теми дослідження.

5. Роль наукових завдань для конкретизації мети наукового дослідження?

6. Структура наукового дослідження.

7. Особливості визначення предмета та об’єкта дослідження.

8. Пошук методів дослідження як необхідна умова його проведення.

9. Основні вимоги до інформаційного забезпечення наукового дослідження.

10. Порядок опрацювання і посилання на літературні джерела.

11. Вимоги до формулювання висновків дослідження.

12. Поняття наукової новизни та її відмінність від прикладних результатів.

13. Загальний алгоритм підготовки публікацій.

14. Співвідношення лаконізму і деталізації під час викладення матеріалу.

15. Роль наукової доповіді та тез доповіді у оприлюднення результатів проведеного наукового дослідження.

16. Ознаки наукової статті як основної форми публікацій результатів дослідження.

17. Особливості підготовки монографії.

ТЕМА 9
Види й особливості проведення навчальної та кваліфікаційної наукової роботи

 Після вивчення цього розділу ви ***зможете***:

– знати загальну характеристику окремих видів навчальної та кваліфікаційної наукової роботи;

– пояснити особливості підготовки курсової роботи як навчально-наукового дослідження;

– з'ясувати специфіку підготовки й оформлення випускової кваліфікаційної наукової роботи;

– охарактеризувати особливості організації керівництва, рецензування і захисту випускових кваліфікаційних робіт.

9.1. Загальна характеристика окремих видів навчальної та кваліфікаційної наукової роботи

Одним із перших видів науково-навчальних робіт, які виконують студенти, починаючи з першого курсу, є реферат. ***Реферат*** − це короткий виклад змісту одного або кількох документів, наприклад наукових статей з певної теми. Тобто реферат − це скорочений переказ змісту первинного документа (або його частини) з основними фактичними відомостями та висновками.

Наступним видом науково-навчальних наукових робіт є ***курсова робота.*** Це самостійно виконана робота, яка передбачає науково-дослідницький і прикладний аспекти. Курсова робота виконується з метою закріплення, поглиблення й узагальнення знань, здобутих студентами за час навчання, та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання. Зміст курсової роботи має свідчити про вміння здобувача вищої освіти застосовувати знання і практичні навички, одержані в процесі вивчення певних дисциплін, для проведення цільових досліджень.

Курсова робота дозволяє систематизувати здобуті теоретичні знання з вивченої дисципліни; перевірити якість цих

знань; виявити здатність студента до самостійного осмислення проблеми, творчого критичного її дослідження; визначити його вміння збирати, аналізувати і систематизувати літературні (архівні) джерела, застосовувати отриманні знання під час вирішення практичних завдань; встановити рівень опанування ним сучасних методів дослідження, а також уміння формулювати висновки, пропозиції і рекомендації з предмета дослідження; проконтролювати вміння студента правильно організувати свою дослідницьку діяльність та оформити її результати.

Більш поглибленою розробкою теми курсової роботи та у багатьох випадках її продовженням є ***кваліфікаційна робота*** – це навчально-наукове дослідження, яке виконується здобувачем вищої освіти на завершальному етапі здобуття вищої освіти за першим (бакалаврським) та другим (магістерським) рівнями вищої освіти у формі дипломної роботи.

Дипломна робота є кваліфікаційним документом, на підставі захисту якої екзаменаційна комісія (ЕК) визначає рівень теоретичної та практичної підготовки випускника, його здатність до самостійної роботи за фахом і приймає рішення про присвоєння відповідної кваліфікації та видачу диплома.

Кваліфікаційна робота вирізняється комплексним характером і пов’язана з використанням набутих студентом знань, умінь і навичок зі спеціальних дисциплін. Вона передбачає систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань зі спеціальності та застосування їх під час вирішення конкретних наукових, виробничих та інших завдань. Основними її рисами є узагальнюючий характер та наявність окремих самостійних висновків і рекомендацій, а також виконання, відповідно до вимог та напрямів, наукових досліджень випускової кафедри.

У подальшому можливим наступним рівнем фахового зростання після захисту дипломної магістерської роботи може бути підготовка дисертації на присудження наукового ступеня кандидата (та доктора) наук.

Загальними вимогами, які висуваються до кваліфікаційних робіт, є: актуальність теми, відповідність її сучасному стану

певної галузі науки та перспективам розвитку, практичним завданням відповідної сфери; вивчення й критичний аналіз монографічних і періодичних видань з теми; вивчення й характеристика історії досліджуваної проблеми та її сучасного стану; чітка характеристика предмета, мети й методів дослідження, опис та аналіз проведених автором експериментів; узагальнення результатів, їх обґрунтування, висновки та практичні рекомендації.

До захисту кваліфікаційних робіт допускаються студенти, які виконали всі вимоги навчального плану, пройшли й захистили виробничу (педагогічну) практику, подали у встановлений кафедрою і деканатом термін кваліфікаційну роботу й позитивні відгуки на неї та склали державні іспити.

Вимоги до кваліфікаційних робіт встановлені Галузевими стандартами вищої освіти за відповідними напрямами підготовки. У закладах вищої освіти розробляються методичні вказівки до змісту та етапів виконання окремих видів навчальної і кваліфікаційної наукової роботи. Нижче наведені основні положення вимог, які сформульовані у методичних вказівках, розроблених в Університеті державної фіскальної служби України. У загальному підході методичні вказівки містять вимоги до структури, процесів написання та оформлення наукових робіт. Положення розроблено відповідно до законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», стандартів вищої освіти, нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України, Міністерства фінансів України, Положення про організацію освітнього процесу в Університеті ДФС України, Положення про порядок створення та організацію роботи екзаменаційних комісій Університету ДФС України та освітніх програм підготовки здобувачів вищої освіти.

9.2. Особливості підготовки курсової роботи як навчально-наукового дослідження

Курсова робота – це самостійне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується з певного курсу або з окремих його розділів і тісно пов'язана з практичними потребами конкретного фаху. Підготовка і написання курсової роботи передбачає використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового дослідження, зокрема статистичного аналізу, теорії ймовірності, математичного програмування тощо. Вона передбачає глибоку теоретичну розробку теми з критичним аналізом літературних та інших джерел.

Основні етапи підготовки курсової роботи: вибір теми, визначення мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження; складання плану курсової роботи, підбір і вивчення літератури за темою роботи; розробка програми (завдання) курсової роботи; написання курсової роботи; оформлення курсової роботи; підготовка до захисту і захист.

Тематика курсової роботи повинна відзначатися актуальністю, відповідати сучасному стану та перспективам розвитку фінансової науки. Назва курсової роботи повинна бути лаконічною, відповідати сутності вирішеної наукової задачі, вказувати на мету проведеного дослідження і його завершеність. Для більшої конкретизації допустимим є додавання до назви невеликого підзаголовку.

Науковий керівник курсової роботи:

– видає завдання для курсової роботи, що містить план і календарний графік виконання окремих її питань;

– проводить консультації та, відповідно до графіка, контролює виконання окремих пунктів та курсової роботи в цілому.

Під час її написання потрібно обов'язково посилатися на авторів і джерела, з яких запозичено матеріали або окремі результати.

У курсовій роботі необхідно стисло, логічно й аргументовано викладати зміст і результати досліджень, уникати загальних слів, бездоказових тверджень, тавтології.

Структура курсової роботи включає: титульну сторінку зі зворотом; завдання на курсову роботу; відгук керівника; зміст; вступ; основну частину; висновки; список використаних джерел; додатки.

Основні вимоги до змісту курсової роботи

Вступ повинен містити такі необхідні елементи:

Актуальність теми. Шляхом критичного аналізу та порівняння з відомими підходами до розв'язання проблеми (дослідження) обґрунтовують актуальність та доцільність роботи. Висвітлення актуальності не повинно бути багатослівним. Досить кількома реченнями висловити головне – сутність наукового завдання.

Стан і ступінь розробки проблеми в спеціальній літературі. Цей елемент вступу присвячений огляду сучасної літератури з питань, що розглядаються у курсовій роботі. Мають бути зазначені вітчизняні та зарубіжні вчені, що досліджували проблеми, та які результати були отримані. Роботи авторів, на прізвища яких є посилання в тексті курсової роботи, повинні бути у списку використаних джерел.

Мета і завдання дослідження. Після обґрунтування актуальності обраної теми необхідно сформулювати мету роботи та виділити ті завдання, які потрібно вирішити для досягнення поставленої мети. Не слід формулювати мету як «Дослідження …», «Вивчення …», тому що ці слова вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету.

Метою курсової роботи є очікуваний кінцевий результат, який зумовлює загальну спрямованість і логіку дослідження (теоретичного або прикладного), до відповіді на запитання «Для чого проводяться дослідження». У завданні дослідження формулюються завдання, на які треба дати відповіді для реалізації мети дослідження, і розкривають зміст предмета дослідження. Конкретні завдання, які будуть вирішуватися відповідно до визначеної мети: «вивчити», «встановити…», «з'ясувати…»,

«виділити….», «визначити…», «виробити…», «відпрацювати…», «надати прогноз…», «запропонувати…», «здійснити…», «обґрунтувати…», «описати…», «охарактеризувати…», «передбачити….», «покращити…», «поширити…», «розкрити…», «розробити…», «удосконалити…», «узагальнити…», «уніфікувати…» та ін.

Формулювати завдання потрібно точно і чітко, оскільки опис їх вирішення повинен становити зміст розділів роботи.

Після формулювання мети і завдань дослідження у курсовій роботі визначаються об'єкт і предмет дослідження.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, що зумовлює проблемну ситуацію й обране для вивчення.

Предмет дослідження – це найбільш значущі властивості чи частина об'єкта та сфера його діяльності, на яку спрямовано основну увагу дослідника. Предмет дослідження відповідає на запитання, що вивчається, визначає тему курсової роботи. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження.

Методи дослідження – це обов'язкові елементи вступу до курсової роботи і необхідна умова досягнення поставленої мети. Перераховувати їх треба не відірвано від змісту роботи, а коротко та змістовно визначаючи, що саме досліджувалось тим чи іншим методом. Це дасть змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме цих методів.

Серед найпоширеніших методів можна назвати такі: порівняння, абстрагування, аналіз і синтез, аналогії. Крім того, серед основних методів можуть бути застосовані загальнонаукові та спеціальні методи досліджень, основу яких становлять системний аналіз, історичний і діалектичний методи, індукція й дедукція, аналіз і синтез, абстрагування, моделювання, прогнозування, експертиза тощо.

Основна змістовна частина курсової роботи розкриває її зміст. Структура роботи повинна складатися з пунктів (питань), в яких викладаються самостійні взаємопов'язані питання теми.

Питання курсової роботи повинні розкривати тему дослідження та бути пов’язані між собою. Логіка викладення матеріалу формується таким способом.

У першому пункті (питанні) курсової роботи висвітлюють основні теоретичні положення обраної теми дослідження. Здійснюють розгляд сутності питання, що досліджується, його значення, класифікаційні характеристики, історія, методичні підходи тощо. Узагальнено окреслюють основні етапи розвитку наукової думки за своєю проблемою. При цьому обов’язковим є порівняння точок зору представників різних наукових шкіл, з посиланням на джерела. Важливо обґрунтувати власну точку зору стосовно розглянутих теоретичних положень.

Другий пункт основної частини курсової роботи має аналітико-дослідницький характер. Усі аналітичні обчислення, таблиці, графіки, діаграми цього розділу супроводжуються тлумаченням та висновками, які дозволяють визначити сутність і стан явищ та процесів, що досліджуються, розкрити їх особливості та тенденції розвитку, створити базу для виявлення невикористаних резервів удосконалення діяльності предмета дослідження.

Джерелом інформації є планові та фактичні показники діяльності, статистична, фінансова, податкова та управлінська звітність, накази, розпорядження, первинні інформаційні матеріали стосовно окремих бізнес-процесів, результати спостережень, опитувань і обстежень та інших методів збирання первинної інформації.

Цей пункт повинен бути найбільший за обсягом порівняно з іншими пунктами основної частини.

У третьому пункті (проєктно-рекомендаційному) необхідно на базі основних теоретичних положень, методичних підходів, методичного інструментарію, що викладені у першому пункті, а також з урахуванням результатів аналізу, проведеного у другому пункті роботи, викласти пропозиції щодо перспектив розвитку та удосконалення діяльності обраного об’єкта дослідження (об’єкта у цілому або його окремих структурних одиниць). Такі пропозиції мають бути обґрунтованими, базуватись за потреби на

відповідних прогнозних розрахунках і мати реалістичний характер.

Висновки. Висновки формулюються відповідно до поставлених завдань. Вони повинні базуватися на матеріалах основної частини роботи, узагальнювати результати дослідження в розрізі її окремих пунктів. У висновках рекомендується викласти підсумки проведеного дослідження, основні наукові та практичні результати, що одержано, рекомендації щодо їх науково-практичного використання. Обсяг висновків не повинен перевищувати 2–3 сторінки.

Список використаних джерел. Список використаних джерел – елемент бібліографічного апарату, який містить бібліографічні описи використаних джерел і розміщується після висновків. Рекомендована кількість назв – не менше 25–30. Список складається з нормативних актів, нормативних документів, вітчизняної та зарубіжної наукової і спеціальної літератури, фахових видань, електронних ресурсів. Використання підручників та навчальних посібників доцільно мінімізувати.

Список використаних джерел у курсовій роботі варто розміщувати в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків. У списку використаних джерел обов’язково вказати останні публікації із зазначеної теми.

Додатки. До додатків (за їх потребою) включають допоміжний матеріал, необхідний для більш повного сприйняття курсової роботи. Це можуть бути проміжні математичні доведення, формули і розрахунки; таблиці допоміжних цифрових даних; розрахунки економічного ефекту; інструкції і методики, опис алгоритмів і програм розв’язання задач на ЕОМ, які розроблені у процесі виконання курсової роботи; ілюстрації допоміжного характеру.

9.3. Підготовка й оформлення випускової кваліфікаційної наукової роботи

Завданням підготовки випускової кваліфікаційної наукової роботи є поглиблення здобувачем вищої освіти теоретичних і практичних знань з обраної освітньої програми, визначення можливостей студентів у пошуку актуальних наукових досягнень у певній сфері та вміння їх самостійно застосовувати під час вирішення прикладних проблем, а також виявлення рівня підготовки випускників до самостійної практичної діяльності.

Загалом мету підготовки магістерської роботи вбачають у триєдиному вимірі: 1) систематизація, закріплення теоретичних і практичних знань та їх поглиблення в процесі вирішення конкретних дослідних завдань; 2) розвиток навичок самостійної роботи на основі оволодіння методологією вирішення й аргументування наукових проблем; 3) встановлення рівня підготовленості до професійної або науково-дослідної діяльності.

Дипломна робота повинна мати цілісний логічний, доказовий і аргументований характер, містити аналіз проблеми дослідження, реальні обґрунтовані пропозиції. У загальному формулюванні її метою повинно бути глибоке осмислення досліджуваної проблеми, комплексне оволодіння методами наукового дослідження, практичне застосування теоретичних знань під час розробки інноваційних пропозицій у певній галузі економіки. Змістовне наповнення дипломної роботи визначається обраною темою, водночас існує типова структура дипломної роботи, що включає: 1) зміст; 2) перелік умовних позначень і спеціальних термінів; 3) вступ; 4) розділи основної частини; 5) висновки і пропозиції; 6) бібліографічний список; 7) додатки.

Дотримання цих вимог підтверджуватиме дослідницько-інноваційний характер дипломної роботи, підпорядкування поставленій меті та її виконання на основі глибокого вивчення й узагальнення вітчизняної і зарубіжної літератури, нормативно-правового поля та існуючої практики. Уміння автора самостійно здійснювати науковий пошук та вирішувати конкретні наукові

завдання втілюватиме кваліфікаційну функцію, що об'єктивно притаманна дипломній роботі як кваліфікаційній праці.

Керівництво кваліфікаційними роботами здійснюється провідними викладачами випускаючих кафедр. Організація й контроль процесом підготовки й захисту цих робіт покладається на завідувачів кафедр. Тематика курсових та кваліфікаційних робіт щорічно корегується з урахуванням набутого на кафедрах досвіду, побажань фахівців, які беруть участь у рецензуванні робіт, і рекомендацій екзаменаційної комісії.

У процесі підготовки магістерської роботи автор повинен уміти формулювати мету і завдання дослідження, визначати його об'єкт і предмет; складати план дослідження; вести бібліографічний пошук із застосуванням сучасних інформаційних технологій; використовувати сучасні методи наукового дослідження, модифікувати наявні та розробляти нові методи з урахуванням завдань конкретного дослідження.

Зважаючи, що першооснову досягнення належної якості кожного наукового дослідження формує обґрунтування та вибір його теми, варто зазначити, що цей процес може здійснюватися як у межах рекомендованої тематики випускової кафедри, що нею розробляється і постійно оновлюється відповідно до магістерської програми, так і за власною ініціативою та інтересами студента. Однак в останньому випадку окреслюються межі, у яких провадиться такий вибір. Це: а) напрям підготовки та сформованих компетенцій; б) замовлення практиків-роботодавців; в) наукових досліджень, які здійснювалися на попередніх етапах навчання. Проте в будь-якому випадку наукового пошуку важливим є процес обґрунтування обраної теми, що включає розкриття актуальності її розробки та цим спрямовує вже на початкових етапах дослідження творчу діяльність студента. Невід'ємною складовою при цьому є також вибір об'єкта дослідження з позиції його відповідності напряму дослідження. Затвердження теми дослідження на кафедрі з відповідним погодженням та затвердженням наказом університету можна вважати початковим етапом виконання дипломної роботи. У відповідних наказах чи розпорядженнях

університету в централізованому порядку регламентується графік виконання дипломної роботи.

Одним із таких стандартизованих документів є завдання на виконання дипломної роботи, складання якого слідує після формулювання і затвердження теми роботи. Формою завдання передбачається складання календарного плану, що охоплює всі етапи виконання дипломної роботи до її захисту, відображаючи планові та фактичні строки їх завершення, а також висновок наукового керівника та керівника магістерської програми і завідувача кафедри про можливість допуску роботи до захисту.

Загальні вимоги до виконання магістерської роботи відображають основні рівні досягнення навчальних цілей за відповідною магістерською програмою за такими позиціями[137]: 1) вміння, описати стан і рівень дослідження проблеми в спеціальній літературі, висвітлити проблеми, що виникають у певній сфері діяльності; 2) дати науково обґрунтовану інтерпретацію фактам, які виявлені у процесі дослідження, порівняти характер підходів до вирішення проблеми в досліджуваній сфері діяльності з вітчизняними або світовими аналогами; 3) висвітлити об'єктивні та суб'єктивні причини, які обумовили певний стан, управлінську ситуацію тощо; 4) запропонувати вирішення проблем, визначити економічний і соціальний ефект запропонованих рішень, використати зарубіжний і вітчизняний досвід, адаптувати його до конкретних умов, завдань і функцій; 5) дати оцінку фактам, законодавчій базі, нормативним документам, проаналізувати інформаційну базу, викласти обґрунтовану точку зору на існуючу практику у певній сфері діяльності, показати власне бачення варіантів вирішення проблеми, розробити концепцію удосконалення діяльності та запропонувати відповідні управлінські рішення, зокрема із застосуванням сучасної комп'ютерної техніки.

Структура та вимоги до структурних елементів дипломної роботи викладені у Положенні про порядок виконання, оформлення

---

[137]Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. К.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

та захисту випускних кваліфікаційних (дипломних) робіт в Університеті ДФС України, затвердженому Вченою радою Університету державної фіскальної служби України від 26.03.2020 № 4.

Вступ – важлива частина роботи, оскільки розкриває сутність і стан дослідженості наукової проблеми, її значущість, підстави та вихідні дані для розробки теми. У ньому обґрунтовуються актуальність обраної теми, її наукова новизна і практичне значення, ступінь висвітлення проблеми у вітчизняній і зарубіжній літературі, мета і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, зазначаються обрані методи дослідження, теоретична цінність, інформація про апробацію результатів роботи і публікації.

Основна частина розкриває зміст дослідження. Вона складається з розділів, підрозділів (параграфів), пунктів, підпунктів. У розділах основної частини детально розглядаються методика і техніка дослідження, узагальнюються його результати. Усі несуттєві для вирішення наукового завдання матеріали виносяться в додатки. Зміст розділів має точно відповідати темі роботи і повністю її розкривати. Основна частина повинна складатися не менше ніж з трьох розділів, кожний розділ – не менше ніж з двох параграфів. У магістерській роботі автор обов'язково має продемонструвати вміння застосовувати сучасні інформаційні комп'ютерні технології.

У розділах основної частини подають: огляд літератури за темою і вибір напрямів дослідження; виклад загальної методики й основних методів дослідження; опис експериментальної частини і методики дослідження; опис проведених теоретичних та експериментальних досліджень; аналіз та узагальнення результатів дослідження.

Рекомендується такий зміст розділів магістерської роботи. Перший розділ – теоретичний. У ньому розкриваються основні теоретичні і методологічні положення, проблеми, що існують у практиці, дискусійні та невирішені аспекти теми, нормативно-правове забезпечення у певній сфері діяльності, огляд літератури, зарубіжний досвід вирішення проблеми. Другий розділ – аналітико-

експериментальний. У ньому описується сучасний стан досліджуваного об'єкта, наводяться методи вирішення завдань і їхні порівняльні оцінки, здійснюється аналіз і критична оцінка практики управлінської діяльності щодо визначеного об'єкта дослідження, його стану та перспектив розвитку, розробляється загальна методика дослідження. Усі аналітичні розрахунки, таблиці, графіки повинні супроводжуватися тлумаченнями та висновками, які дають змогу визначити сутність досліджуваних явищ і процесів. Завданням третього розділу – проєктно-рекомендаційного – є розробка конкретних рекомендацій, пропозицій, моделей управління параметрами розвитку та діяльності досліджуваного об'єкта. Тут подаються виклади результатів дослідження з висвітленням власного бачення шляхів вирішення проблеми, того нового, що вносить автор у розробку проблеми. Доцільно також результати емпіричних досліджень зіставити з теоретичними, розглянути питання впровадження, ефективності дослідження, перспективи подальшої розробки проблеми. У разі необхідності основна частина може складатися більше ніж з трьох розділів. Кожний розділ основної частини завершується висновками, які містять стислий виклад наукового результату (1–1,5 с.).

Надзвичайно важливим розділом є висновки, де наводяться основні наукові результати, отримані автором особисто, стисло викладаються підсумки проведеного дослідження. У них коротко розглядають найважливіші наукові та практичні результати, формулюють сутність розв'язаних наукових завдань та їхнє значення для науки і практики, визначають позитивні та негативні сторони запропонованих рішень, порівнюють їх з відомими положеннями, дають рекомендації щодо наукового і практичного використання здобутих результатів.

Бібліографічний список містить джерела, з яких у роботі використано матеріали, окремі результати, ідеї чи висновки для розробки власних проблем, завдань, питань. Цей список рекомендується розміщувати в порядку згадування у тексті або в алфавітному порядку з їх наскрізною нумерацією.

У додатки виносяться допоміжні або додаткові матеріали, які переобтяжують текст основної частини, але необхідні для

повноти її сприйняття. За формою це може бути текст, таблиця, схема, графік, карта, вебсайт тощо.

Під час підготовки магістерської роботи є декілька методичних прийомів викладу наукових матеріалів. Найчастіше використовують такі прийоми: 1) послідовний; 2) цілісний (з подальшою обробкою кожного розділу); 3) вибірковий (розділи пишуться окремо в будь-якій послідовності). Послідовний виклад матеріалу потребує більших витрат часу, оскільки автор не може перейти до наступного розділу, не закінчивши роботу над попереднім. При цьому кожний розділ практично завершений і майже не потребує обробки. Цілісний прийом вимагає майже вдвічі менше часу на підготовку кінцевого варіанта рукопису, тому що спочатку пишеться чернетка всієї роботи, а потім проводиться обробка її частин і деталей. Вибірковий виклад матеріалів також часто застосовується магістрантами. Після накопичення фактичного матеріалу автор пише текст у будь-якому зручному для нього порядку. Коли завершилася підготовка рукопису основної частини, доцільно виокремити такі композиційні елементи: вступ, висновки і пропозиції, бібліографічний список, додатки.

Науковий текст характеризується тим, що він складається лише з точних відомостей і фактів. Це зумовлює використання спеціальної термінології. Треба пам’ятати, що науковий термін є не просто словом, а втіленням сутності певного явища. Отже, добирати наукові терміни і визначення необхідно досить уважно. Не можна довільно змішувати в одному тексті термінологію з різних галузей знань.

Стиль писемної наукової мови – це безособовий монолог, тому виклад ведеться від третьої особи, оскільки увага зосереджена на змісті і логічній послідовності викладу. Стало неписаним правилом використовувати замість «я» займенник «ми», словосполучення «на нашу думку», «ми вважаємо», «автор вважає», «автор пропонує». Точність, ясність і стислість визначають культуру наукової мови. Змістовна точність – одна з основних умов забезпечення наукової і практичної значущості інформації. Недоречно вжите слово може суттєво викривити сенс

написаного, призвести до подвійного тлумачення певної фрази, надати тексту небажаної тональності.

9.4. Організація керівництва, рецензування і захисту випускових кваліфікаційних робіт

У Положенні про порядок виконання, оформлення та захисту випускних кваліфікаційних (дипломних) робіт в Університеті ДФС України, затвердженому Вченою радою Університету державної фіскальної служби України від 26.03.2020 № 4, крім відображення порядку написання та оформлення магістерської роботи, містяться також положення щодо процедур керівництва, рецензування і захисту випускових кваліфікаційних робіт.

У процесі підготовки магістерської роботи надзвичайно відповідальною є роль наукового керівника. Узагалі науковий керівник визначає й становлення студента та його прагнення до подальшої наукової діяльності. Уже на початковому етапі консультування науковий керівник не лише допомагає студенту у виборі об’єкта і предмета дослідження, визначенні його мети та завдань, але й здатен розвинути у студента бажання і розуміння нового та отримання наукового результату.

Порядок призначення наукового керівника можливий за двох варіантів: його призначення випусковою кафедрою або внаслідок самостійного вибору студента. Проте у будь-якому випадку науковий керівник зобов’язаний мати достатній рівень ерудиції, досвід науково-педагогічної роботи, науковий ступінь та наукове звання.

Роль наукового керівника залишається визначальною і на останніх етапах магістерської роботи, оскільки він є першим рецензентом і експертом наукової роботи і від його оцінки залежить подальше виконання індивідуального плану наукового магістерського дослідження.

Відгук наукового керівника готується на основі перевірки ним виконання й оформлення роботи встановленим вимогам, а також строкам. У відгуку має бути чітко висловлене бачення

наукового керівника щодо рекомендації-нерекомендації підготовленої роботи до захисту.

Магістерська робота має бути обов'язково рецензована. Рецензентами можуть бути фахівці-практики, науковці, викладачі інших кафедр університету. Рецензента призначає випускова кафедра. У підготовленій рецензії зазначаються актуальність теми, її наукове і практичне значення, рівень використання наукових методів, обґрунтованості зроблених висновків та розроблених рекомендацій.

Для захисту дипломної роботи на ДЕК студент готує відповідний виступ та ілюстративний матеріал, зміст та якість яких попередньо перевіряє науковий керівник. У підготовлених матеріалах мають бути висвітлені такі питання, як обґрунтування актуальності теми дослідження, її мета, завдання, об'єкт, предмет, відображені методи, які використовувалися у процесі дослідження, основні теоретичні і практичні результати та висновки.

Процедура захисту включає оголошення відгуку наукового керівника та рецензента, доповідь студента, запитання членів ДЕК та відповіді на них, рішення комісії про оцінку проведеної дослідницької роботи, яке приймається більшістю голосів членів ДЕК з урахуванням проведення процедури публічного захисту, висновків наукового керівника і рецензентів. Під час оголошення головою ДЕК результатів оцінки висловлюються рекомендації щодо вступу випускника до аспірантури, можливості впровадження результатів у практику та їх публікації.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні види науково-дослідної роботи студентів.
2. Вимоги до написання курсової роботи та її призначення.
3. Охарактеризуйте основні структурні елементи курсової роботи.
4. Вимоги до виконання дипломної роботи.
5. Роль дипломної роботи для подальшої практичної діяльності.

6. Назвіть основні етапи роботи у процесі проведення наукового дослідження.

7. Правила оформлення дипломної роботи.

8. Особливості підготовки доповіді для захисту дипломної роботи.

ТЕСТИ

Тема 1

Людське пізнання – це:

а) безперервний процес уточнення старих і розкриття нових, раніше невідомих сторін дійсності;

б) сукупність прийомів і методів для вивчення складних об’єктів систем, що являють собою складну сукупність взаємодіючих між собою елементів;

в) форма мислення, за допомогою якої думка наводиться на яке-небудь загальне правило, загальне положення, що властиве всім одиничним предметам якого-небудь класу.

Наука – це:

а) система знань про природу, суспільство, мислення та пізнання навколишнього світу, які перетворюються у безпосередню продуктивну силу суспільства;

б) особлива форма суспільної свідомості, соціальний інститут;

в) спосіб теоретичного дослідження або практичного здійснення якого-небудь явища або процесу.

Знання – це:

а) продукт науки та її матеріал;

б) процес руху людської думки;

в) адекватне відображення дійсності в свідомості людини;

г) дослідження з певною метою, завданням і методологією;

д) перевірений практикою результат пізнання дійсності.

Основні функції науки у суспільстві:

а) удосконалення виробництва і суспільних відносин;

б) пізнання законів природи і суспільства від живого споглядання до абстрактного мислення і до практики;

в) розвиток культури, гуманізації виховання і формування нової людини;

г) забезпечення обороноздатності країни та її міжнародного іміджу;

д) участь у забезпеченні ефективності управління.

Науковий пошук – це:

а) особливий вид наукового дослідження, результатом якого є принципово нові результати, що мають значення наукових відкриттів нових закономірностей;

б) категорія, що позначає те явище чи стан, що викликаний, обумовлено іншим явищем; те, що логічно з необхідністю випливає з чогось іншого, як зі своєї підстави;

в) величина (характеристика, фактор), керована експериментатором;

г) різновид спостереження.

Емпіричний рівень пізнання – це:

а) опис;

б) спостереження;

в) вимірювання;

г) експеримент.

Методи теоретичного рівня пізнання:

а) математичне моделювання;

б) діалектичний;

в) системний;

г) аксіоматичний.

Тема 2

Наукова теорія – це:

а) безперервний процес уточнення старих і розкриття нових, раніше невідомих сторін дійсності;

б) система поглядів, ідей та уявлень, що в узагальненій формі розкриває істотні властивості і закономірні зв’язки об’єктивної дійсності, на основі яких досягається пояснення і передбачення явищ та процесів;

в) форма мислення, за допомогою якої думка наводиться на будь-яке загальне правило чи загальне положення, властиве всім предметам певного класу.

Оберіть з наведеного нижче спосіб розвитку наукової теорії:

а) здійснення формальних операцій зі знаками теоретичної мови;

б) зміна форми суспільної свідомості;

в) практичне здійснення якого-небудь процесу.

Побудові нової теорії передує:

а) розкриття сутнісних сторін і відносин предметів;

б) включення досліджуваних об'єктів у систему теоретичного знання;

в) постановка наукової проблеми;

г) дослідження з певною метою, завданням і методологією.

Гіпотеза – це:

а) акцентування уваги дослідника на парадоксах минулих теорій;

б) пізнання законів природи і суспільства від живого споглядання до практики;

в) логічна суперечність теорії;

г) припущення про явища дійсності, їх фундаментальні властивості і розвиток.

До критеріїв відповідності науковій теорії за А. Ейнштейном не належить:

а) відповідність (несуперечливість) даним досвіду та фактам;

б) можливість перевірки на наявному дослідному матеріалі, задоволення вимогам практики;

в) експериментальна керованість;

г) «природність» характеристик, тобто «логічна простота» передумов (основних понять і основних співвідношень між ними).

До елементів наукової теорії не відносять:

а) вихідні підстави;

б) ідеалізований об’єкт;

в) вимірюваний суб’єкт;

г) логіку.

Основні дві складові економічних теорій:

а) математичне моделювання і системний аналіз;

б) формальні обчислення і змістовна інтерпретація;

в) ідеалізований об’єкт і активний суб’єкт;

г) «природність» характеристик і «логічна простота» передумов.

Найважливіше завдання наукового дослідження:

а) здійснення математичного моделювання і системного аналізу;

б) глибинність зв’язку і залежність предметної галузі в єдності всіх її моментів і відносин у рамках певної цілісної системи;

в) відкриття законів певної предметної галузі і формулювання їх у відповідних поняттях, ідеях, принципах, теоріях;

г) формування теорії ідеалізованих об’єктів («абсолютна рента», «ідеальний тип господарства» тощо).

До функцій наукової теорії відносять:

а) функціональність;

б) предметну галузь дослідження;

в) прогностичність;

г) ідеалізованість.

Тема 3

Ключовою категорією теоретичного економічного мислення з часів класичної політичної економії є:

а) вартість;

б) власність;

в) продуктивність.

Ключовою категорією посткласичної економічної теорії є:

а) цінність, ціннісні орієнтації соціогосподарського розвитку, що фокусують увагу через суб'єктивно-психологічні сприйняття й оціночні судження;

б) виробничі (економічні) відносини та взаємопов'язані з ними техніко-технологічні, а також організаційно-управлінські;

в) діалектика в органічній єдності властивих їй принципів, категорій і законів;

г) конкретні форми і види розвитку, загальні моменти, зв'язки, закономірності будь-якої зміни.

Позитивна економіка – це:

а) розширювальне тлумачення предмета економічної теорії, що проявляється у її зв'язку з господарською практикою;

б) опис, пояснення й передбачення розвитку виробництва, інфляції, доходів тощо, тобто дослідження фактичного стану економіки;

в) обґрунтування економічної поведінки, економічної політики;

г) дослідження з певною метою, завданням і методологією.

Нормативна економіка – це:

а) тлумачення предмета економічної теорії через призму законодавства;

б) опис, пояснення й передбачення розвитку виробництва, інфляції, доходів тощо, тобто дослідження фактичного стану економіки;

в) обґрунтування економічної політики, визначення, які конкретні умови чи аспекти економіки є бажаними або небажаними;

г) дослідження з певною метою, завданням і методологією.

До основних цілей економічної системи суспільства не відносять:

а) економічне зростання;

б) повну зайнятість;

в) керованість;

г) макроекономічну (фінансову) стабільність.

1936 року вийшла праця Джона Мейнарда Кейнса:

а) «Трактат про гроші»;

б) «Багатство народів»;

в) «Принципи політичної економії»;

г) «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей».

Засновником формальної логіки вважають:

а) Аристотеля;

б) Платона;

в) Сократа;

г) Демокрита.

Якісно новий етап розвитку економічної науки пов'язаний із застосуванням діалектичного методу, розробленого в філософії:

а) А. Сміта;

б) Д. М. Кейнса;

в) Д. Р. Мак-Куллоха;

г) Г. Гегеля.

Початок системно-структурних досліджень у галузі економіки поклали:

а) меркантилісти;

б) фізіократи;

в) класики економічної теорії;

г) кейнсіанці.

Синергетичний підхід (метод) в економічних дослідженнях передбачає:

а) всебічний пошук шляхів подолання постмодерної невизначеності, який спрямований на парадигмальне оновлення економічного знання;

б) вивчення законів і закономірностей глобальної еволюції відкритих, нерівноважних систем, що ґрунтуються на теорії самоорганізації, з'ясування шляхів їх виникнення, самоорганізації та упорядкування;

в) спосіб взаємозв'язку між елементами, компонентами та підсистемами економічної системи, внутрішня її організація;

г) об'єднання системного і структурно-функціонального аналізу.

Тема 4

Наукове пізнання – це:

а) певні методи отримання і перевірки знань;

б) теоретичні основи для практики;

в) теоретичне осмислення і обґрунтування практики.

Метод – це:

а) сукупність правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства, мислення, інструмент для відкриття об'єктивних законів дійсності;

б) науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу, які після перевірки можуть виявитися щирими або помилковими;

в) потреба і місце застосування наукових прийомів у процесі дослідження.

Методика – це:

а) сукупність способів і прийомів пізнання;

б) вчення про науковий метод пізнання;

в) певна послідовність дій, спосіб організації дослідження.

Яку назву має філософський метод пізнання, коли формування понять відбувається шляхом інтуїтивного схоплення сутностей (загального) в одиничному:

а) трансцендентальний;

б) феноменологічний;

в) діалектичний.

За функціями пізнання методи дослідження поділяють на:

а) детерміністичні й стохастичні;

б) систематизації, пояснення й прогнозування;

в) економічні, фізичні, біологічні, соціальні, технічні.

Спостереження – це:

а) метод пізнання, при якому об’єкт вивчають без втручання в нього, фіксують, вимірюють лише властивості об’єкта, характер його зміни;

б) науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу, які після перевірки можуть виявитися правильними або помилковими;

в) метод пізнання, за якого провадять не тільки спостереження й виміри, але й здійснюють перестановку, зміну об’єкта дослідження.

Порівняння – це:

а) встановлення розбіжностей між об’єктами матеріального світу або знаходження в них загального;

б) знаходження числа, що визначає кількісне співвідношення однотипних об’єктів або їхніх параметрів, що характеризують ті або інші властивості.

Вимір це:

а) фізичний процес визначення чисельного значення деякої величини шляхом порівняння з еталоном;

б) певний перехід від реального об'єкта дослідження до його знакової моделі;

в) встановлення розбіжностей між об'єктами матеріального світу або знаходження в них загального.

Експеримент – це:

а) найбільш загальний емпіричний метод пізнання, у якому провадять не тільки спостереження й виміри, але й здійснюють перестановку, зміну об'єкта дослідження;

б) науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу, які після перевірки можуть виявитися правильними або помилковими;

в) складне наукове завдання, що охоплює значну галузь дослідження й має перспективне значення.

Аналіз – це:

а) спосіб наукового дослідження, при якому явище розчленовується на складові;

б) відволікання від другорядних факторів з метою зосередження на найважливіших особливостях досліджуваного явища;

в) спосіб дослідження, при якому за приватними фактами і явищами установлюються загальні принципи й закони.

Синтез – це:

а) спосіб наукового дослідження, що полягає в дослідженні явища в цілому, на основі об'єднання зв'язаних один з одним елементів у єдине ціле;

б) спосіб наукового дослідження, при якому явище розчленовується на складові;

в) безперервний процес уточнення старих і розкриття нових, раніше невідомих аспектів дійсності.

Формалізація – це:

а) певний перехід від реального об’єкта дослідження до його знакової моделі, у процесі якого всі змістові терміни і твердження теорії замінюються логічними або математичними символами і формулами;

б) метод дослідження і побудови наукової теорії;

в) знаходження числа, що визначає кількісне співвідношення однотипних об’єктів або їх параметрів, що характеризують ті або інші властивості.

Абстрагування – це:

а) відволікання від другорядних фактор з метою зосередження на найважливіших особливостях досліджуваного явища;

б) необхідність при аналізі розглянути велику кількість фактів;

в) складання у відомості основних процесів явища до формул і спеціальної символіки.

Узагальнення – це:

а) логічний процес переходу від одиничного до загального, від менш загального до більш загального, а також результат цього процесу: узагальнене поняття, судження, закон науки, теорія;

б) розумова операція з одержання нового висновку з декількох суджень;

в) функція організованих систем, що забезпечує збереження їх структури, підтримка режиму діяльності, реалізація програми і мети діяльності;

г) середовище, у якому перебувають і без якого не можуть існувати предмети, явища; те, від чого залежить інше.

Опитування це:

а) метод збору емпіричних даних про об’єктивні факти, думки, знання тощо, заснований на безпосередній (інтерв’ювання) чи опосередкованій (анкетування) взаємодії дослідника (інтерв’юера) з опитуваним (респондентом).

б) вид психологічного тесту, призначений для виявлення різних сторін особистості випробуваного за допомогою набору тверджень, з якими респондент погоджується або не погоджується;

в) сукупність методів і форм подання інформації (графіки виміру показників), що дозволяють охарактеризувати вибірки даних.

Індукція – це:

а) форма мислення, за допомогою якої думка наводиться на яке-небудь загальне правило, загальне положення, властиве всім одиничним предметам якого-небудь класу;

б) це перехід від загального до часткового;

в) коли з подібності деяких ознак двох або декількох предметів, явищ дійсності, які в цілому різні, робиться висновок про подібність інших ознак цих предметів, явищ.

Індуктивний спосіб – це:

а) спосіб дослідження, при якому за приватними фактами і явищами встановлюються загальні принципи й закони;

б) спосіб дослідження, при якому приватні положення виводяться із загальних;

в) спосіб наукового дослідження, що полягає в дослідженні явища в цілому, на основі об’єднання пов’язаних один з одним елементів у єдине ціле.

Дедуктивний спосіб – це:

а) спосіб дослідження, при якому приватні положення виводяться із загальних;

б) спосіб дослідження, при якому за приватних фактах і явищах установлюються загальні принципи й закони;

в) спосіб наукового дослідження, при якому явище розчленовується на складові.

Тема 5

Науковий аналіз – це:

а) спосіб пізнання об’єктивної дійсності;

б) ряд суджень щодо певного предмета або питання, ідуть одне за іншим так, що з попередніх суджень із необхідністю або високою ймовірністю випливають інші, а в результаті виходить відповідь на поставлене питання;

в) принципова (логічна) простота; спадкоємний зв’язок висунутої гіпотези з попереднім знанням.

Системний підхід – це:

а) коли науковий аналіз об’єкта здійснюється як складного цілого, розглядається не тільки будова й властивість об’єктів, але й зв’язок його частин, підсистем, їх функції і їх взаємозв’язок з навколишнім світом;

б) коли у зміст включають загальні загальнонаукові, частки, спеціальні методи пізнання;

в) сукупність методів, застосовних у якій-небудь сфері діяльності (науки, політики); вчення про науковий метод пізнання.

Системний аналіз – це:

а) сукупність прийомів і методів для вивчення складних об’єктів систем, що становлять складну сукупність взаємодіючих між собою елементів;

б) форма мислення, за допомогою якої думка наводиться на яке-небудь загальне правило, загальне положення, що властиве всім одиничним предметам якого-небудь класу;

в) складанні у відомості основних процесів явища до формул і спеціальної символіки.

Основний принцип складання балансу передбачає:

а) рівність власного капіталу в необоротних активах підприємства;

б) рівність оборотних активів і короткострокових зобов’язань;

в) рівність коштів підприємства власним джерелам їх фінансування і зобов’язанням.

Для оцінки впливу факторів можуть використовуватися методи:

а) горизонтального аналізу;

б) вертикального аналізу;

в) метод ланцюгових підстановок.

Фінансовий аналіз – це:

а) сукупність методів, прийомів оцінки результативності та ефективності фінансово-господарської діяльності;

б) засіб оцінки ліквідності та платоспроможності для прийняття рішень щодо банкрутства;

в) система показників про можливість функціонування суб’єкта господарювання.

Предметом фінансового аналізу є:

а) фінансові ресурси та їх потоки;

б) потоки грошових коштів;

в) товарні потоки;

г) потоки інвестицій.

Метод фінансового аналізу – це:

а) побудова системи показників та аналітичних таблиць;

б) фінансові ресурси та їх потоки;

в) дослідження, вивчення та використання фінансової інформації для підвищення ефективності функціонування.

Який вид фінансового аналізу дозволяє оцінити вплив окремих величин на результативний показник:

а) вертикальний;

б) горизонтальний;

в) факторний.

Аналіз динамічних рядів дає можливість визначати:

а) середній рівень показників;

б) наявність тенденцій у змінах показників;

в) темпи зростання та приросту показників.

Які із перелічених методів відносять до формалізованих:

а) порівнянь;

б) інтегральний метод;

в) побудова систем аналітичних таблиць;

г) методи середніх величин та індексів;

д) інтегральний метод.

Методи експертних оцінок базуються на:

а) збиранні та систематизації як індивідуальних, так і колективних оцінок, аналізуються і об'єктивуються їх суб'єктивні оцінки за допомогою спеціальних процедур;

б) концепцією цих методів є припущення про безперервність розвитку більшості процесів реального життя;

в) різноманітні методи, за допомогою яких здійснюється побудова і дослідження прогностичних моделей об'єкта прогнозування.

Методи екстраполяції – це:

а) концепцією цих методів є припущення про безперервність розвитку більшості процесів реального життя;

б) базуються на збиранні та систематизації як індивідуальних, так і колективних оцінок, аналізуються і об'єктивуються їх суб'єктивні оцінки за допомогою спеціальних процедур;

в) різноманітні методи за допомогою яких здійснюється побудова і дослідження прогностичних моделей об'єкта прогнозування.

Методи моделювання – це:

а) різноманітні методи, за допомогою яких здійснюється побудова і дослідження прогностичних моделей об'єкта прогнозування;

б) процес конструювання математичної моделі реальної системи;

в) концепцією цих методів є припущення про безперервність розвитку більшості процесів реального життя.

Модель, у яку фактори входять у вигляді добутку, має назву у фінансовому аналізі:

а) адитивна модель;

б) мультиплікативна модель;

в) кратна модель.

Імітаційне моделювання – це:

а) процес конструювання математичної моделі реальної системи з наступним дослідженням і проведенням експериментів на цій моделі;

б) різноманітні методи, за допомогою яких здійснюється побудова і дослідження прогностичних моделей об’єкта прогнозування;

в) базується на збиранні та систематизації як індивідуальних, так і колективних оцінок, аналізуються і об’єктивуються їх суб’єктивні оцінки за допомогою спеціальних процедур.

Ранжируванням є:

а) необхідність під час аналізу розглянути велику кількість фактів;

б) безперервний процес уточнення старих і розкриття нових, раніше невідомих сторін дійсності;

в) відволікання від другорядних факторів з метою зосередження на найважливіших особливостях досліджуваного явища.

Таблиця – це:

а) один зі способів подання даних;

б) категорія, що позначає єдиний внутрішній визначальний зв’язок для групи явищ, що служить основою їх існування;

в) процес складання тез змісту різних літературних джерел на етапі збору інформації з досліджуваної проблематики.

Кореляція – це:

а)зв’язок між двома перемінними;

б) система взаємозалежних поглядів, які випливають один з одного, спосіб розуміння, трактування явищ, процесів;

в) ознака, за якою класифікуються, визначаються, оцінюються явища, дії чи діяльність (зокрема при їх формалізації).

Тема 6

Інформаційне супроводження циклу наукової діяльності охоплює:

а) комп’ютерні та мережеві технології наукових досліджень;

б) створення нових знань, отримання нового наукового результату;

в) процес наукового пошуку і планування наукових розробок та інноваційне впровадження і оприлюднення результатів;

г) здійснення дослідницького проєкту.

Термін «інформаційний простір» означає:

а) інтенсивний доступ до інформації;

б) системи потоків інформації, які можуть мати різні характеристики з погляду змісту, методів, передачі та інтенсивності обміну інформацією;

в) мережа «Інтернет»;

г) здійснення дослідницького проєкту на основі комп’ютерних та інформаційних технологій.

Інфраструктура інформаційного простору наукових досліджень – це:

а) середовище, що забезпечує можливість збору, зберігання, передавання, автоматизованої обробки та поширення інформації у суспільстві;

б) ринок інформаційних технологій, засобів зв'язку, інформатизації та телекомунікації, інформаційних продуктів та послуг;

в) мережа «Інтернет»;

г) вебсайти.

До інфраструктури інформаційного простору наукових досліджень не відносять:

а) алгоритми та програмні засоби, що забезпечують функціонування апаратних систем;

б) інформаційно-телекомунікаційні системи та мережі зв'язку;

в) індустрію засобів інформатизації, телекомунікації та зв'язку;

г) систем формування та забезпечення зберігання інформаційних ресурсів.

Основними структурними складовими інформаційного простору є:

а) швидкість поширення інформації в комп'ютерних мережах;

б) процеси цифровізації економіки;

в) інформаційні поля та інформаційні потоки;

г) інтерактивність користувачів.

Виміром інформаційного простору не може вважатися:

а) загальна кількість засобів масової комунікації;

б) цифровізація економіки;

в) загальний обсяг продукції засобів масової комунікації, що поширюється і приймається на певній території;

г) опосередкована фіксація тих або інших результатів контакту з продукцією засобів масової комунікації реципієнтів.

До переваг інтернету і мережевих ресурсів у справі задоволення інформаційних потреб науковців не відносять:

а) швидкість поширення інформації в комп'ютерних мережах, що пришвидшує пошук необхідних даних;

б) можливість безоплатного користування науковою літературою;

в) відсутність ідеологічних, географічних, мовних та інших формальних і змістовних бар'єрів;

г) можливість отримувати більш повну інформацію з необхідної проблематики.

Відмінність між різними формами мережевих електронних ресурсів полягає в:

а) різній формі власності;

б) різній національній приналежності;

в) оплатності/безоплатності;

г) різному переліку відомостей.

Електронні колекції – це:

а) сукупність тематично однорідних електронних документів;

б) фонди електронних документів, об'єднаних єдиною ідеологією структури і доступу за допомогою інформаційно-пошукових мов;

в) загальний обсяг продукції засобів масової комунікації, що поширюється і приймається на певній території;

г) підібрані за певним принципом бази даних.

Електронні фонди – це:

а) сукупність тематично однорідних електронних документів;

б) фонди електронних документів, об'єднаних єдиною ідеологією структури і доступу за допомогою інформаційно-пошукових мов;

в) сукупність тематичних колекцій, об'єднаних за заданою ознакою і розташованих, як правило, на одному сайті;

г) підібрані за певним принципом бази даних.

Бази даних – це:

а) сукупність тематично однорідних електронних документів;

б) фонди електронних документів, об'єднаних єдиною ідеологією структури і доступу за допомогою інформаційно-пошукових мов;

в) сукупність тематичних колекцій, об'єднаних за заданою ознакою і розташованих, як правило, на одному сайті;

г) сукупність даних, об'єднаних загальною тематикою, структурою, лінгвістичними засобами пошуку та подання на машинозчитуваних носіях, створені відповідно до інформаційних потреб користувача; вони можуть мати різні види документів з різних джерел.

До критеріїв інформаційної цінності сайтів не відносять:

а) обсяг інформації, тобто число записів;

б) мову представлення інформації на сайті;

в) платність доступу;

г) джерело даних, представлених в електронному ресурсі, що визначає ступінь достовірності інформації та її надійність.

Крім інтернету, виділіть інші традиційні місця і засоби отримання наукової інформації:

а) продуктові ринки;

б) телебачення;

в) наукові бібліотеки;

г) телешоу.

Інформаційний науковий пошук – це:

а) пошуковий портал, що містить посилання на наукові сайти різної тематики;

б) сукупність логічних процедур, у результаті яких на інформаційний запит користувача видається або необхідна інформація, або бібліографічні адреси цієї інформації;

в) логічні процедури, в результаті яких формуються електронні аналоги друкованих версій журналів;

г) сукупність логічних процедур, в результаті яких на інформаційний запит користувача формуються наукові школи.

Пошукова система – це:

а) пошуковий портал, що містить посилання на наукові сайти різної тематики;

б) логічні процедури, в результаті яких на інформаційний запит користувача видається або необхідна інформація, або бібліографічні адреси цієї інформації;

в) онлайнова служба, що надає можливість формувати електронні аналоги друкованих версій журналів;

г) онлайнова служба, що надає можливість пошуку інформації на сайтах в мережі «Інтернет».

Метапошукова система – це:

а) пошуковий портал, що містить посилання на наукові сайти різної тематики;

б) логічні процедури, в результаті яких на інформаційний запит користувача видається або необхідна інформація, або бібліографічні адреси цієї інформації;

в) система, яка не має свого індексу, спроможна послати запити користувача одночасно до декількох пошукових серверів, об’єднати отримані результати і представити їх користувачеві у вигляді документа з посиланнями;

г) онлайнова служба, що надає можливість пошуку інформації на сайтах в мережі «Інтернет».

Бібліометрія – це:

а) використання статистичних методів аналізу наукової літератури для виявлення тенденцій розвитку предметних галузей, особливостей авторства і взаємного впливу публікацій;

б) логічні процедури, у результаті яких на інформаційний запит користувача видаються бібліографічні адреси цієї інформації;

в) система, спроможна послати запити користувача одночасно до декількох пошукових серверів, об’єднати отримані резуль-

тати і представити їх користувачеві у вигляді документа з посиланнями на бібліотечні ресурси;

г) служба, що надає можливість пошуку інформації на сайтах бібліотек.

Тема 7

До спеціальних функцій фінансової науки належать:

а) вартісна;

б) інструментальна;

в) продуктивна.

Фінансово орієнтуюча функція фінансів відображає:

а) ціннісні орієнтації соціогосподарського розвитку, що фокусують увагу через суб'єктивно-психологічні сприйняття й оціночні судження;

б) роль фінансів у виробничих відносинах, а також взаємопов'язаних з ними техніко-технологічних, а також організаційно-управлінських;

в) роль фінансів у визначенні орієнтирів, цінностей, ідей та принципів, шляхів удосконалення фінансових відносин та фінансового законодавства, фінансового регулювання, фінансового забезпечення, створення надійного фінансового механізму посткласичної економічної теорії.

Критично-експертна функція фінансів полягає у:

а) критично-експертному використанні специфічного аналітичного інструментарію;

б) критичному осмисленні теоретичних положень фінансової науки, фінансової практики, стану фінансового законодавства, організації та діяльності фінансового апарату суспільства, їх відповідність загальноприйнятим нормам і демократичним принципам;

в) обґрунтуванні критичної економічної поведінки, економічної політики;

г) визначенні критичного значення фінансової науки як інструменту суспільства і держави щодо наукового забезпечення фінансової практики.

Представник українсько-російської фінансово-правової наукової школи кінця XIX ст. – початку XX ст. – це:

а) І. Янжул;

б) О. Василик;

в) І. Патлаєвський;

г) Й. Шумпетер.

Представник українсько-російської, а пізніше радянської фінансової науки – це:

а) Л. Федорович;

б) М. Туган-Барановський;

в) Л. Яснопольський;

г) С. Іловайський.

Одним із засновників української фінансової науки вважається:

а) В. Желєзнов;

б) Є. Слуцький;

в) М. Зібер;

г) Й. Кулішер.

Одним із перших дослідників еволюції розвитку фінансової науки в Україні вважається:

а) О. Василик;

б) Л. Яснопольський;

в) Г. Тіктін;

г) В. Федосов.

Підвалини української економічної науки у її провідних галузях, таких як політична економія, теорія кредиту, фінанси, гроші, теорія статистики заклав:

а) О. Василик;

б) В. Федосов;
в) М. Туган-Барановський;
г) М. Бунге.

Початок наукових досліджень у галузі оподаткування в Україні пов'язується із:
а) В. Твердохлєбовим;
б) М. Алексєєнком;
в) М. Бунге;
г) М. Зібером.

Розвитку теорії грошей і грошового обігу суттєво сприяли наукові праці такого відомого українського економіста, як:
а) І. Яснопольський;
б) Л. Федорович;
в) П. Цитович;
г) А. Антонович.

Тема 8

Риси, характерні для наукового дослідження:
а) актуальність;
б) об'єктивність;
в) доказовість;
г) точність.

Установіть черговість етапів виконання наукового дослідження:
а) визначення гіпотези;
б) визначення мети дослідження;
в) складання плану;
г) вивчення літературних джерел;
д) проведення експерименту;
е) вибір теми;
ж) формулювання завдань;
з) літературне оформлення.

Гіпотеза – це:

а) науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу;

б) система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства, мислення, інструмент для відкриття об’єктивних законів дійсності;

в) вихідний момент пошуку, дослідження істини.

Основні стадії формування гіпотези:

а) постановка наукової проблеми;

б) накопичення фактичного матеріалу і висунення припущень;

в) перевірка на практиці отриманих результатів і уточнення гіпотези.

Що необхідно під час визначення змісту теми:

а) з’ясувати явища, предмети, процеси, які має охоплювати проблема;

б) обмежити тему від питань суміжних тем;

в) визначити коло літературних джерел і документів, необхідних для розробки проблеми;

г) усе перелічене.

Тема наукового дослідження – це:

а) наукове завдання, що становить окрему галузь наукового дослідження;

б) складне наукове завдання, що охоплює проблемну галузь дослідження й має перспективне значення;

в) науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу.

Мета наукового дослідження – це:

а) визначення конкретного об’єкта й всебічне, достовірне його вивчення на основі розроблених у науці принципів і методів пізнання, а також одержання і впровадження корисних результатів;

б) науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу, які після перевірки можуть виявитися правильними або помилковими;

в) сфера людської діяльності, направлена на вироблення та систематизування нових знань для пізнання навколишнього світу.

Завдання дослідження – це:

а) методологічна характеристика дослідження;

б) об’єктивно існуючий, повторюваний, стійкий, істотний зв’язок для групи явищ, що визначає процеси становлення та існування систем, що розвиваються;

в) відношення, при якому зміни якоїсь однієї сторони спричиняють зміни іншої сторони;

Актуальність дослідження – це:

а) методологічна характеристика дослідження, тобто обґрунтування актуальності припускає відповідь на запитання, чому цю проблему потрібно нині вивчати;

б) набір інструктивних дій, що визначає їх послідовність для одержання даних чи результатів у цілому;

в) метод дослідження, уявне чи практичне розкладання досліджуваного предмета чи явища на характерні для нього складені елементи, виділення в ньому окремих сторін, вивчення кожного елемента чи сторони явища окремо як частини одного цілого;

г) теоретичний метод дослідження, сукупність гносеологічних операцій з науковими поняттями, у яких відображаються явища, що є предметом дослідження.

Об’єкти дослідження – це:

а) підприємство, галузь;

б) процес чи явище, що породжує проблемну ситуацію;

в) відображений у свідомості матеріальний світ.

Предмет дослідження – це:

а) фактори та взаємовідносини між ними;

б) властивості явищ, процесів у їх зіставленні до об’єкта;

в) явище або процес, обраний для пізнання.

Вивчення документів – це:

а) метод одержання первинної інформації на ранніх стадіях дослідження для попереднього знайомства з об'єктом;

б) процедура, за допомогою якої об'єкти дослідження, розглянуті як носії визначених відносин між ними, відображаються в деякій математичній системі з відповідними відносинами між елементами цієї системи;

в) властивість інформації, що встановлює ступінь відповідності істині;

г) вид спостереження, при якому об'єкт спостереження включений у групу, а її члени не знають, що слугують об'єктом спостереження.

Висновки – це:

а) стислий узагальнений виклад найістотніших, з погляду автора, результатів, отриманих у результаті дослідження;

б) частина всієї досліджуваної (генеральної) сукупності, що виступає як безпосередній об'єкт вивчення за розробленою методикою чи програмою добору;

в) метод дослідження, спрямований на аналіз вже існуючих (раніше добутих в інших дослідженнях) даних відповідно до нових задач;

г) етап дослідження, який припускає використання операцій порівняння, узагальнення та ін.

Інструментарій дослідження – це:

а) сукупність методичних і технічних прийомів і операцій, що виступає у формі різноманітних документів (робочих матеріалів) і спрямована на одержання з її допомогою інформації;

б) емпіричний метод дослідження, збір первинної інформації шляхом інтерв'ю;

в) тлумачення, роз'яснення змісту явища чи тексту знакової структури, що сприяє їх розумінню;

г) сукупність відомостей, необхідних для активного впливу на керовану систему з метою її оптимізації.

Критерії, що визначають якість інформаційного забезпечення наукового дослідження:

а) цільове призначення;

б) надійність і цінність;

в) періодичність;

г) спосіб і форми подання;

д) усі зазначені критерії.

Первинна інформація – це:

а) інформація про ознаки окремих об’єктів, що є одиницями досліджуваної сукупності;

б) процес порівняння об’єкта з одним з відомих об’єктів, встановлення збігу чого-небудь з чим-небудь;

в) розділ статистики, що розглядає індукцію, тобто поширення на великі групи об’єктів (популяції) висновків, зроблених при вивченні менших груп (вибірок);

г) вид умовиводу і метод дослідження.

Тема 9

Основні вимоги до дипломної роботи:

а) сучасність тематики;

б) оформлення додатків;

в) логічна послідовність викладу матеріалів;

г) доказовість висновків і рекомендацій;

д) стислість і конкретність.

План наукової праці – це:

а) порядок, послідовність у викладі наукового добутку, статті тощо;

б) критерій, за допомогою якого характеризується відповідність гіпотези, закону чи теорії фактам, що спостерігаються, чи експериментальним результатам;

в) пропозиція, що виражає недолік інформації про який-небудь об’єкт, що володіє особливою формою і вимагає відповіді, пояснення;

г) пробно-пошукове дослідження, що проводиться до початку активного застосування розробленого методичного апарату з метою його доробки, уточнення.

Бібліографічний огляд – це:

а) огляд, що містить характеристику джерел інформації, що з’явилися за визначений час чи об’єднаних за будь-якою іншою загальною ознакою;

б) бібліографічні зведення (опису) про документи, що згадуються, цитуються у науковій праці чи використовуються яким-небудь іншим способом при його підготовці;

в) сукупність бібліографічних зведень щодо цитування, розгляду чи документа, що згадується;

г) метод одержання інформації на основі словесної (вербальної) комунікації дослідника і респондента, що відповідає на питання, які передбачені програмою дослідження.

Аспект– це:

а) кут зору, під яким розглядається об’єкт (явище, поняття) дослідження;

б) необхідна, істотна, невід’ємна властивість об’єкта;

в) процес чи зареєстроване яким-небудь методом явище, невластиве досліджуваному об’єкту, що не є метою дослідження;

г) раціональний спосіб переконання, що спирається на ретельне обґрунтування й оцінку доводів для захисту визначеної тези; сукупність аргументів на користь чого-небудь.

Анотація – це:

а) коротка роз’яснювальна чи критична примітка, що випливає за бібліографічним описом певного твору;

б) процес створення анотації;

в) думка, істинність якої перевірена і доведена практикою і яка тому може бути приведена в обґрунтування істинності чи хибності іншого положення;

г) складова будь-якого доказу.

Ключове слово – це:

а) слово чи словосполучення, найбільш повно і специфічно характеризує зміст наукового тексту чи його частини;

б) термін, що узагальнює поняття “елемент”, “підсистема”, “підструктура” і їх зв’язок;

в) короткий письмовий виклад змісту розмови, тексту;

г) формалізований метод аналізу змісту документів за допомогою математичних засобів.

Висновки – це:

а) інформація додаткового значення;

б) характеристика роботи;

в) підсумок виконаної роботи;

г) аналіз проведеного дослідження.

Які з наведених видів робіт доцільно віднести до кваліфікаційних:

а) курсову;

б) реферат;

в) дисертацію;

г) дипломну;

д) статтю.

Дисертація – це:

а) кваліфікаційна наукова праця, представлена на здобуття вченого ступеня і захищена привселюдно здобувачем (дисертантом);

б) самостійна письмова кваліфікаційна робота, що представляється студентами при закінченні університетів і інших навчальних закладів;

в) обговорення якого-небудь проблемного питання на зборах, у публікаціях, бесіді; суперечка.

Список рекомендованих джерел

1. Александров А. М. Финансы СССР. – М. : Госфиниздат, 1952. – 367 с.

2. Арутюнов В. Х. Методологія соціально-економічного пізнання : навчальний посібник / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, В. М. Свінціцький. – К. : КНЕУ, 2005. – 353 с.

3. Бадью А. Концепт моделі / А. Бадью. – К., 2009. – 231 с.

4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат о социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Изд-во «Дело», 1995. – 323 с.

5. Бернал Дж. Наука в истории общества / Бернал Дж. – М. : Иностранная литература, 1956. – 735 с.

6. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 2001 с.

7. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют / М. Блауг ; пер. с англ. – М. : НП «Вопросы экономики», 2004. – С. 43–44.

8. Бодров В. Г. Лібералізм економічний / В. Г. Бодров // Економічна енциклопедія : у трьох томах. – Т. 2 / Відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Видавн. центр «Академія», 2001. – 848 с.

9. Бок Дерек. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования / Дерек Бок. – М., 2012. – 223 с.

10. Бор М. З. Основы экономических исследований. Логика, методология, организация, методика / М. З. Бор. – М. : ДИС, 1998. – 144 с.

11. Бусол О. Основні риси контролю за національним інформаційним простором Королівства Велика Британія [Електронний ресурс] / О. Бусол. – Режим доступу : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2961:osnovni-risi-kontrolyu-za-natsionalnim-informatsijnim-prostoromkorolivstva-velika-britaniya&catid=8&Itemid=350

12. Василик О. Д. Теорія фінансів : підруч. / О. Д. Василик. – К. : НІОС, 2000. – 416 с.

13. Вернадский В. И. Об основаниях университетской реформы / В. И. Вернадский // О науке : в 2-х т. – СПб. : Изд-во РХГИ, 2002. – Т.П: Научная деятельность. Научное образование. – 2002. – 600 с.

14. Вимоги до оформлення дисертацій // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2011. – № 9–10. – С. 2–10.

15. Воблый К. Г. Начальный курс политической экономии (история, теория и финансы) / К. Г. Воблый. – К., 1918. – 258 с.

16. Волощенко Л. М. Розвиток фінансового ринку в умовах глобалізації : монографія / Л. М. Волощенко ; ДонДУУ. – Донецьк : ВІК, 2013. – 464 с.

17. Гайгер Линвуд Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика : учебник / Линвуд Т. Гайгер ; пер. с англ. В. А. Исаев (общ. ред. и предислов.). – М. : ИНФРА-М, 1996. – 560 с.

18. Государственные финансы : учебное пособие / В. М. Федосов, Л. Д. Буряк, Д. Д. Бутаков и др. ; под ред. В. М. Федосова, С. Я. Огородника, В. Н. Суторминой. – К. : Либідь, 1991. – 276 с.

19. Гурова К. Д. Методологія і організація наукового економічного дослідження : навчальний посібник / К. Д. Гурова, В. І. Ганін. – 3-е вид., перероб. – Х. : С. А. М., 2015. – 284 с.

20.Декарт Р. Избранные философские произведения / Р. Декарт. – М., 1950. – 712 с.

21. Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – М., 2009. – 261 с.

22. Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации : курс лекций [Текст] / М. Г. Делягин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Инфра, 2003. – 768 с.

23. Дубняк К. А. Інформаційний простір: структура та функціональні параметри [Електронний ресурс] / К. А. Дубняк // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2015. – № 4 (24). – С. 21–25. – Режим доступу : file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%-BD/Downloads/drsk_2015_4_7.pdf

24. Евстигнеева Л. П. Глобализация и регионализм: уроки для России / Л. П. Евстигнеева, Р. Н. Евстигнеев // Общественные науки и современность. – 2004. - № 1. – С. 114–125.

25. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / за ред. А. П. Гальчинського, С. В. Льовочкіна, В. П. Семиноженка. – К. : НІСД, 2004. – 268 с.

26. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація) : навч. посіб. / за ред. А. А. Мазаракі. – К. : Київ. Нац. торг.-екон. Ун-т, 2010. – 280 с.

27. Жилінська О. І. Науково-технічна діяльність у контексті самоорганізації : монографія / О. І. Жилінська. – К. : Парламентське видавництво, 2010. – 552 с.

28. Інформаційний простір. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%-BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D1%80

29. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко, А. М. Поручник та ін. ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 2001. – 564 с.

30. Кедров Б. М. Классификация наук и соотношение общественных и технических наук / Б. М. Кедров. – В кн. : Взаимосвязь технических и общественных наук. – Л., 1972. – С. 11–15.

31. Князева Е. Н. Синергетическая модель эволюции научного знания / Е. Н. Князева // Эволюционная эпистемология: проблемы, перспективы. – М. : Наука, 1996. – С. 102–128.

32. Колесников О. В. Основи наукових досліджень / О. В. Колесников : навч. посіб. – 2-ге вид. випр. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 144 с.

33. Концепция современного естествознания. – М. : Центр, 1997. – 206 с.

34. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз ; пер. с англ. Б. Пинскера ; науч. ред. Р. Капелюшников. – М. : Дело, 1993. – 192 с.

35. Кримській С. Наука як феномен цивілізації / С. Кримський // Про софійність, правду, смисли людського буття. – К., 2010. – С. 398–428.

36. Кун Т. Структура научных революций / Кун Т. ; сост. В. Ю. Кузнецов. – М. : АСТ, 2002. – 605 с.

37. Лебедев С. А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории) : научн. изд. / С. А. Лебедев. – М. : Академический проспект, 2008. – 692 с.

38. Леоненко П. М. Становлення і розвиток фінансової науки у світлі історії економічної думки / П. М. Леоненко // Фінанси України. – 2000. - № 6. – С. 41.

39. Малий І. Й. Держава і ринок: філософія взаємодії : монографія / І. Й. Малий, М. І. Диба, М. К. Галабурда ; за заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Й. Малого. – К. : КНЕУ, 2005. – С. 86–87.

40. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. – Т. 23. – 920 с.

41. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. – Т. 3 / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1993. – 594 с.

42. Методологія економічних досліджень : підручник / Л. І. Антошкіна, Д. М. Стеченко. – К. : Знання, 2015. – 311 с.

43. Мітіліно М. І. Основи фінансової науки / М. І. Мітіліно. – Державне видавництво України, 1929.

44. Неретина С. С. Тропы и концепты / С. С. Неретина. – М., 1999. – 2777 с.

45. Одинцова М. И. Экономика права : учебное пособие [Текст] / М. И. Одинцова ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 432 с.

46. Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Учение об обыкновенных доходах / И. Х. Озеров. – 4-е изд. – М., 1910.

47. Онищенко С. В. Фінансова глобалізація як складний інтегрований об’єктивний процес / С. В. Онищенко // Проблеми і перспективи економіки та управління : науковий журнал. – Чернігів : Нац. технол. ун-т, 2016. - № 4 (48). – С. 126–135.

48. Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти) : монографія / В. Опарін. – К. : КНЕУ, 2005. – 240 с.

49. Основи економічної теорії: політекономічний аспект : підручник для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти / Г. Н. Климко, Л. О. Каніщенко, В. Г. Бодров та ін. ; за ред. Г. Н. Климко. – 4-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання-Прес, 2002. – 615 с.

50. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.

51. Пиндайк Роберт С. Микроэкономика / Роберт С. Пиндайк, Даниэль Л. Рабинфельд ; пер. с англ. С. Жильцов, А. Железниченко. – 5. междунар. изд. – СПб. : Питер, 2002. – 808 с.

52. Пископпель А. А. Научная концепция. Структура. Генезис / А. А. Пископпель. – М., 1999. – 441 с.

53. Прокудин Д. Е. Проектирование и реализация комплексной информационной системы поддержки научных исследований [Электронный ресурс] / Д. Е. Прокудин. – Режим доступа : https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1504/1504.04800.pdf

54. Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политика налогов : учеб. пособие / В. М. Пушкарева. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 256 с.

55. Пушкарь А. И. Основы научных исследований и организация научно-исследовательской деятельности : учебное пособие / А. И. Пушкарь, Л. В. Потрашкова. – Харьков : ХНЭУ, 2009. – 306 с.

56. Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти / Л. В. Рижко. – Київ, 2000. – 301 с.

57. Рижко В. А. Неоконцептологія / В. А. Рижко. – К., 2016. – 604 с.

58. Романюк М. М. Загальна і спеціальна бібліографія : навчальний посібник / М. М. Романюк. – 2-ге вид. – Львів : Світ, 2003. – 96 с.

59. Світоглядні імплікації науки. – К. : Парапан, 2004. – 408 с.

60. Сергеев В. М. Экономика знаний. Роль образования и науки в современном мире / В. М. Сергеев // Выступление на семинаре ИГПИ 9 сентября, 2002 года.

61. Сладкова О. Информационные ресурсы Интернет для специалистов сельского хозяйства [Электронный ресурс] / О. Сладкова, Л. Перумова, А. Перумов // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2016. – № 2. – С. 44–48. – Режим доступа : https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnye-resursy-internet-dlya-spetsialistov-selskogo-hozyaystva/viewer

62. Сломен С. Ілюзія знання. Чому ми ніколи не думаємо на самоті / С. Сломен, Ф. Фернбак. – К., 2018. – 342 с.

63. Смагин А. А. Основы научных исследований в информационных средах : учебное пособие / А. А. Смагин, Е. Г. Чекал, С. В. Липатова. – Ульяновск : УлГУ, 2012. – 192 с.

64. Соколов А. В. Форсайт: взгляд в будущее [Электронный ресурс] / А. В. Соколов // Форсайт – Высшая школа экономики. – М., 2007. – Т. 1, № 1. – С. 8–15. – Режим доступа : http://forsight-journal.hse.ru/2007-I-I/26552024.html

65. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

66. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-традиция, 1999. – 200 с.

67. Стили в математике. Социокультурная философия математики. – СПб., 1999. – 548 с.

68. Стюарт И. М. Роль методологии / И. М. Стюарт // Панорама экономической мысли конца XX столетия : в 2-х т. – Т. 1. – СПб. : Эконом. Школа, 2002. – 670 с.

69. Сурмін Ю. Майстерня вченого : підруч. для науковця / Ю. Сурмін. – К. : НМЦ «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. – 312 с.

70. Сутормина В. М. Финансы капиталистических государств / В. М. Сутормина. – 2-е изд. перераб. и доп. – К. : Вища шк., 1983. – 313 с.

71. Теоретичні підходи до вивчення інформаційного простору [Електронний ресурс] // Лекции. нет. – Режим доступу : http://lektsii.net/1-96772.html

72. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

73. Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. – Київ : Наукова думка, 1976. – 340 с.

74. Фінанси (теоретичні основи) : підручник / М. В. Грідчіна, В. Б. Захожай, Л. Л. Осіпчук та ін. ; під кер-вом і за наук. ред. М. В. Грідчіної, В. Б. Захожая. – К. : МАУП, 2002. – 280 с.

75. Фінансова думка України : монографія : у 3-х т. – Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. – Київ : Кондор; Тернопіль : Економічна думка, 2010. – 687 с.

76. Флорида Р. Ho creativus. Як креативний клас завоював світ / Р. Флорида. – К., 2018. – 431 с.

77. Формування фінансового механізму сталого розвитку України : моногр. /за ред. д-ра екон. наук, проф. О. П. Кириленко та д-ра екон. наук, доц. О. І. Тулай. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – 414 с.

78. Харсаньи Дж. Ценностные суждения / Дж. Харсаньи // Экономическая теория / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгрейта, П. Ньюмена ; пер. с англ. Науч. ред. чл.-корр. РАН В. С. Автономов. – XII. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 855–859.

79. Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію / К. Шваб. – Харків, 2019. – 416 с.

80. Шваб К. Четвертая промышленная революция / К. Шваб. – М., 2016. – 138 с.

81. Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. – К., 1964. – 295 с.

82. Шніцер М. Порівняння економічних систем : монографія [Текст] / М. Шніцер ; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 519 с.

83. Эйнштейн А. Физика и реальность / А. Эйнштейн. – М. : Русское изд., 1965. – 143 с.

84. Экономика знаний: уроки для России / доклад академика В. Л. Макарова // Литературная газета. – 2003.

85. Яковец Ю. В. История цивилизаций / Ю. В. Яковец. – 2-е изд. – М. : Владос, 1997. – 352 с.

86. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М. : Статут, 2002. – 555 с.

87. J. Education policy. – 2003. – VOL. 18, № 1. – P. 85–100.

88. Magdoff H. Stagration and the Financial Explosion / H. Magdoff, P. Sweezy // Economic History As It Happened. N-Y. : Monthly Review Press, 1987. – Vol. IV. – P. 139–143.

89. Noya E. The Fintech Revolution: Who Are The New Competitors In Banking? [Електронний ресурс] / E. Noya. – 2019. – Режим доступу : http://www.forbes.com/sites/esade/2019/07/30/the-fintech-revolution-who-are-the-new-competitors-in-banking/640f9c3e1161

90. Finance – file: //C: \Program Files\Britannica\2001\cache\info_64.htm

91. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.ey.com/en_my/assurance/how-to-combat-economic-crime-in-a-digital-age

92. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.pwc.com/gx/en/forensics/gecs-2020/pdf/global-economic-crime-and-fraud-survey-2020.pdf

93. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.comparitech.com/blog/information-security/data-breach-share-price-analysis/

94. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.accenture.com/_acnmedia/pdf-96/accenture-2019-cost-of-cybercrime-study-final.pdf

95. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://sci-hub.tw/https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2007.11.004

Навчальне видання

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Бодров Володимир Григорович, Лазебник Лариса Леонідівна,
Онишко Світлана Василівна, Рижко Володимир Антонович,
Шевчук Олег Анатолійович

Методологічне та інструментальне забезпечення наукових досліджень

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск *Д. Ф. Салахова*

Редактор *І. Є. Врублевська,*
М. М. Грабарчук

Форматування та
комп'ютерна верстка *Н. М. Шамардак*

Здано до друку 01.10.2020. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура "Times New Roman".
Друк. арк. 18.71.
Наклад 300 прим. Замовлення № 906.

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016